

STUDIA UNIVERSITATIS
BABEŞ-BOLYAI

THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA

2/2019

Studia

**Universitatis Babeş-Bolyai
Theologia Reformata Transylvanica**

64/2

July – December 2019

Issue DOI:10.24193/subbtref.64.2

Studia

Universitatis Babeş-Bolyai

Theologia Reformata Transylvanica

Editorial board:

EDITOR-IN-CHIEF:

Associate prof. dr. Olga LUKÁCS, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

EXECUTIVE EDITOR:

Associate prof. dr. Sarolta PÜSÖK, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

REFEREES:

Acad. prof. dr. Gábor SIPOS, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Univ. prof. dr. Károly FEKETE, University of Religious Sciences, Debrecen
Univ. prof. dr. Előd HODOSSY-TAKÁCS, University of Religious Sciences, Debrecen
Univ. prof. dr. Béla BARÁTH, University of Religious Sciences, Debrecen
Univ. prof. dr. Klaus FITSCHEN, University of Leipzig
Univ. prof. dr. János MOLNÁR, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Univ. prof. dr. Gábor HÉZSER, University of Bielefeld
Univ. prof. dr. Sándor FAZAKAS, University of Religious Sciences, Debrecen
Univ. prof. dr. Dénes DIENES, Reformed Theological Academy of Sárospatak
Univ. prof. dr. Dezső BUZOGÁNY, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Univ. prof. dr. Sándor-Béla VISKY, Protestant Theological Institute, Cluj-Napoca
Associate prof. dr. Ibolya BALLA, Pápa Reformed Theological Seminary
Associate prof. dr. Sára BODÓ, University of Religious Sciences, Debrecen
Associate prof. dr. László HOLLÓ, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Associate prof. dr. Lehel LÉSZAI, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Associate prof. dr. Attila LÉVAI, Selye János University, Komarno
Associate prof. dr. Alfréd SOMOGYI, Selye János University, Komarno
Lecturer prof. dr. Mária KUN, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Lecturer prof. dr. Gabriella GORBAI, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca
Lecturer prof. dr. István PÉTER, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

EDITORIAL ASSISTANT:

Assist. dr. András László RÁD, Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca

The staff wishes to thank PhD student Renáta Bilibók for the proofreading of this issue.

ANUL / YEAR LXIV. (2019)

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA
64/2

Desktop Editing Office: 400174 Cluj-Napoca, Horea str. 7 ♦ Tel/Fax: 0264–590723,
email: studia@rt.ubbcluj.ro

Contents – Sumar

Contents – Sumar	3
Tartalomjegyzék	5
Laudáció	7
Zsolt GÁRDONYI: Interactions ♦ Interacțiuni	13
Franz METZ: Orgelforschung in europäischem Geist. Die Orgellandschaften Rumäniens in Geschichte und Gegenwart am Beispiel der Temeswarer Orgelbaufirma Wegenstein ♦ Organ research in European spirit. Romania's organ landscapes in history and present. The Timisoara organbuilding company Wegenstein ♦ Cercetarea orgii în spirit European. Peisaje de orgi din România în trecut și prezent prin exemplul firmei de construire de orgi Wegenstein din Timișoara	17
Károly FEKETE: Béla Árokháty, the Organ Builder ♦ Béla Árokháty – constructo- rul de orgi	53
Balázs SZABÓ: Organs in the reformed churches of Hajdúböszörmény ♦ Orgile reformate din Hajdúböszörmény	81
Balázs MÉHES: Franz Liszt's <i>Prophet's Fantasy</i> as an Organ work. Conclusions of the first edition ♦ <i>Fantezia „Profetul”</i> a lui Franz Liszt ca piesă de orgă. Concluziile primei ediții	101

Erich TÜRK: Aufschwung des Klausenburger Musiklebens in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ♦ Cluj's music culture, emerging during the first half of the 19 th century ♦ Dezvoltarea culturii muzicale clujene în prima jumătate a secolului 19	113
Csaba FEKETE: Ending and/or Continuation. A Few Aspects on Kálmán Csomasz Tóth's Work and the Internet ♦ Încheiere și/sau continuare. Câteva aspecte ale operei lui Kálmán Csomasz Tóth și internetul	132
Éva PÉTER: Church choir works by Viktor Osváth ♦ Prelucrările corale ale lui Viktor Osváth	157
Timea BENKŐ: <i>A Child is Born in Bethlehem</i> . A Medieval <i>cantio</i> in the Tradition of the Lutherans in Oltszakadát (Săcădate) ♦ „Un Copil s-a născut în Bethlehem” – un <i>cantio</i> medieval în tradiția luterană din Săcădate	177
Ferenc PAP: Church music as public responsibility ♦ Muzica bisericească ca responsabilitate publică	189
Sarolta PÜSÖK: „... <i>That they may be one, as we are</i> ” – the question of unity ♦ „ <i>Ca toți să fie una...</i> ” – problema unității	200
Szabolcs SZETEY: Preaching in the Liturgy ♦ Predică în liturghie	213
Marianna BÁTORINÉ Dr. MISÁK: The royal couple and education ♦ Cuplul princiar și educația	238
Olga LUKÁCS: Analogies between the Image Theology of the Transylvanian Ceiling Paintings and the Catacomb Frescos ♦ Analogii între teologia imaginii picturilor transilvănene pe tavan și frescele din catacombe	259
Balázs SIBA: Travel Guide for Home – Aspects of Living the Protestant Spirituality in Everyday Life ♦ Ghid pentru acasă – aspecte ale spiritualității protestante cotidiene	279
István ANGI: Ballad of joy-deprival ♦ Balada privării de bucurie	299
János SIMON: Book review ♦ Recenzie de carte (P. J. Vergunst, és M. van Campen (szerk.): <i>Jan Hoek: Theoloog tussen preekstoel en leerstoel</i> . Boekencentrum, Zoetermeer, 2015. 176 oldal. ISBN (Print) 9789023970514)	309
János SIMON: Book review ♦ Recenzie de carte (Timothy Keller: <i>Gyülekezet a központban</i> . Evangéliumi szolgálat a városban. Harmat-Kálvin-Luther, Budapest, 2019. 518 oldal. ISBN 978-963-380-152-9)	312
Instructions for Authors	316

LXIV. ÉVFOLYAM (2019)

STUDIA
UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI
THEOLOGIA REFORMATA TRANSYLVANICA
64/2

Desktop Editing Office: 400174 Cluj-Napoca, Horea str. 7 ♦ Tel/Fax: 0264–590723,
email: studia@rt.ubbcluj.ro

Tartalomjegyzék

Contents – Sumar	3
Tartalomjegyzék	5
Laudáció	7
GÁRDONYI Zsolt: Kölcsönhatások	13
METZ Franz: Orgonakutatás európai szellemben. Orgonatájegységek Romániában a múltban és jelenben, a temesvári Wegenstein orgonaépítő cég példáján keresztül	17
FEKETE Károly: Árokháty Béla – az orgonatervező	53
SZABÓ Balázs: Hajdúböszörmény református orgonái	81
MÉHES Balázs: Liszt Ferenc <i>Próféta-fantáziája</i> mint orgonamű. Az első kiadás tanulságai	101
TÜRK Erich: A kolozsvári zenekultúra fejlődése a 19. század első felében	113
FEKETE Csaba: Lezáródás és/vagy folytatás Csomasz Tóth Kálmán munkásságának néhány kérdése és az internet	132
PÉTER Éva: Osváth Viktor egyházi énekfeldolgozásai	157

BENKŐ Timea: „Gyermek születék Betlemben.” Egy középkori kanció az oltszakadati evangélikusok hagyományában	177
PAP Ferenc: Az egyházzene mint közfelelősség	189
PÜSÖK Sarolta: „... <i>Hogy egyek legyenek, mint mi</i> ” – az egység kérdése	200
SZETEV Szabolcs: A prédikáció a liturgiában	213
BÁTORINÉ Dr. MISÁK Marianna: A fejedelmi házaspár és a nevelés	238
LUKÁCS Olga: Analógiák az erdélyi mennyezetfestmények és a katakombafreskók képteológiájában	259
SIBA Balázs: Útikönyv otthonra – A protestáns lelkiség hétköznapi megélésének vonatkozásai	279
ANGI István: Az örömfosztás balladája	299
SIMON János: Könyvismertetés (P. J. Vergunst, és M. van Campen (szerk.): <i>Jan Hoek: Theoloog tussen preekstoel en leerstoel</i> . Boekencentrum, Zoetermeer, 2015. 176 oldal. ISBN (Print) 9789023970514)	309
SIMON János: Könyvismertetés (Timothy Keller: <i>Gyülekezet a központban</i> . Evangéliumi szolgálat a városban. Harmat-Kálvin-Luther, Budapest, 2019. 518 oldal. ISBN 978-963-380-152-9)	312
Instructions for Authors	316

Laudatio organi – Laudatio Davidis

Dr. Dávid István köszöntése 70. születésnapja alkalmából

Dr. Dávid István 1949. november 1-én született Székelyudvarhelyen. Apai ágon ősi erdélyi, magyar református család leszármazottja. Édesapja dr. Dávid Gyula református lelkész, teológiai tanár volt, aki 1958-ban Kolozsvár–Farkas utcai lelkipásztor lett, betöltötte a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet rektori tisztségét is, majd az erdélyi egyházkerület püspökhelyettesévé választották. A román kommunista diktatúra nem engedte, hogy törvényes megválasztása után Erdély református

püspöke legyen, ezért Dávid Gyulát hívták *Erdély koronázatlan püspökének*.¹ Anyai ágon (Imre család) alföldi, hódmezővásárhelyi származású, felmenői között híres lelkipásztorok és pedagógusok találhatók.

Dávid István Kolozsváron érettségizett, majd ugyanitt végezte a *Gheorghe Dima Zeneakadémiát*, ahol 1972-ben diplomázott. Orgonaművészként számos nemzetközi mesterkurzuson vett részt Magyarországon, valamint több nyugat-európai országban. Zenetanári tevékenysége mellett a Kolozsvár–Farkas utcai református gyülekezet orgonistájaként is működött, valamint számos koncertet adott Erdély és Partium történelmi orgonáin. Szintén ehhez az időszakhoz kötődik a később kiteljesedő nemzetközi, európai koncerttevékenység kezdete. 1986-ban hanglemezt készített az Electrecord céggel, a medgyesi szász evangélikus templom történeti orgonáját német barokk szerzők műveiből rögzített válogatást. Világi (állami) állását 1987-es magyarországi áttelepedési kérelme miatt elveszítette, ekkor kezdett igazán intenzíven foglalkozni orgonatörténeti–organológiai kutatásokkal, ami későbbi szakmai pályafutását többszörösen meghatározta és inspirálta.

1988 szeptemberétől folyamatosan a nagykőrösi református templom orgonista–kántora, valamint kórusvezetője, ahol a kóruskultúra és a minőségi egyházzene fejlesztése ügyében mind a mai napig fáradhatatlanul tevékenykedik, több orgonahangverseny-sorozatot szervezett és tartott (pl. *Öt évszázad orgonazenéje Nagykőrösön*). Szakmai kapcsolatai révén nemzetközi és hazai orgona mesterkurzusokat rendeztek több ízben Nagykőrösön a helyi egyházközség, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara, valamint a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke együttműködésével (pl. David Titterington – London, Gárdonyi Zsolt – Würzburg).²

¹ Tőkés István: *Dávid Gyula, a koronázatlan erdélyi református püspök (1902–1987)*. In: Református Szemle, 95. évf., 2002. 2–3. szám. 226–249.

² Dávid István legutóbb papírra vetett, személyes hangvételű életrajzi emlékmozakjait bátyja, Dávid Gyula köszöntőkötetében olvashatjuk: Dávid István: *Bátyámról – mozaikok, három tételben*. In: Bartha Katalin Ágnes (szerk.): Corollarium. Köszöntőkötet a 90 éves Dávid Gyula tiszteletére. Kolozsvár, 2018. 236–244.

Pedagógiai tevékenységét a köznevelés számos fokán fejtette ki (általános iskola, művészeti képzés). Nagykőrösre kerülése után néhány évig Kecskeméten a Kodály Zoltánról nevezett ének-zenei szakközépiskola zongoratanára, majd 1991-től az újraindult Nagykőrösi Tanítóképző, ill. később a jogutód Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara főiskolai tanára, 1994-től tanszékvezető, 1998-tól intézetvezető főiskolai tanár; több egyetemi testület tagjaként is tevékenykedett. Az egyetemi képzésbe integrált felsőoktatási református kántorképzés megalapításában és megszervezésében, az egyházkerületi szintű református kántorképzésben, valamint a képzettségi szintek összehangolásában a kezdetek óta fontos szerepet játszott és játszik. A kántor alapképzési (BA) szak szakfelelősi tisztségét évtizedeken keresztül töltötte be, a kántorképzés mellett a leendő hittanoktatók és pedagógusok zenei képességeinek és készségeinek fejlesztését is szívényének tekinti.

Dávid István művészi koncepciója, szakmai tervei alapján épült újjá 1992-1997 között a nagykőrösi református templom orgonája, amely azóta a magyar orgonás élet érdeklődésének középpontjában van. Az átépítés művészeti és szakmai koncepciója beleilleszkedik az egyetemes és magyar orgonatörténet egész folyamatába, másrésről iskolateremtő vállalkozásként lehet nyilvántartani, amely a XX. század végi és a XXI. századi magyarországi és magyar református orgonaépítéssel meghatározó állomásává is lett. A felújított, átépített orgonán magyar és európai orgonisták adtak koncertet, orgonaépítők szakmai érdeklődését váltotta ki a hangszer.

Dávid István 1996-1999 között a *Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem* Egyházzenei Tanszékén művészdoktori (DLA) tanulmányokat folytatott, majd 2002. június 6-án az általa tervezett orgonán adott művészdoktori (DLA) vizsgahangversenyt Nagykőrösön, másnap pedig a rendszerváltás után első magyar református egyházzenesztként Erdély orgonatörténetének tárgyában írt doktori értekezését védte meg Budapesten. Doktori fokozatának minősítése: *summa cum laude*.

Orgonatörténeti és egyházzene-történeti kutatási eredményei, publikációi hazánkban, az egész Kárpát-medencében, de Európa-szerte is ismertek és elismertek. Számos korábbi és jelenlegi egyházi tisztsége (pl. egyházkerületi orgona-felügyelet) mellett Dávid István elismert organológus, szakmai tapasztalatait orgonaszakértőként,

a Magyar Restaurátorkamara tagjaként kamatoztatja. Számos orgona restaurálása, újjászületése szellemi és szakmai koncepciója alapján és támogatásával történhetett meg hazánkban és a Kárpát-medencében. Orgonatörténeti kutatásaival, Erdély orgonáiról írt szemléletformáló és kutatástörténeti szempontból is iránymutató könyvével mind a mai napig alapvetően meghatározza az organológiai kutatásokat. Az orgonás műemlékvédelem ügyében végzett szemléletformáló munkássága felhívta a figyelmet a nyugati keresztyénség és a magyar református orgonás örökség anyagi-tárgyi, technikai, valamint szellemi vonatkozásaira és aspektusaira is. Orgonatörténeti, orgonahasználat-történeti kutatásai a liturgiai örökség egészének szellemi értékteremtő és értékmentő örökségvédelmét is szolgálták, szolgálják.

Kiemelendő, hogy rögtön a rendszerváltás után, 1991-ben létrehozta az *Orgona Transsylvania Alapítványt*, amely az erdélyi orgonás kultúra, orgonaművészet támogatását, a historikus orgonák felújítását tűzte ki célul. Jótékonyági koncertsorozatokat szervezett Magyarország-szerte, amelyeken előadóként is fellépett. A Duna Televízió által 1993-ban készített *Erdélyi orgonák* filmsorozatban forgatókönyv-íróként és szakértőként is közreműködött. Az *Orgona Transsylvania Alapítvány* munkája értékes, maradandó impulzusokat adott a mai erdélyi orgonás, orgonarestaurálási folyamatoknak, tárgyi és szellemi értékmentésnek.

Tanítványait komplex elméleti és gyakorlati ismerettel vértette és vérteti fel, ő maga pedig az egyetemi oktatásban, valamint a kántor–orgonista–karvezető gyakorlatban ötvözte tudományos eredményeit és szakmai tapasztalatait.

Dávid István több hazai és nemzetközi tudományos–szakmai társaság munkájába kapcsolódott be, ezek közül kiemelendő, hogy aktívan részt vett a Református Egyházzenei Munkaközössége (REZEM) törekvéseinek megvalósításában, a Magyar Egyházzenei Társaság (MET) elnökségében is tevékenykedett, a Magyar Egyházzene (MEZ) folyóirat szerkesztőbizottsági tagja. Egy cikluson keresztül vezette a Dunamelléki Református Egyházkerület Egyházzenei Bizottságát, az új református énekeskönyv előkészítő munkálataiban a kezdetektől fogva részt vesz, tagja a Generális Konvent, valamint a Magyarországi Református Egyház Liturgiai és Énekeskönyvi

Bizottságának. A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumában hosszú éveken keresztül vezette a Himnológiai Szekció munkáját.

Dávid István számos konferencián tartott előadást, szakmai publikációi jelentősek. A szakmai életút jelentőségét emelik a tehetséggondozás, utódnevelés terén végzett fáradozásai: iskolaalapító és szemléletformáló szakmai tevékenysége tehetséges fiatalokat inspirált, szakmai tudását és tapasztalatait megosztotta tanítványaival, számos jelentős szakember formálódásához járult hozzá.

Dr. Dávid István szakmai tevékenységét és tudományos eredményeit számos kitüntetéssel ismerték el. A Művelődési és Közoktatási Minisztériumtól 1986-ban megkapta a *Liszt Emlékérem* elismerést, valamint Nagykovács Város Önkormányzatától 1992-ben a *Nagykovács Művelődéséért Díjat*. *Műemlék orgonák Erdélyben* (Polis Könyvkiadó–Balassi Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 1996.) című iskolateremtő könyvéért 1996-ban a Romániai Magyar Könyves Céhtől a *A legjobb romániai magyar könyv díját* érdemelte ki, 1999-ben a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság *Debreceni László Emlékéremmel* jutalmazta. Nagykovács Város Önkormányzata 2010-ben a *Nagykovácsért Kitüntető Cím* adományozásával ismerte el tevékenységét. A Nagykovácsi Református Egyházközség 2013-ban a *Soli Deo Gloria Pedagógus Díjjal* emlékezett meg negyedszázados nagykovácsi orgonista–kántori szolgálatáról, ugyanabban az évben a Károli Gáspár Református Egyetem a *Károli Emlékérem* által fejezte ki az egyetemi közösség nagyrabecsülését. Áder János, Magyarország köztársasági elnöke 2019-ben, augusztus 20-án alkalmából *Magyar Arany Érdemkereszt polgári tagozat* kitüntetést adományozott Dr. Dávid István orgonaművésznek, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar főiskolai tanárának az erdélyi és magyarországi orgonaépítéset-történet és orgonahasználat kutatásának elkötelezett, magas szintű és iskolateremtő művelése, valamint az orgonás műemlékvédelem tudományos és elméleti előmozdítása elismeréseként.

Laudatio organi – az orgona dicsérete. Ünnepeztünk élete és életműve az orgona mint liturgikus hangszer dicséretéről szól, amely keresztyénségünk és európaiságunk egyik fontos, összetett szellemi–iparművészeti öröksége, jelképe és mutatója. Az orgona dicsérete életműve fontos része, hiszen megszámlálhatatlan alkalommal

dicsérte és magasztalta érzékeny játékaival a világmindenség Urát katedrálisok monumentális és falvak apró ékszerdoboznyi hangszerein, valamint saját szolgálati helyén az általa tervezett és újragondolt, az európai orgonaépítés-hagyomány legnemesebb értékeit ötvöző orgonáján.

Laudatio Davidis – Dávid dicsérő éneke (revideált Károli), *Dávid dicsérete* (revideált újfordítás). A mi Dávid Istvánunktól távol áll, hogy saját magára és magáról dicsérő éneket zengjen vagy költsön. Mennyire jó, hogy ez az egyszeri, éppen ezért feltűnő bibliai szövegfordulat a Zsolt 145,1-ben nem az ókori Dávid király öndicséretéről szól, hanem Isten, a király magasztalására buzdít. Ez a dicséret Dávid Istváné is lehet, akit nehéz történelmi időkben, veszteségek és vesződések óráiban, magasságban és mélységben, megnyíló és bezáródó, szélesre nyíló és hirtelen beszűkülő lehetőségek között hordozott a történelem Ura. Élete útja a XX. század második felének korlenyomataként szövevényesen, de nem céltalanul és nem értelmetlenül kanyargott a magyar hazában, a református egyházban, miközben nem akart, nem tudott, nem volt hajlandó megbékélni azzal, hogy ne az egyetemes és európai kereszténység, kultúra és civilizáció szellemi horizontja felől nézze és értelmezze mindazt, ami körülöttünk és bennünk történik.

„Az ÚR dicséretét hirdeti ajkam, áldja örökké minden ember az ő szent nevét!” (Zsolt 145,21) Családtagok, barátok, pályatársak, tanítványok, ismerősök körében szülőföldjén, tanulmányokból és írásokból font virágkoszorúval köszöntjük Dr. Dávid Istvánt 70. születésnapja alkalmából!

Pap Ferenc

*Gárdonyi Zsolt*¹:

Kölcsönhatások

Abstract. Interactions.

Music is a very special gift from God. In my opinion, it flows through the inner world of the composer and then it is shared with others through both written, and performed forms. Many technical, formal and instrumental aspects of composition can be applied to organ improvisation especially. This is true in current as well as in older worship music. Artful music fosters cathartic experiences in the listener as he journeys through life toward his creator. My personal idea of musical composition is to accompany and enhance this spiritual pilgrimage.

Keywords: contemporary composition, organ music, improvisation, belief, worship

Isten áldását kívánva Dávid István 70. születési évfordulójára, örömmel járulok hozzá a *Theologia Reformata Transylvanica* ünnepi számához egy zeneszerzői önvallomással arról, hogy miért és hogyan lettem elkötelezett híve a modern, tehát kortárs egyházzenenek.

Az orgonazene fejlődésében mindig jelentős szerepet játszott az a típusú perszónalunió, amelyben az organista és a zeneszerző tevékenysége fonódik egybe. Néhány kiragadott példa korábbi évszázadokból: Conrad Paumann (1410–1473), Jan Pieterszoon Sweelinck (1562–1621), Girolamo Frescobaldi (1583–1643), Dietrich

¹ Zeneszerző, orgonaművész, 1975 és 2011 között professzor Würzburgban (Németország), www.gardonyi.de

Buxtehude (1637–1707). Az összehasonlíthatatlan csúcspont, J. S. Bach (1685–1750) művészete után César Franck (1822–1890), Anton Bruckner (1824–1896), Camille Saint-Saëns (1835–1921), Louis Vierne (1870–1937), Marcel Dupré (1886–1971), Jean Langlais (1907–1991) és Olivier Messiaen (1908–1992) további mesterekkel együtt gazdagították az orgonajáték és a zeneszerzés kölcsönhatásainak újabbkori történelmét.

A zenetörténet folyamán a hangszerjáték és a zeneszerzés egymást inspiráló hatása az orgonától függetlenül is természetes volt: a korabeli hangszeriskolák többnyire ezért is társították a zeneszerzés alapjainak közvetítését a hangszerjáték tanításával, mint például Leopold Mozart hegedűiskolája (1756) vagy Daniel Gottlob Türk zongoraiskolája (1789). Bár a 19. század után a zeneszerzésnek és a hangszeres virtuozitásnak ez a Paganini és Liszt által is fémjelzett perszonaluniója egyre inkább háttérbe szorult, a 20. században is voltak kiemelkedő személyiségek, akik még ezt a teljességet reprezentálták (például zongoraművészként Busoni, Rachmaninov, Dohnányi és Bartók). Az istentiszteleti orgonazene világában mindmáig jelen vannak azok a hagyományos kölcsönhatások, amelyek az improvizáció és a zeneszerzés kreatív összefonódásában rejlenek: a kompozíciós munka mesterségbeli alaptőkéje harmóniai, formai és hangszerelési tapasztalatokkal gazdagítja az orgonaimprovizáció gyakorlatát, amely ugyanakkor eleven inspirációt és hajtóerőt jelent a zeneszerzés számára.

Tekintsünk vissza a legelső élet éveimet meghatározó impulzusokra is: otthon mindig gyönyörű zeneművek vettek körül, hiszen édesanyám zenetanárnő, édesapám zeneszerző, zenetudós, zeneakadémiai professzor és nagyszerű zongorista volt. Ilyen környezetben természetesen már évekkal a kottaolvasó korom előtt az otthoni zongoránkon a magam módján „pöntyögve” naponta átadhattam magamat a billentyűk számomra máig ellenállhatatlan vonzerejének... Később aztán a hangszerjáték, az improvizáció és a komponálás egymást kölcsönösen élénkítő hatásai nyomán mind a konzervatóriumban, mind pedig a Zeneakadémián végig két tanszakon folytattam tanulmányaimat: orgona és zeneszerzés. Ezt követően a németországi diplomáim (egyházzene, orgona és zeneelmélet) megszerzése során, de különösen a würzburgi főiskola tanáraként eltöltött évtizedeimben gyakran átéreztem, hogy

milyen végtelen hálával tekinthetek vissza azokra az életre szóló útmutatásokra, amelyeket szüleimtől egyfajta „zenei ozmózis” formájában megkaphattam.

Már gyermekkoromtól kezdve nagyon szerettem Bach, Mozart és Debussy zenéjét, valamint a rádiós keresgéléseim folytán néha váratlanul felcsendülő jazz harmóniáit. Tanulmányaim során többek között megismertem Frank Martin és Olivier Messiaen műveit is, éppen az ezek iránti lelkesedésem vezetett aztán a 20. századi egyházzene két világhírű mesterével való személyes találkozásaimhoz. Mindez a zeneszerzői hangzásvilágom kialakulására ugyanolyan nagy hatást gyakorolt, mint arra, ahogyan koncertező organistaként megtaláltam a hangversenyrepertoárom súlypontjait.

Több mint fél évszázad távlatából visszapillantva önmagam számára is érdekes felfedezés, hogy műveimet a pentaton, diatonikus, akusztikus és distanciaelvű struktúráknak ugyanaz a formaképző váltakozása jellemzi, amely már a Liszt Ferentstől kiinduló, majd Debussy, Ravel, Bartók és Messiaen stílusán keresztül a kortárs zenéhez vezető úton is nyomon követhető. Itt meg kell említenem, hogy a komponálás folyamatában, illetve a zeneszerzés mesterségbeli eszköztárának kreatív alkalmazásában nem tükröződnek elméleti szándékok, bár egy zenemű utólagos elemezhetősége ezeknek a feltételezésére csábíthatja főleg azokat, akik maguk nem komponálnak. Képszerű hasonlattal élve: levélírás vagy beszéd közben sem gondolunk arra, hogy most prózában fejezzük ki magunkat, és egy anyanyelvű társalgás folyamán sem törődünk azzal, hogy például éppen többszámot vagy tárgyatlan ragozást használunk-e. Ugyanakkor kézenfekvő, hogy az ábécé, a helyesírás és a nyelvtan előzetes birtokbavétele nélkül nem rendelkeznének az általunk közölni kívánt tartalmak kifejezéséhez szükséges eszközökkel.

A zene lényege azonban messze túlmutat ezeken a stílusokhoz és időhöz-térhez kötődő szakmai részleteken: a művészet forrása és megélése ugyanis nem emberi természetű, hanem Isten különleges ajándéka. Erre az alapvető élményre a nyolcadik zsoltár szavaival ma is rácsodálkozhatunk: „Mi Urunk Istenünk, micsoda az ember, hogy megemlékezel róla?” Mózes első könyvének első fejezetében a választ is megtaláljuk erre a kérdésre: „Isten az embert az ő képére teremté.” Itt van a magyarázata annak, hogy valamennyi élőlény között csak az embernek adatott meg, hogy tervszerűen és a szépség igényével alkothasson, ahogyan ezt a zeneművészet

mellett például az irodalomban, a képzőművészetben és a technika csodáiban is megtapasztalhatjuk. Ennek felismerése teszi lehetővé, hogy a mindannyiunkban lakozó „istenarcú üresség” rendeltetésszerű tartalmat kapjon.

Zeneszerzői meggyőződése, hogy mi a zenét nem kitaláljuk, hanem sokkal inkább megtaláljuk: az örömteli meglepetésként kapott kreatív impulzusok mintegy átáramlanak a belső világunkon, és arra várnak, hogy kottapapíron rögzítve, illetve zengve-hangozva mások számára is érzékelhetővé váljanak. A zenei nevelés célja éppen ezeknek a belsőnkől kifelé vezető csatornáknak az akadálymentessé tétele, ide tartozik a zenei kifejezőerő mesterségbeli eszköztárának megszerzése is. Ezeket a kétirányú folyamatokat számomra a keresztyén látásmód foglalja értelmezhető keretbe: a zeneművészet akkor nyeri el igazi és legteljesebb értelmét, ha ez az ajándék valamilyen módon visszamutat a Teremtőre, és válaszol Isten bennünk megszólaló szavára.

Az inspirációból fakadó és művészi kidolgozottságú kompozíciók, valamint az ilyen tulajdonságokkal nem feltétlenül rendelkező hétköznapi zenék az évszázadok során természetesen mindig egymás mellett, egyidejűleg léteztek, és léteznek ma is. Mivel a mesterművek felemelő lelki hatása a zenei minőségben gyökerezik, az egyházzene legfőbb kritériuma nem az orgonahang vagy a művek szövege, hanem éppen az a stílusokon és korszakokon átívelő magasrendű minőségi igény (kellene, hogy legyen), amely egy prédikáció nyelvezetében vagy a templomok építészeti és képzőművészeti kialakításában is magától értetődik. Egy gyenge orgonadarab egy énekeskönyvi dallam bevonása által sem lesz jobb, és a bevásárlóközpontok vagy a kocsmák zenéi sem válnak hirtelen alkalmassá Isten tiszteletére azáltal, hogy ha ezek éppenséggel kegyes szövegeket kapnak.

A magasfokú művészi kidolgozottság a modern, tehát kortárs egyházzeneben is ugyanúgy, mint például háromszáz évvel ezelőtt J. S. Bach műveiben, a zeneszerző mesterségbeli és egyben személyes válasza a Teremtő különleges ajándékaira. Ez azokra a tisztán hangszeres műfajokra is érvényes, amelyek nem kapcsolódnak semmilyen egyházi szöveghez vagy énekeskönyvi dallamhoz. Súlyos egyházzenei veszteség és mulasztás lenne átengedni a koncerttermeknek a zenetörténet elemi erejű mesterműveit, amelyek Istenhez vezető katarikus élményeket tesznek lehetővé számunkra.

SOLI DEO GLORIA!

*Franz Metz*¹:

Orgelforschung in europäischem Geist. Die Orgellandschaften Rumäniens in Geschichte und Gegenwart am Beispiel der Temeswarer Orgelbaufirma Wegenstein

Abstract. Organ research in European spirit. Romania's organ landscapes in history and present. The Timisoara organbuilding company Wegenstein.

In Romania there are two of Europe's major organ landscapes: Transylvania and Banat, which have developed within several centuries. They show own characteristics but have also attributes in common with the Bohemian, Austrian and Southern German organbuilding. The organ builders of those two cultural areas came mainly from other parts of Europe and settled down here. Because of the several demarcation changes resulting from both World Wars of the 20th century the organs of Banat and Transylvania can be documented only by international research and investigation. For the time being the last major organbuilding company of Romania was the one of Wegenstein family in Timisoara. The instruments of this factory are located today in churches and synagogues in Romania, Hungary, Serbia, Bosnia-Herzegovina, Slovakia, Ukraine and Bulgaria. Special historical value is apportioned to the Wegenstein organ of the Catherine church in Timisoara and the one of the basilica Maria Radna. In the publications of Dr. István David we can find also important infor-

¹ Organist, musicologist and conductor, München, Germany, email: franzmetz@aol.com

mation about many Wegenstein organs of Transylvania. The Wegenstein company had to stop business after the second World War due to the political circumstances in then Romania and has been disappropriated by the state in 1972. Thereby almost 300 years history of Banat organbuilding came to an end.

Keywords: Wegenstein, Banat, Transylvania, Romania, Organbuilder

1. Einführung

In den Grenzen des heutigen Rumäniens befinden sich die zwei historisch gewachsenen südöstlichsten Orgellandschaften Europas: Siebenbürgen (Transsilvanien) und das Banat. Beide Kulturräume gehörten bis 1919 zu Österreich-Ungarn und somit zum mitteleuropäischen Einflussgebiet auch im Bereich des Orgelbaus. Im Falle des Banats kommt noch hinzu, dass durch die Teilung dieses Kulturraums infolge des Vertrages von Trianon (1920) diese Orgellandschaft ebenfalls in drei geteilt wurde, die heute sowohl auf ungarischem, serbischem wie auch auf rumänischem Gebiet vorzufinden ist.

Bedingt wurde diese Entwicklung durch die Ansiedlung deutscher Kolonisten im frühen Mittelalter (Siebenbürgen) und nach den Kriegen gegen die osmanische Herrschaft 1716 (Banat). Die zahlreichen bis heute uns erhaltenen historischen Orgeln belegen den Einfluss des meist süddeutschen, österreichischen und böhmischen Orgelbaus. Diese Instrumente finden wir in den Kirchen und Synagogen der ehemals deutschen und ungarischen Gemeinden um Temeswar (rum. Timișoara, ung. Temesvár), Hermannstadt (rum. Sibiu, ung. Nagyszeben), Klausenburg (rum. Cluj, ung. Kolozsvár) oder Kronstadt (rum. Brașov, ung. Brassó). Durch die Folgen des zweiten Weltkriegs, die atheistische Politik in Zeiten des Kommunismus, wie auch durch die große Auswanderungswelle nach der Wende von 1989 stellt sich immer öfter die Frage nach der Zukunft dieses kulturellen europäischen Erbes, das seit kurzer Zeit auch zum

Immateriellen Kulturwerke der UNESCO zählt. In den restlichen Teilen des Landes (außer dem Partium und dem Sathmarer Gebiet) gibt es, bedingt durch die Mehrheit der orthodoxen Bevölkerung, zwar einige wertvolle Instrumente, doch keine historisch gewachsene Orgellandschaften.

2. Die klingenden Schätze Siebenbürgens und des Banats

Die historische Orgel ist eine Art „konservierter Klang“ vergangener Jahrhunderte. Durch die uns erhaltenen originalen Dispositionen und Bauweisen wurde uns auch der musikalische Geschmack der jeweiligen Zeit überliefert. Gleichzeitig gibt es typische regionale Entwicklungen, die ihrerseits konfessionelle Unterschiede aufweisen. So kann man behaupten, dass die Orgeln in den evangelischen und reformierten Kirchen des 18. und 19. Jahrhunderts eine wichtigere Rolle spielten als jene in den katholischen Kirchen. Dies widerspiegelt sich besonders in der Orgelliteratur.

2.1. Siebenbürgische Orgelbauer

Die ältesten schriftlichen Zeugnisse über Orgeln und Organisten in Siebenbürgen stammen aus dem 14. Jahrhundert. Belege über das Vorhandensein von Orgeln in Hermannstadt haben wir aus den Jahren 1350, 1384, 1400, 1413 und 1494, in Marienburg (Burzenland) 1429, Kronstadt (Marienkirche) 1499. Die ersten namentlich erwähnten Organisten und Orgelbauer sind Stephanus Renispingar (1367) und Jacobus (1413) in Hermannstadt und Johannes Teutonicus in Brennendorf (1429). Viele der damaligen Orgelbauer kamen aus Böhmen oder Mähren und ließen sich in Siebenbürgen nieder. Einige der bedeutendsten Orgelbauer dieses Raumes: Johannes Vest (* Neusohl / Banska Bystrica, 1630, + Hermannstadt 20.2.1694), Martin Hammer (*1685, + Hermannstadt 15.10.1742), Georg Wachsmann (*Birthälm 1685, + ebd. 1760), Johannes Hahn d. Ä. (*Leutschau 1712, + Hermannstadt 13.3.1783), Andreas Eitel (*Großschenk 1747, + Kronstadt 1818), Melchior Achs (1760-1831), Samuel Joseph Maetz (*Holzmengen 10.2.1760, + Birthälm 25.7.1826), Johannes Prause (Schlesien 1760, + Kronstadt),

Johannes Hahn d. J. (* Hermannstadt 25.6.1763, + ebd. 8.11.1814), Johann Thoïs (* Kronstadt 1769, + Rosenau 1830), Petrus Gottlieb Schneider (1780-1850 Kronstadt), Johannes Binder (1788-1846), Friedrich Traugott Mätz (1799-1842), Wilhelm Samuel Mätz (1817-1875 Kronstadt), Karl Einschenk (* Kronstadt 28.10.1867, + 28.6.1951), Otto Einschenk (* Kronstadt 3.10.1910, + um 1998).

Im 19. und 20. Jahrhundert wurden die zwei größten Orgeln Siebenbürgens von ausländischen Firmen erbaut: von C. A. Buchholz aus Berlin stammt die Orgel der evangelischen Stadtpfarrkirche (Schwarze Kirche) in Kronstadt (1836-1839, IV/63) und die Firma Sauer aus Frankfurt an der Oder errichtete 1914/15 die große Orgel der evangelischen Stadtkirche zu Hermannstadt (IV/83).

Die ältesten historischen Instrumente stehen in Alzen (Hammer, 1714), Michelsberg (1724), Reps (Hammer, 1726), Mediasch (Vest, 1679; Wachsmann, 1732; Hahn d. Ä., 1755), Tobsdorf (Wachsmann, 1731), Rätisch (1740), Klausenburg (St. Michael, Hahn, 1753), Baaßen (Hahn, 1757), Wird (Hahn, 1768), Stolzenburg (Hahn, 1773), Großau (Hahn, 1775-1782), Deutschtekes (Wachsmann, 1757), Rosenau (Prause, 1781), Zeiden (Prause, 1783), Denndorf (Maetz, 1788), Hamruden (Prause, 1793), Bistritz (Prause, 1794), Großpold (Maetz, 1816), Petersberg (Thoïs, 1826), Schäßburg (Bergkirche, Schneider, 1858). Einige dieser Orgeln wurden in bestehende ältere Gehäuse eingebaut, so die große Orgel der evangelischen Stadtkirche in Hermannstadt (Vest, 1673) und der Schäßburger Klosterkirche (1680). Die barocken Prospekte enthalten einen besonders üppigen ornamentalen Reichtum, Prospektpfeifen sind oft bemalt (Löwenrachen) und viele der Orgeln wurden oberhalb des Altars errichtet. Den barocken Charakter vieler Orgeln kann man in Siebenbürgen bis ins 19. Jahrhundert verfolgen.

2.2. Banater Orgelbauer

Das Gebiet des historischen Banats erstreckt sich zwischen den drei Strömen Marosch, Theiß und Donau und den Karpaten, als südöstliche Verlängerung der Pannonischen Tiefebene. Nach dem ersten Weltkrieg wurde das Banat in

Drei geteilt: den größten Teil bekam Rumänien, einen anderen Teil Serbien (serbisches Banat, ein Teil der Wojwodina) und der kleinste Teil (um Szeged) blieb bei Ungarn.

Bereits im frühen Mittelalter sind Orgeln im Banat vorhanden, so in den verschiedenen Klöstern entlang der Marosch, wie z.B. in der Kloster- und Bischofskirche Tschanad (rum. Cenad, ung. Csanád), wo Bischof Gerhard (ung. Gellért) wirkte, in Lippa u.s.w. Doch diese Instrumente gingen in der Zeit der osmanischen Herrschaft verloren. Erst nach der Befreiung des Banates 1716 und durch die Ansiedlung dieses Landesteils mit Kolonisten aus süddeutschen Gebieten kamen die ersten Orgelbauer aus Böhmen und Wien nach Temeswar, der Motropole dieses Landesteils. Der Bau von Kirchen und Orgeln wurde selbst von der kaiserlichen Hofkammer in Wien unterstützt und so standen schon Mitte des 18. Jahrhunderts eine große Zahl kleinerer Instrumente im Banat.

Die Jesuitenkirche in Temeswar diente eine Zeit lang auch als Bischofskirche bis zur Fertigstellung des Domes. Hier in der Jesuitenkirche soll am 14. Mai 1719 die erste Orgel nach der Zeit der Türkenherrschaft erklingen haben. Dieses Instrument stammte aus Wien.

Der Wiener Orgelbauer Johann Hencke (1697-1766) erbaute zwei Orgeln für Temeswar: ein kleines Interimsinstrument für den Dom das später in die Barmherzigenkirche übertragen wurde und die zweimanualige Orgel, welche bis 1908 ihren Dienst versah. In diesem Jahr erbaute der Temeswarer Orgelbauer Carl Leopold Wegenstein sein 100. Werk für den Dom. Dies ist eine pneumatische Orgel und steht heute noch an der Stelle der Hencke-Orgel.

Die Orgelbauer welche im Banat Orgelbauwerkstätten unterhielten und die zu den besten dieses Gewerbes zählten, waren: Franz Anton Wälter, Matthias Rocherd, die Familie Josephy, Anton Dangel, Joseph Hromadka und Leopold Wegenstein.

Außer diesen einheimischen Orgelbauern waren auch noch folgende im Banat tätig: Johann Hencke aus Wien (Temeswar, Dom und Barmherzigenkirche), Ochsenreiter (Neubeschenowa 1764), Carl Hesse aus Wien (Perjamosch-Haulik, Jabuka 1869, Glogon 1867, in Siebenbürgen die Orgeln in Herrmannstadt / Ursulinenkirche und kath. Pfarrkirche / Jesuitenkirche 1860-65), Kovács (Großomor,

sein Portrait in Ölfarbe befindet sich auf dem Spieltisch), Kaspar (Johannes?) Fischer (Apatin, Oppowa 1837-38, Karansebesch), Paul Gály (Alexanderhausen, Johannsfeld 1841, Werschetz 1838), Otto Rieger aus Budapest (Arad / Minoritenkirche, Orawitza), Josef Angster aus Fünfkirchen / Pécs (Rudolfsgnad 1875), Franz Renner (Klavier-, Orgel-, und Harmoniumbauer in Temeswar), Karl Janitschek aus Pressburg (Arad / Minoritenkirche 1760-1770), Julius Hubmann (Homolitz 1891), Karl Petter aus Ofen (Kubin 1855), Franz Suc in Orawitza (Pantschowa, repariert 1815), Peter Titz aus Wien (Ineu 1861), Wilhelm, Gottfried und Aloysius Hörbiger in Werschetz (Werschetz 1871), Franz Seidl aus Großwardein (Sanktanna), Walcker aus Ludwigsburg (Teile der Orgel in Temeswar / Elisabethstadt, Temeswar / Blindeninstitut), Franz Kecskés in Temeswar (Kleinbetschkerek, Orschowa), Anonymus (Königsschloss Soborschin (rum. Săvârșin) (Orgel wurde 1784 von Aufständischen Horias zerstört, 1810 mit einer Kleinorgel / 4 Register ersetzt), Joseph Sayberth aus Wien (Orschowa, um 1840, steht seit 1940 in Eibenthal).

2.2.1. Die Orgelbauerfamilie Wälter

Der erste namhafte Orgelbauer des Banats war Franz Anton Wälter, der um 1770 ins Banat eingewandert ist. Zusammen mit seinem Sohn (oder Bruder) Thomas Wälter (auch Velder, Welter, Wälder) finden wir ihn auf einer Liste der Tischler- und Orgelmacher-Zunft aus dem Jahre 1815. Auch die Nachkommen von F. A. Wälter waren hier als Orgelbauer tätig: Franz Jakob Johann Wälter (*Temeswar-Fabrikstadt, 3.8.1779, + 6.3.1836 ebd.), Joseph Wälter (*Temeswar-Fabrikstadt 1810, + 3.12.1846 ebd.). Wälter-Orgeln sind in folgenden Ortschaften belegt: Fibisch 1795 (?), Großsanktnikolaus 1802, Hatzfeld 1805, Orczydorf 1806, Marienfeld 1809, Lowrin 1811, Orawitza 1813, Gertjanosch 1815, Bogarosch 1816, Butin (stand vorher in Liebling), Maria-Tschiklowa (nur mehr Gehäuse vorhanden), Altbeschenowa, Neusiedel, Tschawosch, Maria-Radna (1797 erbaut, heute nicht mehr vorhanden), Jahrmarkt, Warjasch, Lazarfeld (Orgel stammt aus Marienfeld und wurde 1886 nach Neuzina verkauft), Makó-Honvéd, Weißkirchen (1807) u.a.

2.2.2. Die Orgelbauerfamilie Josephy

Die Brüder Johann und Leopold Josephy (*Böhmen 1809, + Temeswar-Fabrikstadt 19.10.1834) kamen als Böhmen und ließen sich im Banat nieder. Dokumente zu ihrem Wirken finden wir in Großjetscha, Lugosch und Szeged.

2.2.3. Die Orgelbauerfamilie Anton Dangel

Nachdem Arad von den Türken befreit wurde (1699) erlebte auch hier der Orgelbau einen Aufschwung. Der bedeutendste „Organifex“ des 18. Jhs. war hier Matthias Rocherd, im 19. Jh. aber die Familie Dangel, die es auch zu hohen Anerkennungen im Ausland brachte. Der aus Österreich eingewanderte Johann Dangel starb 1801 in Arad. Es ist uns auch ein Arader Orgelbauer mit dem Namen Josef Dangel (*Göllersdorf / Österreich 1719, + Arad, 27.9.1777) bekannt, von seiner Tätigkeit fehlt jede Spur. Sein Enkel Anton Dangel (*Arad, 1810 + 14.9.1892 ebd.) wurde 1836 der Gründer der Arader Orgelbauwerkstatt, seinen Meisterbrief erhielt er bei Philipp Joseph König in Oedenburg / Sopron. Auch sein Sohn Johann Dangel (*Arad, 1842 + 5.10.1896 ebd.) war Orgelbauer. Aus ihrer Werkstatt wurden über 200 Orgeln geliefert. Dangels Ruhm war weithin gelangt, so dass Franz Liszt bei der Einrichtung der Budapester Musikakademie eine Orgel bei ihm bestellte. Anton Dangel baute sie, doch schon wenige Jahre später wurde sie bei Renovierungsarbeiten des Gebäudes abgetragen und durch ein größeres Instrument ersetzt. Liszt bedankte sich in einem Brief bei Dangel: *„Ein schön tönendes Zeugnis ihrer Tüchtigkeit haben sie gestellt mit der vollkommen gelungenen Orgel in der königl. Musik-Akademie. Voraussichtlich erhalten sie mehrere größere Aufträge für Budapest zu Gunsten der Musik und zur Ehre Gottes (...) Verehrungsvoll ergebenst, F. Liszt.“* Von den erhaltenen Dangel-Organen sind folgende erwähnenswert: Triebswetter, Großscham, Arader Synagoge, Wiesenhaid, Lippa, Franzdorf, Ostern, Engelsbrunn, Glogowatz, Tschakowa, Dolatz, Traunau, Großdorf, Secusigiu, Deutschsanktpeter, Albrechtsflor, Ebendorf, Neudorf, Dreispitz, Pecica, Saderlach, Dognatschka, Ruskberg, Paulisch u.a.

Einige seiner Instrumente sind auch in Ungarn noch erhalten geblieben: Békéscsaba, Gyula-Józsefváros, Dombegyháza, Kúnszentmárton, Gádoros, Mérk, Vaja, Nyrbátor, Csóka, u.a.

2.2.4. Die Orgelbauerfamilie Hromadka

Josef Hromadka (*Svojanov / Bezirk Chrudim, Böhmen 1826, + 17.5.1896 Temeswar-Josefstadt) war der letzte Orgelbauer des Banats, der die mechanische Schleiflade in Ehren hielt. Er ist 1853 aus Böhmen nach Temeswar emigriert und richtete sich in der Josephstadt eine Werkstatt ein. Er baute auch Harmoniums die von einer außerordentlichen Qualität Zeugnis geben. Hromadka baute Orgeln für Guttenbrunn, Gottlob, Kleinjetscha, Blumental, Tschanad u.a. Er erhielt 1885 und 1886 auf Budapester Ausstellungen die „Große Ausstellungsmedaille“ und 1891 auf der Temeswarer Gewerbeausstellung die Goldene Medaille.

3. Carl Leopold Wegenstein (1858-1937)

3.1. Von Wien nach Temeswar

Die größte und gleichzeitig bisher letzte Orgelbauwerkstatt des Banats war die der Firma Carl Leopold Wegenstein. Er war der letzte bedeutende Orgelbauer dieses Kulturraums. Instrumente dieser Werkstatt stehen nicht nur im rumänischen Banat, sondern auch in anderen Teilen der ehemals österreich-ungarischen Doppelmonarchie, in Serbien (Wojwodina), in Ungarn, in der Slowakei, in Bosnien-Herzegowina, in Bulgarien und in der Ukraine. Im historischen Ungarn bestand im späten 19. Jahrhundert ein unternehmerischer Wettkampf zwischen den drei wichtigsten Orgelbauanstalten des Landes, nämlich Otto Rieger in Budapest, Josef Angster in Pécs / Fünfkirchen und Carl Leopold Wegenstein in Temeswar.

Carl Leopold Wegenstein kam am 16. April 1858 im Haus Nr. 94 der Gemeinde Kleinhadersdorf (Niederösterreich) zur Welt und wurde am 18. April von Pfarrer Anton Schraner auf den Namen Leopold Michael in der katholischen St.

Rochus-Kirche getauft. Sein Vater Leopold war der Inhaber eines Gasthauses und sein Großvater, ebenfalls Leopold, war Schmied. Der Mädchenname seiner Großmutter war Maria Rossmüller. Es muss eine bodenständige und wohl situierte Familie gewesen sein, denn der Bürgermeister aus Ketzelsdorf hat die Patenschaft für den kleinen Leopold angenommen. Die Mutter, Theresia Köstinger (Tochter von Lorenz Köstinger und Magdalena Dünkler) stammte aus Lichtenstein.²

Anscheinend war die Familie des Gastwirtes Leopold Wegenstein aus Kleinhadersdorf sehr musikalisch. In verschiedenen Dokumenten kommt auch der Name des Wiener Kapellmeisters Josef Wegenstein vor, der vermutlich ein jüngerer Bruder Carl Leopolds war. Josef Wegenstein wird sich später in Berlin niederlassen, wo er als Kapellmeister tätig sein wird. Anlässlich seines 25-jährigen Kapellmeisterjubiläums vom 30. Januar 1926, das er im Berliner Kaffee Luxemburg wie auch im Etablissement Kroll gefeiert hat, nahmen zahlreiche Kollegen aus dem In- und Ausland teil. Er wurde als „Kapellmeister Josef Wegenstein aus Wien“ und als „Inhaber des Kaffees Luxemburg“ angekündigt und trat dabei sowohl als Kapellmeister als auch als Geiger und Komponist auf. So wurde u.a. der musikalische Scherz in Form eines Solistenpotpourris *Musikerstelldichein* von Josef Wegenstein aufgeführt. Seinen Namen als Pate finden wir auch auf dem Taufschein von Josef Leopold, dem zweiten Sohn Carl Leopold Wegensteins, der am 4. März 1894 in Temeswar geboren und am 18. März in der Josefstädter Kirche von Pfarrer Dr. Josef Engels getauft wurde.

Den Beruf des Orgelbauers hat Carl Leopold Wegenstein in Wien erlernt und ging danach auf Wanderschaft. So kam er zu bedeutenden Orgelbauern jener Zeit in Deutschland und der Schweiz: Walker (Ludwigsburg), Jämlich (Dresden), Dinze (Berlin), Weigle (Stuttgart), Hickmann (Dachwig bei Erfurt), Goll (Luzern), Kaufmann (Dresden), Giesecke (Göttingen) und Laukhuff (Weikersheim).³

² C. L. Wegenstein beantragte von der katholischen Pfarrei Kleinhadersdorf 1884 vor seiner ^{Hochzeit} eine Geburtsurkunde. Weshalb darin seine beiden Vornamen mit Leopold Michael angehen sind, ist merkwürdig. Diese Geburtsurkunde ist in einer beglaubigten Kopie aus dem Jahre 1945 vorhanden.

³ Daten eigenhändig vom Pfarrer der Temeswarer Innenstadt, Josef Brandt, auf die Rückseite des Kostenvoranschlags der Millenniumsorgel (1896) notiert.

In einem anderen Dokument erfahren wir: „*Leopold C. Wegenstein war früher in böhmischen Orgelfabriken tätig*“.⁴ So gelangte er um 1880 auch nach Temeswar zum Orgelbaumeister Joseph Hromadka (1826-1896). Am 25. Mai 1884 heiratete Wegenstein die achtzehnjährige Maria Hromadka, die Tochter seines Meisters. Kein anderer als Wilhelm Franz Speer (1823-1898), der damalige Temeswarer Domkapellmeister, zählte zu den Trauzeugen. Der damals siebenundzwanzigjährige ließ sich mit seiner Frau im Stadtteil Josefstadt nieder (Sturdza Str. 9). Gemeinsam werden sie acht Kinder haben: Richard (1886-1970), der später die Orgelbauwerkstätte übernehmen wird, die nächsten zwei Kinder sind im Säuglingsalter verschieden, Helene (1891-1972), Josef (1894-1930), Aloys (1896-1912), der mit 16 Jahren an einer Blinddarmentzündung verstorben ist, Viktor (1901-1964) und Magdalene (geb. 1905), die später in Budapest leben wird. Von den acht Kindern werden Richard, Josef und Viktor später ebenfalls als Orgelbauer tätig sein.

Carl Leopold Wegenstein ist mit seiner Frau und ihrem ersten Kind Richard im August 1886 in eine neue Wohnung umgezogen. In diesem Jahr wurde die Orgel für die katholische Pfarrkirche von Tschanad erbaut und den Namen Carl Leopold Wegensteins finden wir als Mitarbeiter August Hromadkas, der für die Durchführung dieser Arbeit zuständig war.

3.2. *Der Anfang eines langen Weges*

Die erste Werkstatt hat er 1888 im Hause seines Schwiegervaters Joseph Hromadka eingerichtet, sie wurde aber bald zu klein für die Bewältigung der Aufträge, so dass er eine größere, modernere in der Elisabethstadt errichtete.⁵ Hier arbeitete er mit Dampfmaschinen und später auch mit elektrischen Maschinen.⁶ Wenige Jahre später, 1893, machte er sich selbständig: *Leopold Wegenstein, Orgelbauer, Temesvár-Josefstadt, Hunyadistrasse, im Beranek'schen Hau-*

⁴ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 4.

⁵ Nach manchen Unterlagen soll Wegenstein bereits 1887 seine eigene Werkstatt gegründet haben.

⁶ Wegenstein bezeichnete seine Firma auf dem Briefkopf seiner Korrespondenz als „*Erste Orgelbauanstalt Südungarns mit Dampfmaschinen*“.

se Nr. 14. Damals beschäftigte er sich nicht nur mit Orgelbau, sondern auch mit Stimmen und Reparieren von Klavieren, dem Bau von Drehorgeln, Drehharmonikas und Harmoniums. In einer Werbung gab er an:⁷

In meiner Orgelbau-Werkstätte werden alle in das Orgelbaufach einschlagenden Arbeiten auf das Rascheste effektiert. Insbesondere empfehle ich mich zur Anfertigung von Kirchenorgeln in allen Dimensionen, Drehorgeln, Drehharmonikas u. Harmoniums, sowie alle Gattungen Clavierarbeiten und Clavierreparaturen. Clavierstimmungen werden auf Wunsch sofort durch mich vorgenommen und leiste ich für all meine Arbeiten Garantie.

Neue Drehorgeln und Drehharmonikas werden angefertigt und Reparaturen raschest effektiert.

Clavierarbeiten und Clavier-Stimmungen werden schnellstens effektiert.

Kirchenorgeln und Harmoniums werden nach Angabe in allen Dimensionen angefertigt.

Vermutlich 1894 ließ er sich im Temeswarer Stadtteil Elisabethstadt nieder, wo er sein eigenes Werk errichtet hat.⁸ Hier entstand sein Opus 1, die Orgel für die katholische Kirche der Banater Gemeinde Wiseschdia, erbaut 1893-1894. Schon dieses kleine Meisterwerk spricht viel vom Können und von den zukünftigen Plänen des jungen Orgelbauers. Obzwar es sich dabei nur um ein kleines Orgelwerk handelt, investierte er viel Mühe um selbst kleinere Details kunstvoll zu gestalten. Man kann auch behaupten, dass er bereits an ein größeres Instrument gedacht hat, durch dessen Bau er zum ersten Mal seine ganze Kunst als Orgelbauer präsentieren kann.

Es ist erstaunlich, mit welchem Eifer sich Wegenstein für den Bau neuer Orgeln in der Zeit von nur knapp drei Jahren 1894-1896 eingesetzt hat. Die ersten 13 Orgeln bestanden nur aus jeweils einem Manual und Pedal und wur-

⁷ Quittung für eine Stimmung des Bösendorferflügels des Temeswarer Philharmonischen Vereins vom 22. April 1893; F. METZ, „Der Temeswarer Philharmonische Verein 1871. Eine Chronik süd-osteuropäischer Musikgeschichte 1850-1950“, München, 2005, 407-408.

⁸ Damalige Anschrift: Bischofstr. 9; heute: Bulevardul Mihai Viteazul 30.

den meist für katholische Kirchen im Umfeld Temeswar erbaut. Doch dazwischen entstanden auch kleine Instrumente für die Lehrerbildungsanstalt in Szeged und für eine Lehranstalt in Großwardein. Die kleine Orgel für die Temeswarer Notre-Dame-Kirche (Klosterkirche) wurde mehrfach gelobt und nach ihrem Beispiel soll er auch jene der Szegediner Lehrerbildungsanstalt erbaut haben.⁹

Der Orgelbauer Josef Angster aus Pécs / Fünfkirchen besuchte auf seiner Reise durch das Banat am 23. Juli 1895 auch Temeswar. Dabei suchte er nach der Werkstätte Wegensteins in der Josefstadt. Er berichtete darüber:¹⁰

Am 23. Juli [1895] fuhren wir über Gataia und Wojtek nach Temeswar. Hier übernachteten wir im Gasthaus „Sieben Herrscher“.¹¹ Die Fabrikstadt¹² hatte sich seit meiner Zeit sehr verändert, es war viel schöner geworden. Es war sehr warm. Wir gingen in die Josefstadt¹³, die früher einem Dorf ähnelte, jetzt aber viel schöner geworden ist, und sahen dort u.a. das Schild der Orgelbaufirma Leopold Wegenstein. Die Werkstatt war ärmlich eingerichtet und im Souterrain des Hauses. Wir sahen niemanden. Wir aßen auf dem Paradeplatz auf einer Gasthausterrasse. Am Nachmittag waren wir in der Festung, machten kleine Einkäufe, besuchten eine Tabakfabrik, Kirchen, auch den jüdischen Tempel, wo eben eine Hochzeit stattfand.

⁹ Die von Carl Leopold Wegenstein im Jahre 1913 zusammengestellte Liste seiner bisherigen Orgelwerke scheint chronologisch nicht ganz zu stimmen. So berichtete die Temesvarer Zeitung 1896 von der Übernahme der neuen Orgel der Szegediner Lehrerpräparandie, die nach dem Vorbild der Orgel in der Temeswarer Klosterkirche erbaut worden sein soll. Doch im Werksverzeichnis hätte die Orgel der Klosterkirche die Opuszahl 15, jene in Szeged ist als Opus 4 angegeben. Auch die im Jahre 1899erbaute Orgel der Temeswar-Fabrikstädter Synagoge wird als Opus 16 genannt, noch vor jener der Millenniumsorgel 1896.

¹⁰ F. METZ, „Josef Angster. Das Tagebuch eines Orgelbauers“, München 2004, 279.

¹¹ Korrekt: Zu den sieben Kurfürsten.

¹² Fabrikstadt (ungarisch: Gyárváros), Stadtteil von Temeswar, ehemalige Vorstadt „Fabrique“, hier entstanden bereits zum Beginn des 18. Jahrhunderts die ersten Seidenfabriken, eine Mühle, eine Bierfabrik u.a. Unternehmen.

¹³ Josefstadt (rumänisch: Iosefin, ungarisch: Józsefváros), Stadtteil von Temeswar, benannt nach Kaiser Josef II, der hier zu Besuch war.

Josef Angster hat sich aber getäuscht: was er gesehen hat, war eigentlich die alte Werkstatt Joseph Hromadkas. Wegenstein hatte bereits 1895 seine neue Werkstatt in der Elisabethstadt bezogen.

Dass es Carl Leopold Wegenstein zum Beginn seiner Orgelbauerlaufbahn in Temeswar nicht leicht hatte, beweisen die ersten Berichte der Budapester Auskunftei Schimmelpfeng für die in Weikersheim ansässige Firma Laukhuff.¹⁴ Daraus ist ersichtlich, dass es bereits 1893 die ersten geschäftlichen Kontakte zwischen Wegenstein in Temeswar und der Firma Laukhuff in Deutschland gegeben hat – man kannte sich ja noch aus der Zeit seiner Wanderjahre. Vermutlich wollte Wegenstein einige Orgelteile bei Laukhuff bestellen. Damals hieß es im Bericht der Auskunftei Schimmelpfeng: *„Wegenstein befasst sich hauptsächlich mit Reparaturen. Er ist unbemittelt und findet nur schwer sein Fortkommen.“* Man hat von einer Kreditgewährung deshalb abgeraten.¹⁵ Doch schon zwei Jahre später änderten sich die Verhältnisse: *„Er besitzt wohl nicht viel Vermögen, hat aber eine gut eingerichtete Orgelbau- und Harmonium-Werkstätte und ist (...) ziemlich gut beschäftigt. Wegenstein wird als ein fleißiger, intelligenter Geschäftsmann geschildert. Er lebt sparsam und genießt überhaupt guten Ruf.“*¹⁶

Ende des 19. Jahrhunderts gab es im Banat mehrere Orgelbauer, die aber auch Harmoniums, Drehorgeln und in manchen Fällen selbst Klavier bauten: Anton Dangls Sohn in Arad (Inh. Johann Dangl), k. k. priv. Hof-Orgelbauer, August Hromadka (Orgelbauer in Temeswar), Georg Joseffi [Josephy] (Orgel- und Drehorgelbauer), Anton Petrof (Harmoniummacher), Franz Renner (Inhaber

¹⁴ Orgelbaumeister Josef Wegenstein hat dem Autor im Jahre 1991 diese Daten zur Verfügung gestellt. Da das ganze Firmenarchiv Wegenstein durch die Folgen des zweiten Weltkrieges in den rumänischen Staatsarchiven nicht mehr auffindbar ist, stellen die Dokumentationen aus dem Archiv Laukhuff (Weikersheim) eine wichtige Quelle dar in den Recherchen zur südosteuropäischen Orgelbaugeschichte.

¹⁵ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 1.

¹⁶ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 2.s

Franz und Albert Renner, Orgelbauer, gegründet 1888) und Carl Leopold Wegenstein (Erste südungarische pneumatische Orgelbauanstalt, gegründet 1887).¹⁷

3.3. Die Millenniumsorgel (1896)

„Die Temeswarer Milleniumsorgel, das stolzeste und schönste Werk Temeswarer Tüchtigkeit, zugleich ein hehres Wahrzeichen der Opferwilligkeit unserer Stadtkommune und des gottgefälligen Eifers des Stadtpfarrers Josef Brandt, wurde heute Vormittag (3. März 1896) in Anwesenheit eines vornehmen Auditoriums einer öffentlichen Probe unterzogen und sodann von den Vertretern der Stadt übernommen. Die Orgel ist von imposanten Dimensionen, bis zum Giebel etwa 10 m hoch und nicht nur vermöge ihrer kolossalen, jedoch durch stylvolle Form gefällig wirkende Dimensionen, sondern durch ihre musikalisch und technische Konstruktion ein Unikum. Als Haupt-Instrument der großen Festhalle in der Milleniums-Ausstellung, wird diese Orgel dem Namen ihres Meisters, des Temeswarer Orgelbauers Herrn Leopold Wegenstein glänzende Ehren einbringen und den Ruhm der Temeswarer Kunstindustrie laut verkünden.“ Fast eine ganze Seite widmete die *Temesvarer Zeitung* vom 4. März 1896 diesem wichtigen Ereignis. Es war die erste dreimanualige Orgel der Banater Metropole und zugleich auch das erste große Instrument des Temeswarer Orgelbauers Carl Leopold Wegenstein. Durch die neue Orgel für die Innenstädtische Pfarrkirche wurde der Name Wegensteins erst recht bekannt.

Bezüglich der Millenniumsorgel erfahren wir im Bericht der Auskunftei Schimmelpfeng aus Budapest vom 1. März 1897: *„Wegenstein ist mit Arbeit gut versehen. Er besitzt wohl kein Vermögen, doch reichen seine Mittel zu dem Betrieb des Geschäftes aus. Wegenstein lebt in geordneten Vermögensverhältnissen. (...) Wegenstein hat die Orgel, welche sich in der Milleniums-Ausstellung befand, auf feste Bestellung*

¹⁷ *Verzeichnis der Orgelbauer, Reparatere und Stimmer etc. der Gegenwart. In Deutschland, Österreich-Ungarn, Schweiz*, Verlag Merseburger, Leipzig, 1898, in *Acta Organologica*, Verlag Merseburger, Nr. 18, 1985, 305-337; auch: F. L. SCHUBERT, *„Die Orgel, ihr Bau, ihre Geschichte und Behandlung“*, bearbeitet von Dr. Rudolf Schwartz (Kapitel über Österreich-Ungarn).

*für die innerstädtische Pfarrkirche der Stadt Temesvar um den Preis von Fl. 2.400 gebaut (...) die er bei der Milleniumsausstellung in Budapest ausgestellt hatte.*¹⁸ Und am 14. November 1899 berichtete man: *„Die Orgelfabrik ist in Südungarn renommirt. Wegenstein hat stets genügend Aufträge und ist gegenwärtig auf längere Zeit hinaus mit Arbeit versehen. Wegenstein ist ein fleißiger, rechtschaffener Mann, der in der Erfüllung seiner Verbindlichkeiten Ordnung hält.“*¹⁹

Kein anderer Banater Orgelbau war mit derartigen umfangreichen Vorbereitungen verknüpft, wie es beim Bau der Millenniumsorgel der Fall war: Kirchengemeinde, Stadt und Land waren gemeinsam mit Orgelbaumeister Carl Leopold Wegenstein bestrebt, ein Meisterwerk anlässlich der nationalen Feierlichkeiten Ungarns 1896 zu schaffen. Die Stadt Temeswar sollte durch ein eigenes imposantes Meisterwerk bei der Millenniumsausstellung in Budapest präsentiert werden, weshalb bis heute das Wappen der damaligen königlichen Freistadt diese Orgel ziert.

Der Bürgermeisters der königlichen Freistadt Temeswar, Karl Telbisz, wendete sich am 15. Januar 1895 in einem Rundschreiben an die Katholiken der Temeswarer Innenstadt und bat um Spenden für den Bau dieser Millenniumsorgel:

BITTE

an die röm. kath. Bewohner der inneren Stadt!

Die kirchliche Musik, das erhabene Mittel zur Hebung der Andacht, erhielt ihre Gottgefällige Zierde durch die Orgel, deren erhabene, gewaltige Klangwirkung, deren edler und würdevoller Ton den Besucher des Gotteshauses erfasst und zur Andacht stimmt.

Die Bedeutende Vervollkommnung, welche die Orgel in den letzten Decennien erfahren, die große Rolle, welche dieselbe heute zu Tage als Konzert-Organ in allen bedeutenden Liederhallen der größten Städte der Welt spielt, soll jede Kirchengemeinde anspornen, für ihre Kirche die thunlichste beste und vollkommenste Orgel anzuschaffen.

¹⁸ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 3.

¹⁹ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 4.

Unser Seelenhirte, Se. Hochwürden Herr Pfarrer Josef Brandt, dem die vollkommene, würdige und entsprechende Ausstattung der sonst so hübschen neuen Stadtpfarrkirche sehr am Herzen liegt, hat, auch um die kirchliche Musik und dadurch den Gottesdienst zu heben, den Gedanken angeregt, für die neue r. kath. Stadtpfarrkirche eine neue Orgel anzuschaffen, welche bei der im Jahre 1896 stattfindenden Millenniums-Ausstellung als imponantes, würdiges Ausstellungs-Objekt ausgestellt werden sollte.

Und da dieses Kunstwerk bei dem hiesigen renommierten Orgelbauer L. Wegenstein mit einem Kostenaufwand von 9000 fl. ö. W. bestellt werden soll, so würde mit diesem Werk auch das heimische Gewerbe auf der Millenniums-Ausstellung würdig vertreten sein.

Der edelherzige Pfarrer bezweckt die Kosten im Subskriptions-Wege bei seinen Gläubigen herbeizuschaffen und hat die Sammlung selbst mit der Gabe von 1500 fl. eröffnet. In Folge seiner Intervention haben bisher gespendet: (...)

Die Stadtkommune als Patronats-Herrschaft wird das Zustandekommen des Werkes auch materiell fördern, die städtische Behörde hält es jedoch für ihre Pflicht, zugleich den Gläubigen der innerstädtischen Parochie zu weiteren Spenden Gelegenheit zu bieten und deswegen an die röm. kath. Bewohner der inneren Stadt die Bitte zu richten, zu den Kosten der Orgel gefälligst beitragen zu wollen.

Die Spenden können in zwei Raten, am 1. Mai 1895 und 1896 eingezahlt werden und die Absicht, spenden zu wollen, wird durch Unterfertigung des von diesem Bogen abzutrennenden Coupon's und durch Ueberreichung desselben an das sich meldende städtische Organ bekundet.

Die Sammlung der Coupone wird bis 15. März 1895 beendet werden.

Vom Magistrat der kön. Freistadt Temesvár am 15. Jänner 1895.

Karl Telbisz, Bürgermeister

3.3.1. Chronik zur Entstehung der Millenniumsorgel (1889-1897)

1. Der Temeswarer Weihbischof Josef Németh wendete sich in seinem Schreiben vom 19. Februar 1889 an Stadtpfarrer Josef Brandt mit der Bitte, den Temeswarer Orgelbauer Josef Hromadka und Sohn August beim Bau der neuen Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche zu berücksichtigen, da sich diese Firma mit jedwelcher anderen Werkstatt messen kann.

2. Das Bürgermeisteramt der königlichen Freistadt Temeswar beschließt in seiner Sitzung vom 29. Oktober 1894 u.a. die Beteiligung an der Landesausstellung in Budapest (Millenniumsausstellung) im Jahre 1896 und will dafür 10.000 Frt. zur Verfügung stellen. Es wurde auch über den Wunsch von Stadtpfarrer Josef Brandt gesprochen, den Bau der neuen Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche durch den Temeswarer Orgelbauer Leopold Wegenstein zu unterstützen.

3. Das Bürgermeisteramt der königlichen Freistadt Temeswar wendet sich in seinem Schreiben vom 15. Januar 1895 an Stadtpfarrer Josef Brandt wegen dem Orgelneubau durch Leopold Wegenstein in der innenstädtischen Kirche und der bevorstehenden Landesausstellung in Budapest.

4. Am 1. April 1895 wurde für Bürgermeister Dr. Karl Telbisz eine Liste zusammengestellt, die verschiedene Möglichkeiten beinhaltet, die Kosten der durch Leopold Wegenstein zu erbauenden neuen Orgel für die Innenstädtische Kirche in Höhe von etwa 8.000 Frt. zu decken.

5. Das Bürgermeisteramt der königlichen Freistadt Temeswar wendete sich in einem Schreiben vom 10. April 1895 an Stadtpfarrer Josef Brandt wegen dem Orgelneubau in der Temeswarer Innenstädtischen Katharinenkirche. Man bitte diesen, den von Orgelbauer Leopold Wegenstein durchgeführten Orgelneubau weiter zu verfolgen, wofür auch Kapellmeister Martin Novacek als Fachmann hinzugenommen werden soll.

6. Am 26. April 1895 wurde zwischen der Stadt Temeswar und dem Orgelbauer Leopold Wegenstein ein VERTRAG unterzeichnet, wodurch sich dieser verpflichtet, bis Februar 1896 die neue Orgel laut dem vorliegenden Angebot fertigzustellen. Die Stadt wird dafür die Kosten in Höhe von 8.249 Frt. übernehmen sowie die Kosten für den Aufbau der Orgel wie auch die anderen Ausgaben.

7. Am 1. Juni 1895 wurde die römisch-katholische Pfarrei der Temeswarer Innenstadt verständigt, dass das Bürgermeisteramt Temeswar beschlossen hat, ab 1. Januar 1896 den Betrag von 200 Frt. jährlich zu überweisen, bis der Orgelbau der Firma Leopold Wegenstein finanziert ist.

8. Orgelbauer Leopold Wegenstein wurde vom Rat der königlichen Freistadt Temeswar am 10. Juni 1895 verständigt, dass die Stadt für die Budapester Landesausstellung 1896 die verschiedenen Kosten und Taxen übernehmen wird.

8a. 17. Juni 1895: Schreiben der Königlichen Freistadt Temeswar an Orgelbauer Leopold Wegenstein in der Josefstadt, dass er für den Bau der neuen Orgel in der innenstädtischen Kirche einen Vorschuss von 292 Frt. bezahlt bekommt. Unterschrift von Bürgermeister Karl Telbisz.

9. Der Rat der königlichen Freistadt Temeswar bespricht in seiner Sitzung vom 25. September 1895 den Antrag des Orgelbauers Leopold Wegenstein, der einen Vorschuss von 3.000 Frt. für den Bau der Millenniumsorgel beantragt, um die Bestandteile aus dem Ausland beschaffen zu können. Dafür wurden bereits verschiedene Summen gestiftet: von Stadtpfarrer Josef Brandt, vom Pfarramt und von der Stadt.

10. Der Bürgermeister der Gemeinde Magyar Bánhegyes wendet sich im Schreiben vom 9. November 1895 an Stadtpfarrer Josef Brandt wegen dem Ankauf der alten Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche.

11. Am 12. November 1895 wendete sich Pfarrer János Barilla aus Murányallya an Stadtpfarrer Josef Brandt und wünscht die alte Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche mit 17 Registern für seine Kirche zu kaufen. Seine (neu)gotische Kirche muss leider wegen eines Brandes renoviert werden und deshalb wäre man dankbar für dieses alte Instrument aus Temeswar. Falls das Gehäuse der Orgel dem neugotischen Kircheninneren auch nicht entsprechen würde, könnte dieses geändert werden. Man könnte die Fertigstellung der neuen Orgel abwarten.

12. Der Bürgermeister von Magyar Bánhegyes, Josef Bartha, bedankt sich in seinem Brief vom 13. November 1895 bei Stadtpfarrer Josef Brandt und bei den Vertretern der königlichen Freistadt Temeswar für ihr Wohlwollen.

13. Die Vertretung der Gemeinde Magyar Bánhegyes, Komitat Csanad, bietet für die alte Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche die Summe von 1.200 Frt. Der Temeswarer Stadtrat beschließt in der Sitzung vom 16. November 1895, dass dieses Angebot angenommen wird. Die alte Orgel soll noch bis Juni 1896 in Verwendung bleiben.

14. Am 27. November 1895 wendet sich die Gemeinde Magyar Bánhegyes in einem Schreiben an die Stadt Temeswar wegen dem Betrag von 1200 Frt. für den Ankauf der alten Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche.

15. Der Bürgermeister von Magyar Bánhegyes, József Bartha, bedankt sich in seinem Brief vom 27. November 1895 an Stadtpfarrer Josef Brandt für die Möglichkeit, die alte Orgel der innenstädtischen Katharinenkirche für 1.200 Frt. kaufen zu können.

16. Die königliche Freistadt Temeswar beschließt am 7. Januar 1896 einen Vertrag mit dem Bildhauer Ferdinand Stuflesser aus dem Grödnertal (Tirol) zu unterzeichnen, um den Orgelneubau für die Temeswarer Innenstädtische Kirche fertigstellen zu können.

17. Leopold Wegenstein wendete sich in einem Gesuch an die Stadt, die Mehrkosten für den Bau der Orgel und den Transport zur Landesausstellung nach Budapest zu übernehmen, in Höhe von 1.282 Frt. Bürgermeister Karl Telbisz bespricht dies in der Sitzung des Stadtrates vom 7. März 1896.

18. Am 30. April 1896 bestätigte András Gáspár in Budapest, dass die neue Orgel von Leopold Wegenstein aus Temeswar in den Tagen 18.-20. März 1896 nach Budapest transportiert und im großen Saal der Landesausstellung aufgebaut wurde.

19. Die Liste (1896) beinhaltet sämtliche Ausgaben für die Montierung der Orgel im großen Saal der Landesausstellung, darunter die Ausgaben für den Tischler Christoph Flannendorfer, für einen Vergolder, Maurer und weitere Mitarbeiter.

20. Bei der Sitzung des Stadtrates vom 15. Mai 1896 verlangte Orgelbauer Leopold Wegenstein, dass die Stadt die Kosten von 202 Frt. für den Organisten übernehmen solle, der die Orgel während der Landesausstellung spielen wird. Gleichzeitig wurde beschlossen, die Endsumme von 8.270 Frt. aus den verschiedenen Töpfen zu bezahlen, darunter auch aus dem Verkauf der alten Orgel im Werte von 1.200 Frt.

21. Das Bürgermeisteramt beschließt am 31. Juli 1896, der katholischen Kirchengemeinde von Magyar Bánhegyes die alte Orgel der innenstädter Kirche für den Betrag von 1.200 Frt. zu überlassen. Für den Bürgermeister unterschrieb Josef Geml als Hauptsekretär.

22. In einem Bericht vom 30. Dezember 1896 bestätigt die städtische Verwaltung, dass die bei der Landesausstellung in Budapest ausgezeichnete Orgel nun laut Vertrag fertiggestellt wurde und es wird um eine Begutachtung der Arbeit gebeten.

23. Am 12. Juni 1897 verständigte das Bürgermeisteramt Stadtpfarrer Josef Brandt, dass die neue Orgel, die bei der Landesausstellung in Budapest ausgestellt war, nun in der innenstädtischen Kirche aufgestellt wurde. Es wurden die Restbeträge an die verschiedenen Firmen angewiesen, die sich beim Aufbau beteiligten. Bevor die Orgelweihe stattfindet, soll man eine Liste jener einzuladenden Ehrengäste aufstellen, die dazu eingeladen werden.

24. Das Bürgermeisteramt der königlichen Freistadt Temeswar beschloss am 10. November 1897, dass die neue Orgel der innenstädtischen Kirche am 27. November 1897 um 16.30 Uhr eingeweiht werden soll. Zu diesem Anlass wird auch ein Konzert stattfinden, das von Kapellmeister und Dirigenten Martin Novacek geleitet wird. Dazu sollen bedeutende Persönlichkeiten der Stadt, Mitarbeiter des Bürgermeisters sowie der Stadtverwaltung eingeladen werden. Dieser Beschluss wurde auch Stadtpfarrer Josef Brandt zugesendet.

3.3.2. Europaweite Bewerbungen um den Bau der Millenniumsorgel

Nach der erfolgten Ausschreibung für den Orgelneubau in der Temeswarer Katharinenkirche bewarben sich 14 (!) Orgelbauer um diese Aufgabe. Stadtpfarrer Josef Brandt hat sich mit jedem Entwurf befasst und diese auch kommentiert (kursiv). Obzwar Wegensteins Kostenvoranschlag fast der teuerste war, wurde anscheinend dieser durch Stadtpfarrer Josef Brandt doch bevorzugt. Vielleicht wollte man Wegenstein, dem jungen Mitbürger Temeswars, die Chance geben, dieses Projekt zu verwirklichen. Interessant ist jedenfalls, dass selbst (August?) Hromadka zu den Mitbewerbern zählte. Hier die Angaben von Stadtpfarrer Josef Brandt zu jedem Kostenvoranschlag:

1. Gebrüder Brauner aus Mährisch Neustadt (Uničov, Tschechien): „Die Lackierung der Messingrohre hat wenig Sinn...“, Preis der ganzen Orgel: 4.695 fl.

2. Christoph Ludwig Goll (1824-1897 Kirchheim unter Teck): „*Ohne Brüstung...*“, Preis der ganzen Orgel: 5.150 fl.

3. Josef Vanicky, Hohenbruck bei Königgrätz: „*Neue unbekannte Größe?*“, Preis der ganzen Orgel: 5.500 fl.

4. Anton Mölzer, (1839-1916, Kuttendorf / Kutná Hora, Böhmen): „*Hat keine Kegel...*“, Preis der ganzen Orgel: 5.520 fl.

5. Wegenstein: „*Mit Kegelladensystem*“, Preis der ganzen Orgel: 5876 fl; Wegenstein wurde später diese Arbeit übergeben, die Kosten stiegen aber letztendlich auf 8.249 fl.

6. Karl Neusser (1844-1925) aus Neutitschein (Nový Jičín): „*Hält die Disposition für mangelhaft, nicht tonschön.*“, Preis der ganzen Orgel: 5.924,90 fl.

7. Hromádka: „*Rein pneumatisch mit einschlagenden Kegeln (?) Unsinn!*“, Preis der ganzen Orgel: 5.995 fl.

8. Christian Friedrich Völkner, Dünnow, Pommern (1831–1905): „*Scheint ein verlässlicher Mann. Ist mir unbekannt*“, Preis der ganzen Orgel: 6.000 fl.

9. Robert Knauf (1839–1900), Bleicherode a. Harz: „*Will die Disposition geändert haben...*“, Preis der ganzen Orgel: 6.192 fl.

10. Josef Angster, Fünfkirchen: „*Disposition Veränderungen teurer, weil in 2 Teile geteilt...*“, Preis der ganzen Orgel: 6.450 fl.

11. Heinrich Schiffner, Prag: „*Wünscht Oktavkoppeln, wodurch 45 Stimmen,... rein pneumatisch*“, Preis der ganzen Orgel: 6.580 fl.

12. Rieger: „*Alles Zinn 90 %; Registerzüge nicht seitlich, sondern oberhalb der Manualklaviatur, die pneumatischen Druckknöpfe zwischen den Manualklaviaturen, auch die freie Kombination; Eigene Pneumatik? Für den Laien unverständlich!*“

Der Brief der Gebrüder Rieger vom 7. Januar 1895 wurde von Stadtpfarrer Josef Brandt ausführlich kommentiert. Der Grund war, dass Rieger nach der „bewährten Tradition“ weiterhin nur mechanische Kegelladen baute und keine pneumatischen Orgeln. Als Beispiel nannte Rieger die neue pneumatische Orgel der Herz-Jesu-Kirche in Budapest, die seinen Angaben nach, ständig repariert werden musste. Pfarrer Brandts zahlreiche Kommentare stellen ihn als einen

guten Kenner des damaligen Orgelbaus dar, der die Neuerungen der Pneumatik sehr geschätzt hat. So notierte er am Rande des Briefs z.B.: „*Vom pneumatischen Hebel haben die Herrn Rieger noch keine Idee*“, „*Auch die Wegensteinsche Orgel hat Kegelladen, aber mit Pneumatik (wovon Herr Rieger keine Kenntnis hat) und Röhrentraktur*“, „*aber der hiesige Orgelbauer hat die Arbeit nicht verstanden, daher ist die Orgel im Anfange schlecht gewesen, doch jetzt funktioniert alles ganz vorzüglich*“, „*und doch zu theuer weil dies ein einfacher Schwindel ist*“; Preis der ganzen Orgel: 6.485 fl

13. Franz Capek aus Krems (1860 Lettowitz, Mähren, Tschechien, † 1938 Haitzendorf, Niederösterreich): „*Erbaute Ottakringer Orgel mit 48 Register, baut Kegelladen...*“, Preis der ganzen Orgel: 7.260 fl

14. Mathias Mauracher [eigentlich dessen Sohn Josef (1845-1907)], St. Florian bei Linz: „*Baut keine rein pneumatische Werke...; baut jetzt 42-stimmige Orgel in Wien, Lazaristenkirche*“, Preis der ganzen Orgel: 8.270 fl

3.3.3. Orgelornamente aus Tirol

Bereits ab 1894 begann sich Leopold Wegenstein mit der Idee eines Orgelneubaus für die Katharinenkirche in Temeswar zu beschäftigen. Vermutlich kannte er auch die damalige Orgel dieser Kirche, die in den letzten Jahren oft repariert werden musste. Gleichzeitig wurde diese Angelegenheit von städtischer Bedeutung, was die vielen Sitzungsprotokolle der Stadt beweisen, von denen uns einige in ungarischer Sprache erhalten geblieben sind. Stadtpfarrer Josef Brandt, der sich stark für den Kirchenumbau und die Renovierung des Pfarrhauses eingesetzt hat, wollte nun dieses Projekt mit einer neuen großen Orgel abschließen. Ende des Jahres 1894 wurde bereits mit Leopold Wegenstein darüber ein Vertrag abgeschlossen. Auch der Entwurf von Wegenstein ist uns erhalten geblieben.

Leopold Wegenstein wendete sich ab Juli 1895 an die berühmte Werkstätte des Bildhauers und Altarbauers Ferdinand Stuflesser (1855-1926) in St. Ulrich, Gröden (Tirol), der für seine neue Orgel die Ornamentik liefern soll. Geplant waren dafür einzelne Engel, Engelgruppen, Vergoldungsarbeiten, usw.

Ferdinand Stuflesser schrieb, „*dass es eine schöne Arbeit ist, aber zugleich eine große*“. Für die beiden Tiroler Bildhauer Ferdinand Stuflesser und Anton Demetz waren die Banater Kirchen nicht unbekannt, lieferten sie doch mehrere Altäre, Statuen und Kreuzwegstationen nach Südungarn, u.a. auch nach Temeswar.

Anfang Januar 1896 kam es zu einigen Missverständnissen zwischen Leopold Wegenstein und Ferdinand Stuflesser, der feststellen musste, dass die Proportionen des Grundrisses der Orgel nicht stimmten. Stuflesser reiste deshalb persönlich nach Temeswar, um vor Ort seine Verzierungen und Engelgruppen dem Orgelgehäuse anzupassen. Gleichzeitig verlangte er auch, dass der Name seiner Firma sichtbar unter seinen Engelsgruppen angebracht werden muss. Nach mehreren Briefwechsel und Verzögerungen scheinen im März 1896 die Missverständnisse geklärt worden sein und die Verzierungsarbeiten beendet wie auch die Engel und Engelgruppen waren geliefert. In seinem Schreiben vom 8. April 1896 bestätigte Ferdinand Stuflesser, dass ihm die Summe von 450 fl ö. W. seitens des hohen königlich-ungarischen Ministeriums des Innern überwiesen wurde.

Leopold Wegenstein war nicht nur ein guter Orgelbauer, sondern kannte sich auch in der architektonischen Gestaltung der Orgelgehäuse gut aus. Stilistisch fügen sich seine Orgeln harmonisch in den jeweiligen Kirchenbau ein, ob neugotisch, klassizistisch oder neoromanisch. Im Bau seiner Millenniumsorgel hat er sich von André-Jacob Roubo (1739-1791) inspirieren lassen, dessen Buch über das Tischlerhandwerk *L'Art du menuisier* 1769 von der Königlichen Akademie der Wissenschaften gleichzeitig mit Dom Bedos *L'Art du Facteur d'Orgues* erschienen ist. In seinem Buch brachte Roubo auch ein Orgelgehäuse,²⁰ das als Vorbild für die Temeswarer Millenniumsorgel betrachtet werden kann. Besonders die Einteilung der Pfeifenfelder wie auch die Verzierungen, Engelfiguren und die Engelgruppe beweisen dies.

²⁰ ISO-Jahrbuch 1993, 76-77; nach einer Mitteilung von Dr. Walter Kindl, Temeswar.

3.3.4. Die Millenniumsmedaille für Wegenstein

Der sehr genau zusammengestellte Kostenvoranschlag zum Bau der neuen Orgel für die Temeswarer Katharinenkirche (Innenstadt) stammt aus dem Jahr 1895 und wurde von Pfarrer Josef Brandt, Regenschori Martin Novacsek (1834-1906) und C. L. Wegenstein unterschrieben. Dieser Entwurf trägt den Titel: KOSTENVORANSCHLAG EINER NEUEN CONCERT ORGEL FÜR DIE R. KATH. PFARRKIRCHE INNERE STADT TEMESVÁR.

Gleich zum Beginn dieses Dokumentes heißt es: *„Die Orgel wird laut Kostenvoranschlag auf das genaueste in solider Durchführung mit reinpneumatischen Röhren Traktur versehen mit Wallkerischen Kegelladen System unterbau mit einzelnen Bälglein und Hebel und wird auf drei Manuale und 1 Pedal folgende Register verteilt...“* Daraus ist zu schließen, dass die Traktur dem pneumatischen Walcker-System angepasst wurde. Es folgen genaueste Beschreibungen der einzelnen Register bis hin zum Prozentsatz des Zinnanteils in den jeweiligen Metallpfeifen.

Die im Kostenvoranschlag angegebene Disposition ist folgende:

<u>I. Manual</u>	<u>II. Manual</u>	<u>III. Manual</u>	<u>Pedal</u>
Principal 16'	Geigenprincipal 8'	Dolce 8'	Contra Principal 16'
Principal 8'	Bordun 16'	Aeoline 8'	Principalbass 8'
Gamba 8'	Flauta Major 8'	Lieblich Gedeckt 8'	Violoncello 8'
Concertflöte 8'	Salicional 8'	Vox Humana 8'	Quint Bass 8'
Bordun 8'	Spitzflöte	Traversflöte 4'	Subbass 16'
Trompete 8'	Oboe 8'	Flageolette 2'	Posaune 16'
Waldflöte 4'	Quinte 2 2/3'		Octavbass 4'
Rohrflöte 4'			
Octav 4'			
Mixtur 2 2/3' IV			

Die Orgel wurde mit zwei freien und drei festen Kombinationen versehen, einem Register-Rollschweller und je ein Jalousieschweller für das zweite und dritte Manual. Die pneumatische Traktur besteht u.a. aus Messingrohre, später verwendet Wegenstein zu diesem Zweck nur noch Bleirohre. Zur Windversorgung wird kein Tretmechanismus sondern ein eigenartiger Radmechanismus verwendet, der vom Calcanten in einem sehr beengten Raum im Inneren des Orgelgehäuses betätigt werden musste.

Das Gehäuse ist bis zum heutigen Tag unverändert geblieben: „... *ein Werk des Kunstinstitutes Flandörfer, der auch die Nußholz-Bänke der Kirche angefertigt hat, im Style Louis XIV. gehalten, in Tonfarbe gestrichen reich vergoldet und mit religiösen und musikalischen Emblemen, Statuetten und Gruppen versehen.*“²¹ Die Orgel wurde im Februar 1896 unten im Kirchenschiff aufgestellt und kostete 10.000 Gulden, davon bezahlte die Stadt Temeswar 7000.- Gulden. Aus diesem Grund ist an dem Orgelgehäuse das Wappen der damaligen königlichen Freistadt Temeswar angebracht.

Am 3. März 1896 fand vor einer großen Zahl von städtischen und kirchlichen Würdenträgern die Orgelprobe statt. An Stelle des erkrankten Regenschori Martin Novacsek spielte Prof. Karl Rudolf Kárrász eine freie Phantasie über kirchliche Motive, den Marsch aus der Oper *Tannhäuser* von Richard Wagner und einen Teil aus dem *Sommernachtstraum* von Felix Mendelssohn-Bartholdy. Danach wurde die Orgel nach Budapest zur Millenniums-Ausstellung transportiert und erhielt ab dann den Namen Millenniumsorgel.

Die Wiener *Musik-Instrumenten-Zeitung* bringt dazu einen langen Bericht samt Abbildung und Disposition der Orgel:²² „Über die sogenannte *\"Milleniums-Orgel\"* waren wir schon wiederholt in der Lage, einiges mitzuteilen. Heute bieten wir

²¹ Temesvarer Zeitung, 4. März 1896, Seite 4.

²² *Die Musikinstrumente auf der Budapester Millenniums-Landes-Ausstellung 1896*, in: MUSIK-INSTRUMENTEN-ZEITUNG. (Beiblatt der "Neuen Musikalischen Presse") Officielles Organ der Genossenschaft der Clavier- u. Orgelbauer und der Blas- und Streich-Instrumenten- u. Harmonikamacher in Wien.

die Abbildung des schönen Werkes, das seinem Erbauer alle Ehre macht. Herr Leopold Wegenstein hat diese Orgel im Auftrage der städtischen Repräsentanz von Temesvár, und zwar für die dortige innerstädtische römisch-katholische Pfarrkirche gebaut und sie mit Bewilligung des Gemeinderathes auf der Ausstellung in Budapest zur Schau gestellt. Das Gehäuse, eine Arbeit des Tischlermeisters Flandorfer präsentiert sich vornehm und geschmackvoll. Reich vergoldete Bildhauerarbeit erhöht den günstigen Eindruck des Orgelgewandes. Die Versuche und Concerte in der Ausstellung bekräftigen das vorzügliche Zeugnis, welches anlässlich der im März d. J. stattgefundenen Collaudirung der Qualification der Wegenstein'schen Orgel von berufenen Fachleuten ausgestellt worden ist.“

Auch Altbürgermeister Josef Geml widmete in seinem Buch einige Zeilen diesem bedeutenden Instrument:²³ *„In der Maria-Theresiagasse, in unwürdig entlegener Gegend steht die innerstädtische röm. kath. Kirche und daneben das Pfarrhaus, welche beide nach den Wünschen des Pfarrers Josef Brandt und teilweise auch durch dessen materielle Opfer in den achtziger Jahren (1888-1890) restauriert und eingerichtet wurden. In dieser Kirche befindet sich die sogenannte Millenniumsorgel, welche auf Bestellung der Stadt unser Orgelbaumeister Leopold Wegenstein anfertigte und auf welcher im Hauptgebäude der Budapester Milleniumsausstellung (1896) die ganze Zeit hindurch gespielt wurde.“*

Im Herbst des Jahres 1896 wurde die Millenniumsorgel zurück nach Temeswar gebracht und auf die viel zu kleine Empore aufgestellt. Am 28. November 1897 fand die endgültige Abnahme der Orgel statt. Bürgermeister Dr. Telbisz Károly ließ dafür Einladungen in ungarischer und deutscher Sprache drucken die auch das musikalische Programm beinhalteten. Regenschori und Organist Martin Novacsek stellte sämtliche Register und Registriermöglichkeiten vor, es folgten Triller, Staccatti, Arpeggii zur Demonstration der präzisen Ansprache, die freie Phantasie *Ein Sturm* wie auch Werke für Gesang und Orgel von Richard Wagner, Bach-Gounod, Franz Liszt und Kremser. Bei diesem Konzert wirkte auch der Chor des Temeswarer Philharmonischen Vereins mit:

²³ J. GEML, „Alt-Temesvar im letzten Halbjahrhundert 1870-1920“, Temeswar 1927, 25.

PROGRAMM

zu der am 28. November 1897 aus Anlass der feierlichen Orgelübernahme in der innerstädtischen r.-k. Pfarrkirche zu Temesvár zu veranstaltenden

ORGELPROBE.

1. Behandlung der Orgel in freier Improvisation über verschiedene Motive.

a) Praeludium mit Anwendung der Collectiv-Reg. allein.

b) Principale (8') I Manuale ;

c) Geigenprincipale (8') I Manuale, mit Principale (16'); Gamba (8')

d) Concertflöte (8') I Manuale, mit Aeoline (8') III Manuale;

e) Salycional (8') II Manuale, mit Fugara (4') III Manuale;

f) Cello (8') Pedal;

g) Oboe (8') II Manuale, mit Waldflöte (4') I Manuale, Dolce (8'), Traversflöte (4')

III Manuale;

h) Posaune mit Trompete;

i) Crescendo und Decrescendo.

2. a) *Gebet der Elisabeth*, aus Tannhäuser von Richard Wagner, für Sopran mit Orgelbegl.: Fräulein Charlotte v. Danczkay.

a) Triller, Staccati, Arpeggii (Demonstration der präzisen Ansprache)

b) *Ave Maria*, von Gounod, für Sopran, Violine u. Orgel, Frl. Charl. v. Danczkay,

Herr Alfr. Uhrmann.

b) Nachspiel.

3. a) *Pastorale*, aus dem Oratorium *Christus* von Franz Liszt, (altrömische Melodie) Orgel.

b) *Ein Sturm*, freie Fantasie auf der Orgel.

c) *Dankgebet*, aus den niederländischen Gesängen von Kremser, gesungen vom Philharmonischen Verein mit Orgel.

Für Carl Leopold Wegenstein bedeutete der Bau der Millenniumsorgel der Beginn einer langjährigen Erfolgsgeschichte, besonders gefördert durch die Millenniumsmedaille, mit der er aus Budapest 1896 nach Temeswar zurückgekehrt ist.

3.4. Zwei Orgeln nach französischem Vorbild

Zwischen 1897 und 1905, dem Jahr, als die Orgel für die Wallfahrtskirche Maria Radna entstanden ist, baute Wegenstein etwa 40 Instrumente. Dies bedeutete einen enormen Arbeitsaufwand für einen Orgelbauer, mehr als 10 Instrumente in einem Jahr zu liefern. Obzwar es sich hauptsächlich um einmanualige Orgeln handelte, gehörten auch größere Instrumente dazu, wie die Orgeln für die Synagogen in Szeged, Temeswarer, Szabadka und Lugosch. Nicht zuletzt die dreimanualige Orgel der Millenniumskirche in der Temeswarer Fabrikstadt aus dem Jahre 1901, die größte zu jener Zeit im Banat. Auch die beiden Ausstellungsmedaillen 1901 in Makó und 1902 in Werschetz förderten den Bekanntheitsgrad Wegensteins. Immer mehr Aufträge kamen aus Siebenbürgen und selbst für Esztergom/Gran hat er eine Orgel geliefert.

Gefördert wurde dieses Tempo in der Entstehung neuer Instrumente mit pneumatischer Traktur durch die serienmäßige Erzeugung von einzelnen Teilen, wie Bälgen, Membranen, Bleirohre, Ventile usw. Außerdem konnte er oft kurzfristig und günstig solche Orgelteile von Laukhuff in Weikersheim geliefert bekommen. Dies belegt ein Bericht der Auskunftei Schimmelpfeng an Laukhuff vom 5. Mai 1906:²⁴ „*Leopold Carl Wegenstein besteht am Platze als Orgelfabrikant seit etwa 14 Jahren, sein Geschäft hat unter tüchtiger und fachkundiger Leitung Aufschwung genommen und zählt heute zu den ersten Geschäften dieser Art in Temesvár und Südungarn. Wegenstein ist 45 Jahre alt, verheiratet, Vater von drei Kindern, er beschäftigt 8-10 Gehilfen und ist römisch katholischer Confession. Gemeinsam mit seiner Frau besitzt Wegenstein ein Haus im Werthe von 30.000 Kronen, belastet mit 17.000 Kronen. Das Gesamtvermögen dürfte etwa 35.000-40.000 Kronen betragen.*“

²⁴ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 5.

Im Januar 1907 hat Carl Leopold Wegenstein seinen Sohn Richard als Compagnon eingetragen und seit dem nennt sich die Firma „Wegenstein und Sohn“.²⁵

Im 19. Jahrhundert setzte sich der französische Orgelbau fast im ganzen Europa als Richtungsweisender Typus durch. Der wichtigste Vertreter dieses Baustils war Aristide Cavaillé-Coll (1811-1899) dessen Werkstatt sich in Paris befand. Viele der heutigen großen Kathedralorgeln Frankreichs stammen aus dieser Werkstatt. Aristide Cavaillé-Coll hatte im Sinn, für die St. Petersbasilika in Rom die bis dahin größte Orgel der Welt zu erbauen. Mit 77 Jahren sagte er: „*Mit der Orgel von St. Peter werde ich meine Laufbahn beenden.*“ Cavaillé-Coll wollte noch dieses monumentale, einmalige Orgelwerk für die römische St. Peterskirche verwirklichen, ein Werk das alle Rekorde im Orgelbau schlagen sollte: mit 155 Register, fünf 32-füßige, 23 16-füßige Register, 8.316 Pfeifen, Zinntrompeten als Aliquoten, die größte Zinnpfeife sollte eine Länge von 12 Meter und einen Umfang von 2 Meter haben, all dies verteilt auf 5 Manualen und Pedal. Im Jahre 1875 veröffentlichte er diesen Entwurf in einem Buch.²⁶

Noch im selben Jahr wurde der Orgelbauer von Papst Pius IX. im Vatikan empfangen. Der Plan für den Bau dieser Monumentalorgel wurde gelobt, doch es blieb dabei. Nach einer Zeit ließ er im Zehntelmaßstab ein Modell mit versilberten Pfeifen und allen Einzelheiten anfertigen, das in der Jubiläumsausstellung 1888 zu sehen war. Hier wurde dieses Werk von vielen Besuchern bestaunt, zu den vielen Bewunderern zählten auch zwei Orgelbauer aus dem damaligen südungarischen Raum, der eine war Josef Angster aus Pécs / Fünfkirchen, der andere Carl Leopold Wegenstein aus Wien, der in Temeswar eine eigene Orgelbauwerkstätte eröffnet hat.

Einige Jahre später, 1905, gelang es Wegenstein diesen für Rom bestimmten Monumentalentwurf im Banat teilweise zu verwirklichen. Um 1980 konnte im Archiv des Temeswarer Bistums eine Zeichnung Wegensteins mit dem Prospekt einer Orgel entdecken und der Aufschrift:

²⁵ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 6.

²⁶ C. CAVAILLÉ-COLL, E. CAVAILLÉ-COLL, „*Aristide Cavaillé-Coll.*“, Schwarzach 1982.

**Orgel Projekt von C. L. Wegenstein
1905
entnommen
von dem Monumental Orgel-Entwurf von
St. Peter in Rom von A. Cavaillé-Coll.**

Dabei handelt es sich um den Plan der zukünftigen Orgel der Wallfahrtskirche zu Maria Radna. Diese Skizze wurde auch für den Bau der Temeswarer Domorgel im Jahre 1908 als Opus 100 verwendet, deshalb die mit Hand korrigierte Jahreszahl „1908“. Beide Orgeln haben fast das gleiche Gehäuse. Wegenstein entnahm dem Projektentwurf von Cavaillé-Coll nur den Prospekt, der in verkleinertem Maßstab in Radna verwirklicht werden konnte. Dieses Instrument hat 26 Register, zwei Manuale und Pedal und ist mit einer pneumatischen Traktur (pneumatische Kegellade) ausgestattet. Im Werkverzeichnis Wegensteins anlässlich des 20-jährigen Firmenjubiläums im Jahre 1913 wird diese Orgel als 65. Werk angegeben.

Am 5. März 1905 traf sich, laut der Chronik des Franziskanerklosters zu Maria-Radna, die Kommission zum Bau der neuen Orgel: Ferch Ödön (Edmund), Arader Lehrer; Szantó Péter, Lippaer Lehrer; Szikova Béla, Radnaer Lehrer; Sonner Béla, Lippaer Kantor; Teofil Dosztál, Lippaer Lehrer. Es stellte sich die Frage ob Otto Rieger aus Budapest oder Leopold Wegenstein aus Temeswar dieser so wichtige Auftrag anvertraut werden soll. Beide Kostenvoranschläge waren mit 12.000 Kronen berechnet. Die alte Orgel der Wallfahrtskirche, erbaut von Franz Anton Wälter 1798, übernahm letztendlich Wegenstein für 1.000 Kronen der auch den Auftrag erhielt.

Noch im selben Jahr, am 25. November 1905, traf sich eine Gruppe von Experten, um die neue Orgel zu übernehmen: Ferch Ödön (Edmund), Szantó Péter, Teofil Dostál und Szikova Béla. Bei der Orgelweihe hielt Pater Quardian P. Domonkos die Messe, Ferch Ödön aus Arad spielte die Orgel, Szantó Péter leitete den Lippaer Chor. Die neue Orgel wurde in nur 14 Tagen in der Kirche aufgebaut. Laut dem Protokoll wurde diese Aufgabe ausgeführt durch Leopold

Wegenstein als Beauftragter und dessen Sohn Richard Wegenstein, Franz Molzer als Monteur und Stimmer aus Wien, Josef Christ als Spezialist für den Spieltisch, Heinrich Kamenik, zuständig für das Gehäuse und die Windladen, Josef Erdödi als Monteur, Johann Ludwig als Pfeifenbauer wie auch die Tischler Julius Schlarp, Rudolf Rebl und Georg Kager. Das Protokoll der Abnahme zählt auch die Kosten für die verschiedenen Arbeiten auf, wie z.B. die Lieferung der Statuen und Ornamente für das Gehäuse für 2.200 Kronen, die Zinnpfeifen für 4.982 Kronen, 2 Waggon Holz 2.000 Kronen, Pedaltürme 280 Kronen, u.s.w. Die Gesamtsumme betrug 15.732 Kronen.

Die Kunde von diesem Orgelneubau Wegensteins hat selbst die Wiener *Zeitschrift für Instrumentenbauer* noch im selben Jahr 1905 verbreitet und das Werk in höchsten Tönen gelobt:

Die Wallfahrtskirche zu Maria-Radna hat ein am 26. November 1905 übernommenes neues pneumatisches Orgelwerk aus der Orgelbauanstalt von C. L. Wegenstein in Temesvar (Ungarn) mit 25 klingenden Registern erhalten. (...) Der Expertenbericht lobt die Orgel als ein Meisterstück ersten Ranges und hebt vor allem die mustergültige, künstlerische Intonation, zweckmäßige Anlage und bestes Material des Pfeifenwerkes hervor.

Die erschütternde Kraft des Pleno, die charakteristische Tonfarbe, sowie entsprechende Tonstärke der einzelnen Register wird in anerkennender Weise gewürdigt. Die Pneumatik wird strengsten Anforderungen völlig entsprechend. Die Windladen sind Kegelladen mit pneumatischem Hub. Die Gebläseanlage besteht aus Magazinbalg und zwei Schöpfbälgen, zwei Regulatorbälgen und einem (?-)balg.

Der Prospekt ist nach beiliegender Zeichnung ausgeführt. Die Prospektpfeifen stehen auf eigenen Windladen. Die Ausnützung des mustergültigen Tonmaterials wird durch die ausgezeichnete Pneumatik und durch die reichlich vorhandenen und zweckmäßig arrangierten Spielhülfen bestens ermöglicht.

Die automatische Pedalumschaltung wirkt nach eigener Konstruktion des Herrn Wegenstein derart, daß nach Berührung des II. Manuals die Pedalstärke sich nicht nur sofort diesem Manual anpasst, sondern daß diese Pedal-

stärke dem ungeachtet, ob Tasten des II. Manuals auch weiterhin niedergedrückt werden oder nicht, z. B. bei einem Pedalsolo mit derselben Pedalstärke, beständig stehen bleibt, bis nicht eine oder mehrere Tasten des I. Manuals niedergedrückt werden.

Die meisten Konstruktionen der Pedalumschaltung haben nämlich den oft sehr lästigen Fehler, daß die Pedalstärke zum Loslassen der II. Manualtasten sofort in ihre frühere, dem I. Manual entsprechende Tonstärke zurückspringt, und damit klingt dann manches Pedalsolo unbeabsichtigt stärker; Auch im Falle man im II. Manual stakkato und dazu ein (?)legato spielt, ändert sich in diesem Falle die Pedalstärke sprungweise und sehr irregulär.

Auch z. B. bei dieser Stelle (Konzertpräludium von Riemenschneider) wäre die vorher geschilderte mit Pedalumschaltung unbrauchbar. Falls nämlich das Pedal in die frühere (I. Manual) Stärke zurückspringt, würde diese Stelle bei *gis* und *cis* im Pedal höchst sonderbar und kurios klingen.

Die Konstruktionsweise des Herrn Wegenstein ist derart, daß jede Taste in ihrer Ruhelage eine der vielen, in einer Leiste befindlichen, kleinen Öffnungen als Ventil bedeckt. Beim Niederdrücken einer beliebigen Taste wird die betreffende Öffnung frei und bewirkt durch die Entweichung des Druckwindes die Umschaltung.

Eine auf Anregung des Experten Edmund Ferch (Arad) ausgeführte Neuerung ist auch der so genannte Registerabsteller (Registerabstellungskanzelle im Spieltisch) für sämtliche Register. Es ist diese Einrichtung wohl nichts anderes, als eine Erweiterung des Prinzips, welches für Zungenstimmen schon längst Anwendung fand. Es befand sich aber die Abstellungsstelle meistens in dem Orgelinnern. Bei Anwendung des Registerabstellers im Spieltisch ist die Abstellung an einem bequemerem Orte und auf Register und Spielhilfen ausgedehnt ausgeführt.

Die Firma C. L. Wegenstein hat durch das in ihrer Anlage mustergültige, durch bestes Material und künstlerische Intonation vollendete Werk viel Lob und Anerkennung geerntet und auch Anregung für Verbreitung ähnlich vollendeter, auch mit modernen Spielhilfen ausgestattete Orgelwerke hier zu Lande gegeben.

Arad in Ungarn, den 8. Dezember 1905

Edmund Ferch.

Die Disposition der neuen Orgel von Maria Radna sah 1905 so aus:

<u>I. Manual C-g⁶</u>	<u>II. Manual</u>	<u>Pedal</u>	<u>Spielhilfen</u>
Prinzipal 16'	Quintadena 16'	Violon 16'	Pedalkopula zu I
Prinzipal 8'	Geigenprinzipal 8'	Kontrabass	Pedalkopula zu II
Bourdon 8'	Salizional 8'	16'	Manualkopula II/I
Viola di Gamba 8'	Lieblich Gedeckt 8'	Subbass 16'	Superoktavkop. I
Trompete 8'	Vox coelestis 8'	Oktavbass 8'	Suboktavkop. II/I
Dolce 8'	Oboe 8'	Cello 8'	4 feste Kombinationen
Oktave 4'	Gemshorn 4'		Auslöser
Rohrflöte 4'	Traversflöte 4'		3 freie Kombination
Flauto 4'	Harmonia aethera 2 $\frac{2}{3}$ '		Generalcrescendo-decrescendo
Cornett 8' IV-V	III		Jaloussieschweller II
Mixtur 2 $\frac{2}{3}$ ' IV			Automatische Pedalumschaltung

Ganz anders waren die Klangverhältnisse für den Orgelneubau im Temeswarer Dom. Bereits im Jahre 1906 soll Carl Leopold Wegenstein mit dem Bau der neuen Domorgel durch das Domkapitel beauftragt worden sein: „... *Wegenstein erhielt jetzt von der Temesvárer Geistlichkeit den Bau einer Orgel für die Domkirche und repräsentiert diese Arbeit einen Werth von etwa 60.000 Kronen.*“²⁷ Die Pläne der Prospektgestaltung für diese Orgel sind wie bei der Orgel von Maria Radna dem *Monumentalentwurf für die Orgel der St. Peter-Basilika in Rom* entnommen, der von Aristide Cavaillé-Coll stammt.²⁸

Damals wirkte seit 1906 Desiderius Jarosy (1882-1932) als Domkapellmeister. Diesem ist es auch zu verdanken, dass der Orgelneubau 1908 zustande kommen konnte. Bischof Alexander von Dessewffy finanzierte fast vollständig diesen Bau, sein Wappen befindet sich am Prospekt der heutigen Domorgel. Jarosy war nicht nur als Domkapellmeister, sondern auch als Herausgeber mehrerer Kirchenmusikzeitschriften tätig, unterrichtete an der Budapester Musikhochschule und konzertierte als Organist. Er galt in seiner Zeit als einer der

²⁷ Südosteuropäisches Musikarchiv, München, Mappe *Laukhuff und Wegenstein*, Dokument Nr. 5.

²⁸ Das Original des Dokuments befand sich 1983 im Temeswarer Diözesanarchiv.

bedeutendsten Musikwissenschaftler Ungarns. In seinen Orgelkonzerten erklangen regelmäßig die neuesten Werke zeitgenössischer Orgelmusik. Dem entsprechend wurde auch die Disposition der Domorgel dem Geschmack seiner Zeit angepasst. Die Orgel hatte 46 Register, verteilt auf 4 Werken. Die originale Disposition, die man heute noch auf dem Durchgangsrelais unter dem Pedal lesen kann, sah wie folgt aus:

<u>Hauptwerk (I)</u>	<u>Manual II</u>	<u>Schwellwerk (III)</u>	<u>Pedal (C-f1)</u>
Principal 16'	Gedeckt 16'	Quintatön 16'	Bourdon 32'
Bourdon 16'	Principal 8'	Geigenprincipal 8'	Subbass 16'
Principa 8'	Rohrflöte 8'	Quintatön 8'	Contrabass 16'
Gedeckt 8'	Flute harmonique 8'	Soloflöte 8'	Violon 16'
Hohlflöte 8'	Gamba 8'	Voix céleste 8'	Salicetbass 16'
Zartflöte 8'	Salicional 8'	Aeoline 8'	Posaune 16'
Fugara 8'	Klarinette 8'	Oboe 8'	Oktavbass 8'
Gemshorn 8'	Oktave 4'	Flauto Traverso 4'	Gedecktbass 8'
Trompete 8'	Flûte octaviante 4'	Violine 4'	Cello 8'
Oktave 4'	Dolce 4'	Harmonia aethera 2	
Rohrflöte 4'	Piccolo 2'	$\frac{2}{3}$ ' III-IV	
Spitzflöte 4'	Mixtur IV 2 $\frac{2}{3}$ '		
Doublette II 2 $\frac{2}{3}$ '			
Cornett III-IV 8'			
Mixtur VI 2 $\frac{2}{3}$ '			

Außerdem verfügt diese Orgel über mehrere Koppeln, 3 freie und einige feste Kombinationen wie auch über andere Spielhilfen. Gegen Ende des Ersten Weltkriegs wurden alle Zinnpfeifen der Orgeln wie auch die meisten Kirchenglocken für Kriegszwecke requiriert. Nur die Temeswarer Domorgel blieb davon verschont, da es sich um ein künstlerisch wichtiges und wertvolles Instrument handelt.

Am 25. Oktober 1909 gab Domorganist Desiderius Jarosy ein Orgelkonzert an der neu erbauten Orgel. In der Wiener *Zeitschrift für Instrumentenbau* erschien ein euphorischer Artikel über dieses neue Instrument. Daraus ist

ersichtlich, dass Wegenstein als Orgelbauer damals weit und breit einen guten Namen genossen hat und dass sich sein pneumatisches System mit all den patentierten Neuerungen erfolgreich war. In diesem Artikel heißt es u.a.:

Zum vollen Gelingen trug natürlich auch die prächtige Orgel bei. Dieselbe wurde im Frühjahr 1908 von der Orgelbauanstalt Wegenstein & Sohn in Temesvár erstellt, als drittes dreimanualiges Werk genannter Firma für das verhältnismäßig kleine Temesvár. Die Orgel enthält auf drei Manualen verteilt 46 klingende Register. Der Spieltisch, in vornehmer Einfachheit weist in übersichtlicher, praktischer Anordnung sämtliche Neuerungen des modernen Orgelbaus auf, wie dreifache freie Kombinationen (dieselbe Einrichtung fand ich auch bei den meisten zweimanualigen Orgeln der Firma, wie in Budapest, wo in der dortigen Herz-Jesu-Kirche ein wahres Prachtwerk der Firma steht. So auch in Maria-Radna, Großwardein, Szegedin, überall die dreifache freie Kombination). (...)

Die sinnreiche Verbindung des Spieltischdeckels mit dem Ausschalter des Elektro-Ventilators dürfte auch ziemlich vereinzelt dastehen. Schließt man den Spielschrank, stellt sich auch selbsttätig der Motor ab. Ein Pollrich-Ventilator versorgt das Werk mit dem reichen Quantum Luft, und die sachgemäß verständige Anordnung von vier großen Regulatoren gestattet, den Registern und tiefen Oktaven Wind von verschiedenen Stärken zu geben, wobei ich aber bemerke, daß als Winddruckmaximum 90 mm Wassersäule nicht überschritten werden. (Also keine Nebelhörner und Kanonenschüsse.) Die Intonation ist großartig, und die schöne orchestrale Disposition des Werkes gab den Erbauern Gelegenheit, ihr frei musikalisches Verständnis ins siegreiche Treffen zu senden.

Es würde zu weit führen, wollte ich die ganze Palette von musikalischen Farbtönen zergliedern. Das Register für Register gut gelungen ist steht außer Zweifel. Überraschend wirkt auch die präzise scharfrhythmische An- und Abschlag bei voller Orgel; da gibt es kein Schmieren und Wischen bei 1/16 Pedalpassagen. Klar und deutlich wie Perlen reiht sich Ton an Ton, und ich möchte Herrn Rupp nur einmal empfehlen, zu uns nach Temesvár zu kommen und die von ihm so sehr verlässerte Pneumatik eingehend zu prüfen. Es ist nur schade, dass bei uns solche Orgelkonzerte als Ausnahmezustand gelten: an guten Orgeln fehlt es nicht. Abgesehen von dem hohen musikalisch-ethischen Wert wirken sie auch indirekt zur Hebung, Anspornung und Verfeinerung der Orgelbaukunst. (Franz Moll)

4. Eine grenzüberschreitende Orgelforschung

Eine Orgellandschaft ist kein starres Gebilde, sondern ein stets lebendiger Kulturraum, der im Laufe der Zeit Änderungen erfährt. Oft sind es äußere Einwirkungen, die nur schwer zu bändigen sind, wie es in der Nachkriegszeit in den osteuropäischen Staaten geschah. Seit der Wende sind auch in Rumänien viele Anstrengungen unternommen worden, um wertvolle Orgeln zu retten, zu renovieren oder um auch neue Instrumente erbauen zu können. Dafür ist es von größter Bedeutung, die Charakteristiken und Eigenarten einer Orgellandschaft oder eines Kulturraums zu kennen. Nur so kann man Missstände und schwerwiegende Fehler in Renovierungen und Neubauten vermeiden. Gleichzeitig sind in den letzten Jahren sowohl in Siebenbürgen wie auch im Banat so manche wertvolle historische Orgeln durch Vernachlässigung, Diebstahl, Einbrüche, durch Ignoranz der Behörden oder wegen fehlenden finanziellen Mitteln für immer verloren gegangen.

Dr. István David hat sich schon früh mit der Erforschung des Orgelbaus in Rumänien beschäftigt. Dies bereits in einer Zeit, in der es fast unmöglich erschien, etwas zu diesem Thema zu veröffentlichen. Noch schwieriger war es vor 1989 die Biographien bedeutender Orgelbauer zu erforschen, die in den vorigen Jahrhunderten aus dem Ausland nach Siebenbürgen oder ins Banat kamen. Und trotzdem ist es manchen Orgelforschern gelungen, den Kontakt zur internationalen Orgelwelt aufrecht zu erhalten und auszubauen. So konnte er in mühevoller Kleinarbeit als einer der Ersten ein Band über die Orgeln Siebenbürgens vorlegen.

Eine Orgel kann aber noch so wertvoll sein, wenn sie nicht gespielt wird. Auch auf diesem Gebiet ist es Dr. István David gelungen, im Rahmen von zahlreichen Konzerten die Aufmerksamkeit der Mitmenschen auf die universelle und einheimische Orgelmusik zu lenken. Nur dadurch kann eine Orgellandschaft erhalten und gleichzeitig an die folgende Generation übergeben werden.

*Fekete Károly*¹:

Árokháty Béla – az orgonatervező²

Abstract. Béla Árokháty, the Organ Builder.

This study presents Béla Árokháty's biography, who was not only a musician but also a minister leading and inspiring his flock. It also highlights that the people rebelled against him because of the novelties he adopted. Béla Árokháty was convinced that the Protestant musical treasure must become accessible to all. In several of his writings, he accepted the rules regarding religious church music and instrumentation, but from the beginning of his religious musicological activity and, until the last, his aim was to favour the widespread adoption of church music in the Reformed Protestant service. Very few of his contemporaries recognized his personality and mission, however he was the one who launched the reform of the musical culture in the Protestant communities of the 20th century. Béla Árokháty's exceptional initiatives and his achievements have largely contributed to raising Hungarian Reformed religious music to European standards.

Keywords: Béla Árokháty, religious music, reform, Protestant musical art, instrument classes

¹ Egyetemi professzor, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, email: feketek@drhe.hu

² Baráti tisztelettel Dávid Istvánnak, Isten gazdag áldását kérve életére!

„Nem tudom, mi az oka, talán gyökerében idegen nevelési szisztémánk, elég az hozzá: mennél törülmetszettebb magyarsággal jelentkezik nálunk egy-egy fényes-fehér nagy szellem, annál értetlenebbül szemléljük és ítéljük meg.”

(Karácsony Sándor: *Magyar ifjúság*)

A mottóként választott idézet írója, Karácsony Sándor *Magyar ifjúság* című könyvében Árokháty Béla mostoha sorsából felvillantott pillanatképekkel vázolja fel az „aktív magyar ember portréját”, aki szerinte „provokálja előbb a világot s hozzánemértők szemében ez a tulajdonsága aktivitásnak tűnhetik fel. A világ felbőszül ellene s attól kezdve hősünk majdnem lubickol a támadások árjában, égigérő kéjjel és belefelejtkezően abba, hogy végrevalahára alkalma nyílik egy kis szenvedésre. Mert az ő életeleme is a szenvedés.”³

I. Névjegy: Árokháty Béla életrajza évszámokban

Született: Gyüre, 1890. január 14.

Apja: Árokháty Béla, ref. lelkész, anyja: Bodiczky Jolán.

Gimnáziumi évek: Sárospatak, 1901–1910

1910/11: teológiai tanulmányok Sárospatakon

1913–1917: teológiai tanulmányok Budapesten

1918 és 1920: I-II. lelkészi vizsga

1917–1919: zeneakadémiai tanulmányok, orgona és zeneszerzés szak.

Tanárai: Antalfy Zsiros Dezső, Szabados Béla, Kodály Zoltán, Siklós Albert, Weiner Leó, Dohnányi Ernő.

1920–1923: ének-zenetanár a budapesti Teológián, budapesti vallásoktató lelkész

1923–1925: tanulmányúton Edinburgh-ban

1924-ben megnősül, felesége: Szalay Margit, tanárnő

³ KARÁCSONY Sándor: *Magyar Ifjúság*. Exodus Kiadó. Bp. 1946. 31.

1927-től a Budapest-Józsefvárosi egyházközség orgonistája
1928: megalakítja a Korál Kamaraének- és Zenekart
1933-tól a Budapesti Egyházmegye szakfelügyelője
1937: megrendezi az I. Országos Protestáns Egyházzenei Konferenciát
1937: Dunamelléki Egyházkerületi zenei tanácsadó
1938: a konventi énekügyi bizottság előadója
1939: szerkesztésében megjelenik a Jugoszláviai Énekeskönyv
1941: megjelenik a *Psalterium* orgonakönyv
1942. március 28-án hunyt el.

Árokháty Béla nemcsak muzsikus volt, hanem:

„Lelkipásztor, aki tereli és vigasztalja nyáját. Teológus, aki egyedül, értsük meg, egyes-egyedül vitte be a gyülekezeti elvet következetesen kálvini alapon énekügyünkbe. Valláspedagógus, aki míg vallástanár, módszertant épít a tanításba, mikor meg már szakfelügyelő, egyrészt a rábízott iparos-tanoncok lélektanát kutatja, másrészt a vallástanítók továbbképzésének a problémáját próbálja megoldani. Nemcsak »muzsikus« a zenében sem, hanem a protestáns magyar himnológia tudós kutatója, a modern orgonaépítés alapos elméleti ismerője és hazánkban úttörője is, az orgona és egyházi zeneirodalom átfogó ismeretében évről-évre gazdagabb műélvező, művész és a végén (kongeniális, archaizálón-hű és mégis modern *Psaltériumára* gondolok) műalkotó is. Karmesteri pályája holtáig emelkedőben.”⁴

Nem a meg nem értett és érthetetlen zsenisors volt az övé, hanem a diletánsok közötti megszállotté, aki kinőtt az ösztönös zenész, a kálvinista-hagyományos, átlagkántor világból, és tudásával, jelenlétével, írásaival kortársai valóban provokátort láttak benne. Csak kevesen ismerték fel jelentőségét és küldetését. Közülük az egyik Márton Barna, nagykőrösi ref. tanár volt, aki a következőket írta egyik levelében Árokhátnak: „Csak az, aki szándékosan megvakítja a látóidegét,

⁴ Uo. 27.

az nem látja tisztán a magyar református ének- és zeneügyünk problémáit. Bartók és Kodály korában nem lehet felelőtlenül halandzsázni megállapított problémák felett.” (1941. szeptember 9.)

II. Egyházzenei helyzetkép a XX. század elején

A század elején jelent meg a *Próbaénekeskönyv*, ami sok kívánnivalót hagyott maga után. Zenei igénytelenség jellemezte zsoldárrontással és dicséretválsággal. A megindult külföldi egyházzenei reformmozgalmaknak nincs még semmilyen visszhangja. Tombolt a dalárda-korszak. Tragikomikus kísérletek és ötletek születtek a genfi zsoldárok ritmusának „megmagyarosítására”. Életre hívták a Református Kántorok Egyesületét és a *Zeneközlöny* c. lapot, de ezek főként a kántorok társadalmi érdekeit szolgálták, zenei mellékleteik pedig a mindennapok iskolai és egyházi életének, zenei szükségleteinek primitív kielégítésére szolgáltak.

Nagy számban terjedtek a gyári készítésű, sablon-diszpozíciójú, művészi orgonajátékra alkalmatlan hangszerek. Sok helyen rontotta az orgonák minőségét az I. világháború idején végbement síprekvirálás, amely eltüntette az orgonák homlokszati ónsípjait.

III. Európai hatások Árokháty felkészülésében

Árokháty Béla 1923 őszétől 1925-ig Edinburgh-ban volt ösztöndíjas, ahol zenei felkészültségét zenei doktorátussal szerette volna megkoronázni, de ez egyrészt anyagi okok miatt, másrészt dr. Tovey⁵ professzor hosszas betegsége és szabadságolása miatt megakadt. A kint töltött években a St. John's és a St. Giles' katedrális orgonái tettek rá nagy hatást.

⁵ Sir Donald Francis Tovey (1875, Eton – 1940, Edinburgh) angol zenei író, zongoraművész és zeneszerző. 1914-től lett az edinburgh-i egyetemen a zene professzora. 1917-ben megalapította a Reid Symphony Orchestrát, amelynek karmestere is volt. Jelentős zenei író volt. Több szakkönyve jelent meg. Írt egy operát, kórusokat, szimfonikus és kamarazenei műveket. Az *Encyclopaedia Britannica* számára zenei szócikkeket írt.

Árokháty minden későbbi mássága, többet látása, európai szintű zenei tervei, széles egyházzenei látóköre, zenetudományi megalapozottságú állításai az Edinburgh-i években megismert külföld igényesség szintjéből érthetők meg. A skót egyházzeneén kívül rálátása lett a német és francia zenei világban folyó változásokra is. Ő is figyelemmel kísérte az 1925-ben tartott hamburgi és lübecki orgonakongresszus korszakalkotó eredményeit.

Hazajövele után ő lesz az, aki tájékoztatja a református egyházi közvéleményt az orgonareformról. Erről tanúskodnak 1930-31-ben írt újságcikkei. Ezek egyikében pl. így ír:

„Egy pár éve, hogy jeles német és francia zenetudósok meglátták azt a veszedelmet, amely a legnemesebb hangszert a teljes lezüllésbe sodorja s a lübecki XVI. századbeli orgona restaurálásával a hamisítatlan ősi orgona utolérhetetlen nemes hangzásaitól megihletve, megindították az orgonareform mozgalmat. Ez a mozgalom az orgonát eredeti ősi alapjain fejleszti tovább. Ami értékeset hozott a XVIII-XX. század építési technikája, azt felhasználja, de az orgona sajátlagos szellemében. Elveti az olcsó, vásári hatásokat s az orgonát ismét méltó, királyi fenségében állítja az Isten dicsőségének a szolgálatába. Németországban Schweitzer prof., a strassburgi teológiai fakultás kiváló tanára, híres zenetudós, Mahrenholz református lelkész, közismert organológus, Straube prof., a lipcsei szt. Tamás-iskola világhírű tanára, Bach késői utódja állanak az élén annak a művészseregnek, amely tudományosan foglalkozik az orgonával, mint templomi hangszerrel. – Nálunk semmi érdeklődés. Egyházaink orgonáik építését rábízák tanítóikra, kántoraikra, akik lehetnek kiváló organisták, jeles játékosok, de nem értenek az orgonaépítéshez, ami művészi és több, mint művészi feladat, mert ehhez a szükséges ismereteket nem volt alkalmuk megszerezni. Még a Zeneművészeti Főiskolát végzett orgonaművészek között is alig akadnak néhányan, akik az orgonaépítés hihetetlenül bonyodalmas művészetét elsajátították volna. Csak legutóbb, Zalánfy Aladár zeneakadémiai tanár és Geyer József r. kath. lelkész buzgó munkássága vezeti be az ifjú nemzedéket az orgonaépítés elemi ismereteibe.”⁶

⁶ Lelkészegyesület, 1931. 20.

1935 tavaszán a Schütz – Händel – Bach ünnepségekre Árokháty is elutazott, ahol „felkereste az orgonaépítészet remekeit Lüneburgban, Hamburgban, Lübeckben, és behatóan tanulmányozta a világhírű Thomaner-Chor életét és munkáját és a Bach-korabeli hangszereket Lipcsében, ahol Bach mai utódja, Straube professzor látta el őt bőséges felvilágosítással” – adta hírül a *Református Élet* című lap.⁷

Árokháty egyik külföldi útjának és annak hatásának Karácsony Sándor is tanúja volt:

„Klosterneuburgban volt. Régesrég, használatból jóideje kivont hangszert szólaltatott akkor meg a helybéli karnagy vendége kedvéért. (...) Elég volt azonban egy óra hosszat felváltva hallanom Bélának és házigazdájának a kezelésében, hogy megértsem a mai orgonareform törekvését és holtig hű katonájává szegődjem ennek a mozgalomnak. Az orgona – orgona, nem zenekar-utánczat.”⁸

IV. Hazai kitörési pontok

1. A zenés áhítat

Árokháty Béla meggyőződése volt, hogy a protestáns zeneművészet kincseit hozzáférhetővé kell tenni. Több írásában is elfogadja a kor egyházi zenére és a hangszerhasználatra vonatkozó rendelkezéseit, de egyházzenei munkásságának első pillanatától az utolsóig azért fáradozott, hogy minél inkább elősegítse az egyházzene térnyerését a református istentiszteleten. Kiindulásként vallotta, hogy az orgona akkor tölti be „királyi” hivatását, ha alázatosan szolgál az éneklő gyülekezetnek.

⁷ Református Élet, 1935. április 20. szerk. Dr. Ravasz László, II. évf., 16. szám, 1935. április 20. 135.

⁸ KARÁCSONY S.: *Magyar ifjúság*, 29.

„Amint a gyülekezeti istentisztelet liturgusa felhívja a híveket az éneklésre a zsoltár vagy a dicséret megjelölésével, éppúgy hívja az orgona a híveket az éneklésre a zsoltár- vagy dicséret dallam megjelölésével (intonálásával). S amint rázendít a hívek sokasága az énekre, akkor az orgona kap az ének szárnyaira... s boldog alkalomnak tartja, hogy a szárnyaló lelkekhez simulhat, mert érzi, hogy szolgálata ebben szentelődhetik meg. (...) Nem való itt hozzá sem a romantikus kitörések hatáskeresése, sem pedig az elandalító szentimentalizmus. Ismeretlenebb koráljainkat elzengi előttünk, hogy »ékesen« el tudja énekelni a nagy testvéri közösség. Az ismert dallamokat élénk idézi, hacsak főbb motívumaiban is. (...) Természetesen van szerepe az orgonának a gyülekezetben az istentiszteleti liturgia keretén kívül is. (...) Az istentisztelet megkezdése előtt és befejezése után átveheti a szót. A művészet nemes eszközeivel előtte megindíthatja a lelkeket az Isten világa felé vezető úton s utána maga is, mint a kegyelem fényében megfürdött hívő lelkek a hála és a megtisztult érzések hangjaiban ujjong.”⁹

Az első Protestáns Egyházzenei Kongresszuson, tisztelve az istentiszteleti rendtartás szabályait, de azért csak felveti 1937-ben:

„hogy a zene művészete ezen a királyi művészetre rendeltetett hangszeren kaphat-e a templom életében művészi megbízatást s ha igen, akkor szolgálatát milyen keretekben töltheti be, ez nemcsak a református, hanem az evangélikus egyházunkban is ma még csupán az egyéni elbírálásoktól függő, de lényegében megoldatlan kérdés.”¹⁰

Árokháty teológiai oktatóként még jóval külföldi tapasztalatai előtt, 1920 márciusától májusáig, szerdánként 9 részből álló egyházzenei sorozatot szervezett Budapesten. A kitalált új műfajnak ő adta a „zenés áhítat” elnevezést.

⁹ ÁROKHÁTY Béla: *Az orgona a református gyülekezetben*. In: Református Figyelő, 1930. 367.

¹⁰ ÁROKHÁTY Béla: *Az egyházi zene szolgálatának megszervezése, irányítása*. In: Protestáns Szemle, 1937. 343.

„A zenés áhítatok, amelyekért mintha következtetlenséggel vádoltak volna bennünket a puritánság jelszava alatt, éppen azért teremtdőtek meg, hogy az egyházi zenének a templomban hajlékot adjunk anélkül, hogy Kálvinnal ellenkezésbe kerülnénk. A gyülekezeti liturgikus istentisztelet körében jelenlegi istentiszteleti rendtartásunk nem ad szót Bachnak, Händelnek és a többi egyházi zeneköltőnek, tehát teremtettünk más alkalmakat. Mivel az építő zene hallgatására hívtuk egybe a híveket, ezért nem hallgathattuk el a zenés jelzőt, s mivel a zenét az Ige szolgálatába állítottuk, sőt az Igét magát is egy kis áhítat keretében megszólaltatjuk, ezért aligha a lényegtelen vonásokat emeltük ki az alkalom fogalmi megjelölésében. (...) Sem liturgiai elveket, sem a kálvinizmus történeti lelkiségét nem sértettük meg vele, sőt még csak nem is a pápistákat utánoztuk, hanem a – svájci reformátusokat sok lélek épülésére.”¹¹

Ezen cél elérése érdekében hozta létre 1928-ban a Korál Kamaraének- és Zenekart, amelynek tagjai evangélikus és református zenészek voltak, s képesek voltak megszólaltatni a magasrendű templomi muzsikát.

Árokháty a gyülekezeti istentisztelet keretein kívül szervezett alkalmakat az Isten dicsőségének szolgálatára, evangelizációs céllal, missziói munkának szánta.¹²

2. Orgonák az igényesebb egyházzeneért (elvek és tervek)

„Vissza a régi orgonához!» – ez volt az alapelve annak a tevékenységnek is, mely Árokháty Béla orgona-építő munkásságát jellemezte. Bizony, töretlen út volt ez, kivált eleinte. Képzeltetni a halasiak elképedését, akik abban a hiszemben hívták meg egyszer Árokháty Bélát orgonaszakértőnek, hogy van egy ósdi, divatból kiment, »vergliszerű« kasztnijok, azt most kidobják s a híres művész tanácsai szerint modern, villamosműre berendezett orgonával cserélik fel. Megérkezik a szakértő, nézegeti az öreg bútort, tapogatja, meg-megszólaltatja. »Csúszkaladás?» – kérdi csillogó szemmel. »Igen« – rebegik a helybeliek szemérmesen szégyenkezve. »Nagyszerű, éljen, remek, nem is reméltem!» – lelkesedik a messzirőljött

¹¹ ÁROKHÁTY Béla. *Református orgonazúgás*. In: Református Figyelő, 1931. 181.

¹² ÁROKHÁTY Béla: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp., 1940. 30.

ember. Alig akarták elhinni neki, hogy értékes kincs van a birtokukban. Hamisítatlan orgona, el ne herdálják. Ha tovább akarják is építeni, feltétlenül hagyják meg az eddigit – alapul.”¹³

1937-ben a Protestáns Egyházzenei Konferencián Árokháty részletesen is kifejtette elveit *Az orgonaépítés mai problémái* címmel; 1931-ben már megfogalmazott kijelentésével egybehangozón máshol is kijelentette:

„rossz, haszontalan orgonatípusok után indulnak el egyházi zenészeink, vagy pedig az orgonagyárak vásári tervezetei, sablonai után és épülnek komoly hozzáértés nélkül silány hangszerek, a szakértői ellenőrzés hiányában rossz anyagból, művészietlen és méltatlan módon anélkül, hogy bárkit is felelősségre lehetne érte vonni.”¹⁴

Árokháty ellenlábasaainak, kerékkötőinek (Szabó Gyula, Hodossy Béla és kántorkörük, akiket befolyásuk alá vontak) ellenére 1928-tól a legtöbb újjáépítendő vagy egészen újonnan készülő református orgona építése körül ott van. Számos írásában tudatosította, hogy egyedül az igényes művészi orgona méltó a dicsőséges Istenhez. Eligazító alapszempontjait négy pontban fogalmazta meg:

„Egyházainkkal be kell láttatni, hogy

1. bármilyen kis templom számára, bármilyen kicsi hangszert óhajtunk építtetni, a hívek áldozatának filléreit nem szabad haszontalan, művészietlen hangszerre eltékozolnunk;

2. inkább engedjünk a sípsorok számából, az orgona nagyságából, de irreálisan olcsó árajánlatot egyházaink ne fogadjanak el, mert az mindig erkölcsi és anyagi károsodást jelent;

3. az építendő orgona nagyságát, minőségét, egész tervezetét a templom nagysága, a karzat méretei, az akusztikai viszonyok szabják meg. Ezek tekintetbevételével kell tehát az építendő orgonát megtervezni;

¹³ KARÁCSONY S.: *Magyar ifjúság*, 29–30.

¹⁴ Lelkészegyesület, 1931. 19.

4. a tervezet legyen igazi tervezet:
 - a) állapítsa meg az orgona nagyságát a helyi viszonyoknak megfelelően;
 - b) határozza meg az építendő orgona műveit;
 - c) a regiszterek pontos leírását adja azok funkcióinak a pontos megjelölésével;
 - d) adja a teljes mechanikai berendezés pontos leírását;
 - e) az orgonaház pontos tervrajzát, benne a művek elhelyezésének a pontos meghatározásával;
 - f) határozza meg minden egyes síp menzúráját tized-mm-ekben, továbbá anyagát, szerkezetét;
 - g) a játszóeszközök tervezetét;
 - h) a játszóasztal pontos, méretezett rajzát;
 - i) az orgonaszekrény külső képét.”¹⁵

A budapesti Ráday Levéltárban őrzött Árokháty-hagyaték¹⁶ dokumentumai bizonyítják, hogy fennmaradt orgonaterveiben ezeket a szempontokat be is igyekezett tartani és tartatni! Különösen mintaszerűek a Zalánfy Aladárral közösen készített dokumentációk.

A Ráday Levéltárban az alábbi egyházközségek számára küldött tervet, illetve terveket, hiszen többször, több alternatívát ajánlott megfontolásra a döntést hozó testületnek.¹⁷ Így a hagyaték őriz olyan terveket is a 46 helyszínre elküldött 80 diszpozíció között, amelyek nem valósultak meg.

¹⁵ ÁROKHÁTY Béla: *Az orgonaépítés mai problémái*. In: Protestáns Szemle, 1937. 320.

¹⁶ Jelzete a budapesti Ráday Levéltárban: „Árokháty Béla iratai” RL C/106. 1–6. doboz. Részletezve: 1. doboz: vegyes feljegyzések, hangversenyműsorok, fényképek az általa tervezett orgonákról, özevegének feljegyzése férje életéről; 2. doboz: vegyes jegyzetek előadásairól, cikkek kéziratai, műsorok; 3. doboz: levelek; 4. doboz: orgonatervek; 5. doboz: naptárak, zsebkönyvek; 6. doboz: önéletrajz, fényképek, nyomtatásban megjelent írásai.

¹⁷ RL C/106. 4. doboz. A diszpozíciók közlésekor az irat dobozon belüli számát is közlöm.

3. Táblázatos kimutatás az Árokháty Béla készítette orgonatervekről időrendben (1928–1942)

Helység:	Terv, ill. elkészülés éve:	Man/ reg:	Traktura:	Kivitelező:	Megjegyzés: levéltári jelzet a Ráday Levéltárban Budapesten
Csór ref.	1928				Elkészült.
Monor ref.	1928, 1930	2/14-19- 21	pneumatikus	Rieger	Átéptítés. C 106. 4/1-3.
Abony ref.	1929	2/14	pneumatikus	Rieger	C 106. 4/5-6. Elkészült
Eger ref.	1930.	2/22	pneumatikus	Rieger	Elkészült
Mátészalka ref.	1932.	2/15	pneumatikus	Gerstenengst J.	Bővítés, elkészült C 106. 4/7.
Vál ref.	1932.	2/7	pneumatikus	Barakovits J.	C 106. 4/8-12. Elkészült
Szigetszentmiklós ref.	1932.	2/23 trm! ¹⁸	pneumatikus	Angster	C 106. 4/36-37. Elkészült, de 1945-ben elpusztult
Nagykőrös ref.	1931-33.	3/38	pneumatikus	Angster	C 106. 4/13-29. Elké- szült, azóta új orgona épült
Réde ref.	1933.	2/8; 2/10	pneumatikus	Gerstenengst	C 106. 4/32-35.
Bp.-Angyalföld ref.	1933.	2/19 trm!			C 106. 4/38-40.
Monostorpályi ref.	1934	2/6	pneumatikus	Rieger	Elkészült
Pátka ref.	1935.	2/10.	pneumatikus		C 106. 4/41.
Zámoly ref.	1935				Elkészült
Berettyóújfalu ref.	1936	2/19	pneumatikus	Rieger	Átéptítés
Vásárosnamény ref.	1937	2/14 terv 1/7 épült	pneumatikus	Angster	Részben elkészült
Sátoraljaújhely ref.	1937	2/16	pneumatikus	Rieger	Elkészült
Nagyvárad-Olaszi ref.	1937.	2/22.	mechanikus		C 106. 4/42. Zalánfyval!
Zaláta ref.	1937.				
Tarpa ref.	1938.	2/10.	pneumatikus	Angster terv Barakovits J.	C 106. 4/43-44. Elké- szült

¹⁸ trm = bizonyos regiszterek transzmittálva vannak más műre

Helység:	Terv, ill. elkészülés éve:	Man/ reg:	Traktura:	Kivitelező:	Megjegyzés: levéltári jelzet a Ráday Levéltárban Budapesten
Bp.-Pestújhely ref.	1938.	2/13.		A vagy R???	C 106. 4/45-52
Nagyrákos ref.	1938.	2/12.		A v R ???	C 106. 4/50,53-54
Nyíregyháza ref.	1938.	2/22.	pneumatikus	Rieger	C 106. 4/55-56. Elkészült
Szentes ref.	1938.	2/31.			C 106. 4/57. Átép. Zalánfyval! Teljesen nem valósult meg.
Ózd ev.	1938.				
Bp.-Józsefváros ref.	1938.	2/15.			C 106. 4/58. Átépítés Zalánfyval! Elkészült
Bp.-Óbuda ev.	1939-40.	3/25.			C 106. 4/59. Elké- szült Zalánfyval!
Pápa ref.	1939				Elkészült
Harta ref.	1939.	1/6	pneumatikus	Rieger	Elkészült
Bp.-Tisztviselő t. ref.	1940.	3/31.		R ???	C 106. 4/60-63.
Gyulaháza ref.	1940.	2/6. 2/9. 1/6.			C 106. 4/64-70. El- készült A 70. sz. terve átírva Nyárádra!
Tuzsér ref.	1940.	2/7.			C 106. 4/71. nem ké- szült el
Kisgejőc ref.	1940.				
Semjén ref.	1940-42.	1/5.		A?	C 106. 4/72-79.
Bp.-Pestlőrinc ref.	1941.	2/16.		A?	C 106. 4/83.
Bp.-Pestlőrinc ev.	1941-42.	2/6.		Angster	C 106. 4/83.
Pacsér ref.	1941.	2/17.		A?	C 106. 4/85-88. Zalánfyval.
Kolozsvár-Farkas u.	1941.	3/36.			Átépítési javaslatok. C 106. 4/89-90 C 106. 4/91.
Nyárád ref.	1941.	1/6. 2/7.			C 106. 4/95-97. ld. 70. számot is.
Gyermely ref.	1941.	2/7.		A?	C 106. 4/98-105.
Szada ref.	1942.	2/16.	pneumatikus		C 106. 4/110; 116. a füzet 11. oldalán.
Kiskunlacháza ref.	1942.	2/20.	pneumatikus	Angster	C 106. 4/112. Elké- szült

Helység:	Terv, ill. elkészülés éve:	Man/ reg:	Traktura:	Kivitelező:	Megjegyzés: levéltári jelzet a Ráday Levéltárban Budapesten
Bp.-Külső- Lipótváros	é.n.	3/31 trm!			C 106. 4/115. a füzet 1. oldalán
Tác ref.	é.n.	2/12. 2/10.			C 106. 4/115. a füzet 8. oldalán.
Csákvár ref.	é.n.	2/16 2/15	mechanikus		Bővítés. C 106. 4/115. a füzet 10. oldalán
Szolnok ref.	é.n.	2/20 trm!	mechanikus		Átépítési terv Zalánfyval. C 106. 4/114 Nem valósult meg.
Bp.-Pesterzsébet központ		2/13	pneumatikus	Fittler	Elkészült

4. Néhány jellegzetes diszpozíció

Az Árokháty-hagyatékban¹⁹ található orgonatervek közül való az alábbi válogatás, amelyből kiderül, hogy milyen hangképileálja volt Árokháty Bélának:

- milyen elképzeléseket vallott a kevés regiszterszámú kisorgonák építésénél,
- a gazdagabb lehetőséget biztosító közepes nagyságú orgonák építésénél,
- és bemutatunk néhányat a nagyobb orgonák terveiből is.

a./ Kisorgonák:

Pácin	Gyermely	Gyulaháza	Tarpa
2/6	2/7	2/9	2/10

¹⁹ *RL C 106/4.* Orgonatervek.

I. Manuál

Principál 8'	Praestant 8'	Copula 8'	Principál 8'
Flóta 4'	Nachthorn 4'	Sing. Gedacht 4'	Nachthorn 4'
	Mixtura 3-4x 1 1/3'	Principál 2'	Mixtura 4x 1 1/3'

II. Manuál

Csőves flóta 8'	Fedett pommer 8'	Rohrflöte 8'	Rohrflöte 8'
Nyitott éjkürt 4'	Spitzflöte 4'	Principál 4'	Salicional 8'
Zúgósíp 2 2/3' + 2'	Svájci síp 2'	Spitzequint 2 2/3'	Principál 4'
		Acuta 2-3x 1'	Blockflöte 2'
			Cimbel 3x 1 1/3'

Pedál

Subbass 16'	Subbass 16'	Subbass	Subbass 16'
		Gemshorn 4'	Quintade 4'

b./ Közepes nagyságú orgonák

Monor ref. — R Lt C 106. 4.d/1.

Angster 1928. április 10. (1067/1928)

I. tervezet

I. Manuál: C-g³ (56)

Principál 8' részben régi

Flauta concava 8' régi

Salicional 8' régi

Oktáv 4' régi

Cornet 3-4 sor 8' új

II. tervezet

I. Manuál: C-g³ (56)

Principál 8' részben régi

Flauta concava 8' részben régi

Salicional 8' részben régi

Oktáv 4' kis részben új

Cornet 3-4 sor 8' új

II. Manuál: Redőnyben

Pileata 16' részben régi
Viola di Gamba 8' új
Vox coelestis 8' 2 sor új
Födött 8' részben régi
Fuvola 4' részben régi
Mixtura 4 sor 2 2/3' régiből 216 síp

II. Manuál: Redőnyben

Pileata 16' részben régi
Diapason 8' új
Vox coelestis 8' új
Födött 8' részben régi
Zergekürt 4' régi
Flauta 4' részben régi
Flautino 2' régi
Mixtura 4 sor 2 2/3' régi

Pedál: C-d¹ (27)

Subbass 16' régi
Oktávass 8' régi
Violoncello 8' régi

Pedál: C-d¹ (27)

Subbass 16' régi
Oktávass 8' régi
Violoncello 8' régi

Budapest – Pestújhely ref.

Tervezet Angstertől 1938. június 15. 1805/1938. 2/13

I. Manuál: C-a3

Principál 8'
Rohrflöte 8'
Gemshorn-Gamba 8' (redőnyben)
Oktáva 4' (redőnyben)
Mixtura 5x 2' (redőnyben)

II. Manuál: Rückpositiv Pedal: C-f1

Krumhorn-Regál 8'	Subbass 16'
Lieblich gedacht 8'	Principál 8'
Itáliai principál 4'	Nachthorn 2'
Waldflöte 2'	
Terccymbel 3x 1/2'	

Budapest – Józsefváros ref.

Korábbi diszpozíció:
2/11

Átépitési terv: Árokháty B. – Zalánfy A. 1938. június 26.
2/15

I. Manuál:

Principál 8'
Salicional 8'

I. Manuál:

Principál 8'
Gedacht 8'

Gemshorn 4'
Mixtura 3x 2 2/3'

Gemshorn 4'
Sifflöte 2'
Mixtura 3x 1' – 2 2/3'

II. Manuál: redőnyben

Quintadena 8'
Querflöte 4'
Aeoline 8'
Vox coelestis 8'

II. Manuál:

Quintadena 8'
Rohrflöte 8'
Principál 4'
Querflöte 4' v. 2'
Sesquialtera 2x
Quintcimbél 3x 1/3' – 2'
Krummhorn 8'
Tremolo

Pedal:

Subbass 16'
Cello 8'

Pedal:

Subbass 16'
Gedacht pommer 8'
Choralbass 4'

Budapest – Angyalföld ref.

1933. 2/19

I. Főmű:

Off. Horn 16' (nyelv)
Principál 8'
Mixtura 4x 1 1/3'
Kupfergedacht 8'
Principál oktáv 4'
Off. Blockflöte 2'

II. Redőnymű

Holzflöte 8'
Gemshorn 8'
Fedettflóta 4'
Sesquialtera 2x
Glöckleinton 2'+1'
Zimbel 3x 1/2'
Krummhorn 8'
Tremolo

Pedal:

Subbass 16'
Prinzipál 8'
Quintade 4'
Sing. – Cornette 2'
Hintersatz 6x
Off. Horn 16' (transm.)

Nagyvárad – Olaszi ref.

1937. május. 2/22

mechanikus csuszkaláda

Árokháty – Zalánfy terv

Főmű (II. man.) C-a3

Principál 8'

Csúcsflóta 8'

Oktáva 4'

Csövesfuvola 4'

Hátpozitív (I. man.)

Fedett pommer 8'

Lágy fedett 8'

Olasz praestant 4'

Erdei flóta 2'

Pedál: C-f1

Subbass 16'

Oktáv bass 8'

Korál bass 4'

Mixturbass 6x 2 2/3'

Nazát 2 2/3'

Superoctáv 2'

Blockterc 1 3/5'

Mixtura 6x 1 1/3'-4'

(Mixt. Major 3x 1 1/3'-4')

(Mixt. Minor 3x 1/2' – 2')

Fagott 16'

Quintcimbél 3x 1/4' – 2'

Csöves salmej 8'

Major 3x 2 2/3'

Minor 3x 1' – 1 1/3'

Lágy puzón 16'

Trombita 8'

Kornett 2'

Nyíregyháza ref.

1938. 2/22+3=25

Főmű

Fedett pommer 16'

Principál 8'

Octáv 4'

Mixtura 5 1-4'

Zergekürt 8'

Kettősfuvola 4'

Erdei fuvola 2'

Fejtrombita 8'

Mellmű

Éneklő fedett 8'

Vonós principál 4'

Svájci síp 2'

Quint cimbél 3x 1/4'-2'

Csöves fuvola 8'

Block flóta 4'

Sesquialtera 2x

Csöves schalmey 8'

Tremoló

Pedál

Fedett pommer 16' (transm.)

Principál 8'

Csöves síp 2'

Subbass 16'

Zergekürt 8' (transm.)

Locatio 5x 4'

Puzón 16'

Fejtrombita 8' (transm.)

Ajak schalmey 4'

Eger (1938)

2/21

Főmű

Fedett pommer 16'
Principál 8'
Bourdon 8'
Gamba 8'
Olasz principál 4'
Mixtura 4x 2 2/3'

Redőnymű

Quintatön 16'
Olasz principál 8'
Csöves fuvola 8'
Sakicional 8'
Vox coelestis 8'
Nytott éjkürt 4'
Haránt fuvola 2'
Acuta 4x
Krummhorn 8'
Tremolo

Pedál

Subbass 16'
Principálbass 16'
Octáv bass 8'
Korálbass 4'
Éjkürt 2'

Pacsér ref.

1941. 2/17

Árokháty – Zalánfy terv

I. Manuál: Főmű C-a3

Fedett pommer 16'
Principál 8'
Csövesflóta 8'
Oktáva 4'
Erdei flóta 2'
Mixtura 5x 1'

II. Manuál: Mellmű

Éneklőfedett 8'
Lebegő fedett 8'
Principál 4'
Svájci síp 2'
Sesquialtera 2x
Acuta 4x 1'
Görbekürt 8'

Pedál:

Subbass 16'
Principálbass 8'
Csöves síp 4'
Ajaksalmey 4'

Kiskunlacháza (1942)

2/20

Főmű

Quintade 16'
Principál 8'
Rohrflöte 8'
Viola di Gamba 8'
Oktáva 4'

Redőnymű

Spitzgedacht 8'
Lebegőfedett 8'
Principál 4'
Querflöte 4'
Waldflöte 2'

Pedál

Subbass 16'
Principálbass 8'
Ged. Pommer 8'
Spitzflöte 4'
Nachthorn 2'

Blockflöte 2'
Mixtura 4x 1 1/3'-4'

Sesquialtera 2x
Acuta 4x 1'-4'
Krummhorn 8'

c./ Nagyorgonák

Nagykőrös ref.
1933. 3/32

Pedálmű:
Principál 16'
Subbass 16'
Octava 8'
Bassflöte 8'
Korálbass 4'
Nachthorn 2'
Mixtura 3-4x 1 1/3'
Puzon 16'

Főmű: II. manuál
Bourdon 16'
Principál 8'
Gedacktflöte 8'
Praestant 4'
Rohrflöte 4'
Rohrrauschpfeife 3x 2'
Mixtura 3-5x 1 1/3'
Fagott 16'

Alsómű: I. manuál
Lieblich-Gadackt 8'
Quintadena 8'
Kupferflöte 4'
Sifflöte 2'
Nasat 3'
Terc 1 3/5'
Acuta 3x 1 1/3'
Krummhorn 8'

Redőnyfelsőmű: III. manuál
Holzflöte 8'
Gemshorn 8'
Salicional 8+8'
Principál 4'
Blockflöte 4'
Glöckleinton 2'+1'
Cymbel 1/2'
Dulcian-Regal 8'

Bp. – Óbuda ev.
1939. január 14. Árokháty – Zalánfy terv 3/25 elektromos traktúra

Pedál:

Réz-principálbass 16'
Subbass 16'
Dulcián 16'
Tompaflóta 8'
Korálbass 4'
Éjkürt 2'
Locatio 4x 2 2/3'

Hátpozitív: I. manuál

Koppelfedett 8'
Salmej 8'
Csúcsflóta-Praestant 4'
Sesquialtera 2x
Mixtura 4x 2' – 4'

Főmű: II. manuál

Quintado 16'
Görbekürt 16'
Réz-principál 8'
Csövesflóta 8'
Oktáva 4'
Blockflöte 2'
Mixtura 6x 1 1/3' – 4'

Mellmű: III. manuál

Éneklő regál 4'
Fedett lebegés 8'
Csúcsfedett 8'
Principál 2'
Acuta 4x 1' – 4'
Terccimbel 3x 1/4' – 2'

Budapest – Tisztviselő telep ref.

Rieger költségvetés 1940. június 7. 3/31

I. Manuál: C – a3

Födött pásztorsíp 16'
Főjáték 8'
Csövesfuvola 8'
Éjkürt 4'
Zúgósíp 2 2/3' + 2'
Keverék 4x
Trombita 8' (helye)

II. Manuál:

Födött fuvola 8'
Quintázó 8'
Oktáva 4'
Nazát 2 2/3'
Kupakfuvola 2'
Tercián 1 3/5'
Cimbel 3x 1'

III. Manuál:

Csúcsosgamba 8'
Lágyfedett 8'
Vox coelestis 8'
Svájci síp 4'
Viola 4'
Felsőbb oktáva 2'
Kisfuvola 1'
Fényes kevert 4x 1 1/3'
Énekregál 8'

Pedál:

Kontrabass 16'
Subbass 16'
Főbasszus 8'
Flötebass 8'
Csövesnazát 5 1/3' (helye)
Korál 4'
Pedál keverék 2 2/3'+2'
Lágy puzón 16' (helye)

5. Árokháty orgonáinak jellegzetességei:

1. Menzuráláskor legtöbbször W. Ellerhorst *Handbuch der Orgelkunde* (1936) című könyvét használta. A sípképeket Mahrenholz *Die Orgelregister, ihre Geschichte und ihr Bau* (1930) című könyvéből vette. A játékasztal méreteinél Mecheln paramétereit használta, manuálon általában 56 hanggal, a pedálon 30 hanggal építve.

2. Ha csak lehetett, a legkisebb helyre is 2 manuálos orgonát tervezett. „Minden gyülekezetnek, még a legkisebbnek is, arra kell törekednie, hogy viszonyaihoz képest a legjobb orgonát építse.”²⁰

3. A diszpozíció összeállításánál arra törekedett, hogy – a hanggúla törvényeinek érvényesülésével – minden sípcsoport legyen képviselve: művenként principálok, fedettek, bőméretű fuvolák, *aliquot* játék, magas mixtúrák, nyelvek; a pedálon is *cantus firmus* játszására alkalmas magas regiszterek.

Ezt az elvet több helyen a regiszterbillék elhelyezésével, csoportosításával is jelezte, mint pl. Nyíregyházán, ahol a funkciók szerint helyezkednek el külön-külön a masculin, feminin és szólójátékok kapcsolói.

²⁰ ÁROKHÁTY Béla: *Kis orgonák tervezése kis templomok számára*. In: Lelkészegyesület, 1930. 256.

4. Ahol régi szekrény nem volt, ott kedvelte a nyitott, modern, egytagú síptükröt (Bp.-Józsefváros, Kiskunlacháza, Nyíregyháza stb.).

5. A magyar elnevezések és a nemzetközi szóhasználat itt-ott keveredik a játszóasztal feliratainál. (Nagykőrösön pl. első látásra áttekinthetetlen volt a kupák betűjelölése.)

6. Kétmanuális orgonák tervezésénél többször alkalmazta a Mellművet (Csákvár, Nyíregyház, Pacsér).

7. Árokháty terveit legszínvonalasabban a Rieger és az Angster orgonagyár valósította meg, kevésbé sikerültek Barakovits orgonái.

Árokháty a jövőnek tervezett, s minden igyekezetét ez kötötte le, mert tudta: „Hogy kevés a jó orgonásunk, annak a magyarázata az is, hogy nincsenek igazi jó orgonáink. Igazi orgonások csak igazi tökéletes művészi orgonák mellett nevelődhetnek.”²¹

A nagykőrösi orgonaterv bevezetőjében írta le, de véleményem szerint minden nagyobb hangszernél így gondolkodott:

„a magyar református egyház kultúrája érdekében a nagykőrösi Nemes Eklézsiának is meg kell hoznia azt az áldozatot, hogy olyan orgonát állítson a jövő református kultúrmunkás-nemzedék elé, amely mintatípus és magasabb kulturális szolgálatokra is alkalmas. Amíg igazi jó orgonáink nincsenek, nem lehetnek igazi művészeink sem. Míg jeles orgonaművészeink nem lesznek, addig nem lesz egyházi ének- és zenekultúránk sem és emiatt tovább kell szégyenkeznünk külföldi barátaink előtt, akik eljönnek Magyarországra, hogy meggyőződjenek a kultúráért való felelősségérzetünkről is. A magyar nemzet híres a zenéjéről. De egyházi zenéje elhanyagoltsága kultúránknak tagadhatatlan szégyene. Ezen segíteni csak úgy tudunk, ha egyházaink is átérzik a felelősséget érte és segíteni is készek rajta áldozatok árán is.” (1931)

²¹ ÁROKHÁTY B.: *Az orgonaépítés mai problémái*, 321.

* * *

Árokháty Béla Mindössze 52 esztendő volt, amikor 1942. március 28-án elment a minden élők útján. Nem a meg nem értett és érthetetlen zsenisors volt az övé, hanem a dilettánsok közötti megszállotté, aki kinőtt az ösztönös zenészek, az átlagkántorok világából. Tudásával, jelenlétével, írásaival túlszárnyalta kortársait. Nem csoda, hogy féltékeny kollégái szinte provokátort láttak benne. Kortársai közül csak kevesen ismerték fel jelentőségét és küldetését, pedig ő volt az, aki a XX. században pályára állította a református gyülekezeti ének- és zenekultúra megreformálását. Árokháty Béla nagyszerű kezdeményezései és életművének megvalósult eredményei nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy neki sikerült a magyar református egyházzenét felzárkóztatni az európai színvonalhoz.

6. Adattár

A tanulmány számos Árokháty Bélától származó diszpozíciót közöl a hagyatékban maradt orgonatervekből. Az alábbiakban a többi kidolgozott tervet közöljük a Ráday Levéltár Árokháty-hagyatékában található iratok sorrendjében. Jelzet: *RL C/106*. 4. Orgonatervek. A helységnév előtti zárójelbe tett szám az irat dobozon belüli helyét jelöli:

(7.) Mátészalka ref. 1932.

I. Manuál: C-g3 Principál 8', (új) Bourdon 8' (részben régi), Viola 8' (új), Oktáv 4' (rég), Sedecima (a régi Superoctav 2'-ből), Mixtura 3-5x (234 síp régi)

II. Manuál: Redőnyben Fl. Principál 8' (rég Fl. 8'-ból), Quintadena 8' (új), Voix coel. 8' (új), Flauta 4' (új), Zergekürtquint 2 2/3' (új), Éjkürt 2', Tercflóta 1 3/5'
Pedál: Subbass 16' (rég), Violon 8' (részben régi)

(8.) Vál ref. 1932.

I. Manuál: C-f3 Principál 8', Zergekürt 4', Nazát 2 2/3'

II. Manuál: Redőnyben Csőfuvola 8' Oktáv 4' (transzm. a Principál 8'-ból), Zúgósíp 2-3x

Pedál: C-d1 Subbass 16'

(9-12.) Vál ref. 1932.

I. Manuál: C-g3 Principál 8', Flóta 4', Erdeiflóta 2'

II. Manuál: Csöves fuvola 8', Oktáv 4', Zúgósíp 2x 2 2/3'

Pedál: C-f1 Subbass 16'

(35.) Réde ref. 1933. november 10.

I. Manuál: Faflöte (Holzuflöte) 8', Principál 4' Zúgósíp 2 2/3'+2', Vacant, Zergekürt 8'

II. Manuál: Zengőfedett 8', Cölöpflóta 4', Oktávsíp 2x 1' (Waldflöte 2' + Schweizerpfeife 1')

Pedál: Subbass 16'

(36.) Szigetszentmiklós ref. 1931.

I. Manuál: Főmű Principál 8', Kettősfóta 4', Schalmey 8', Oktáv 4', Zúgósíp 3x, Cornett 3-5x

II. Manuál: Redőnymű Quintatön 16', Holzprincipál 8', Gyengédfőfött 8', Krummhorn 8', Nyitott éjkürt 4', Nasat 2 2/3', Csengettyűhang 2'+1', Zergeterc 1 3/5'

Pedál: 30 hang Untersatz 16', Oktávass 8', Flóta 4'

(37.) Szigetszentmiklós ref. 1932. május 20.

I. Manuál: Főmű Fedettpommer 16', Dulcián 8' (transzm.), Principál 8', Csövesfedett 8' Nádsíp 8', Oktáva 4', Zúgósíp 2 2/3'-2'-1', Zúgókürt 3-5x (Kornett)

II. Manuál: Redőnymű 58 hang Dulcián 16', Zengőflóta 8', Kvintadó 8', Salicional-hullámhang 8', Csúcsosflóta 4', Kvint 2 2/3', Erdeiflóta 2', Cimbel 3x, Zergekürt 4'

Pedálmű: Mélybasszus 16', Oktáva 8', Flóta 4', Éjkürt 2', Dulcián 16' (transzm.), Csövesfedett 8' (transzm.)

(41.) Pátka ref. 1935.

I. Manuál: Principál 8', Bourdon 8', Octava 4', Quintcimbel 4x

II. Manuál: Redőnyben C-g3 Rohrflöte 8', Saliocional 2x 8', Gemshorn 4', Sesquialtera 2x 2 2/3'+1 3/5'

Pedál: C-f1 Subbass 16', Principál 8', Quintade 4'

(53) Nagyrákos ref. 1938.

I. Manuál: C-a3 Principál 8', Rohrflöte 8', Svájci síp 4', Mixtura 5x 2'

II. Manuál: Redőnyben Lieblich ged. 8', Violflöte 8', Olasz principál 4'
Gemsnasat 2 2/3', Waldflöte 2', Cymbel 3x 1/2' – 2'

Pedál: C-f1 Subbass 16', Spitzflöte 8'

(57.) Szentes ref. Nagytemplom

Tervezet a korábbi orgona átépítésére: Átokháty B. és Zalánfy A. közös terve, 1938. október 13.

I. Manuál: Főmű Principál 16', Oktáv 8', Superoktáv 4', Kisoktáv 2', Mixtura 5x 2 2/3', Fedett 8', Zergekürt 8', Kettősflóta 8', Tibiaflóta 4', Nazát 2 2/3', Éjkkürt 2', Kornett 3-5x, Fagott 16', Trombita 8'

II. Manuál: Redőnymű Vonósprincipál 8', Quintadena 8', Piccolo 2', Quintcimbél 3x 1/3'-2', Traverzflóta 4', Sesquialtera 2x 2 2/3', Salicional 8', Fagót-Oboa 8', Éneklő-Regál 4'

Pedál: Kontrabass 16', Principálbass 8', Korálbass 4', Subbass 16', Quintbass 10 2/3', Puzón 16', Trombitabass 8', Éneklő kornett 2'

(72.) Semjén ref. 1940.

Két tervezet az Angster cégtől:

a./ Manuál: C-c3 Principál 8' Pileata 8' Salicet 4' Flautino 2'

Pedál C-h ism Subbass 16'

b./ Manuál: C-f3 Bourdon 8' Quintade 8' Principál 4' Mixtura 2'+1 1/3'+1'

Pedál: Subbass 16'

(83/a.) Pestlőrinc ref. 1941.

I. Manuál: 58 hang Principál 8', Bourdon 8', Oktáv 4', Blockflöte 2', Mixtura 5x 1 1/3', Fagott 16'

II. Manuál: Redőnyben Csövesflóta 8', Fedett lebegő 8', Erdei flóta 4' Principál 2' Terccimbél 3x 1/2', Görbekürt 8'

Pedál: Subbass 16', Principálbass 8', Quintatön 4', Lágypuzón 16'

(83/b.) Pestlőrinc ev. 1941.

I. Manuál: Koppel 8', Praestant 4', Mixtura 4x 2'

II. Manuál: Csövesfuvola 8', Gemshörnlein 2'

Padál: 30 hang Subbass 16'

(89.) Kolozsvár, Farkas utca ref.

A korábbi 2 manuálos orgona átalakítási-bővítési terve: 1941. szeptember 3.

I. Manuál: Főmű Bourdon 16' Principál 8', Rohrflöte 8' Gamba 8' Oktáv 4' Fl. Double 4' Nachthorn 2' Mixtura 5x 1 1/3' Trombita 8'

II. Manuál: Redőny felsőmű Quintatön 16' Hegedűprincipál 8' Querflöte 8' Vox coelestis 8' Octav 4' Flóta 4' Gamsquint 2 2/3' Blockföte 2' Acuta 4x 1' Oboa 8' Tremulant I.

III. Manuál: Barokk redőny-felsőmű Olasz principál 8' Quintatön 8' Spitzflöte 4' Svájcsíp 2' Sesquialtera 2x Mixtura 4-6x 1' Schalmey 4' Dulcian 16' Waldflöte 1' Tremulant II.

Pedál: Contrabass 16' Subbass 16' Principál 8' Korálbass 4' Rohrgedackt 8' Flachflöte 2' Mixtura 4x 1 1/3' Puzón 16'

(91.) Kolozsvár, Farkas utca ref.

Egy másik tervezet: 1941.

I. Manuál: Födött pásztorflóta 16' Principál 8' Bourdon 8' Éjkürt 4' Mixtura 5x 2'

II. Manuál: Csövesfedett 8' Quintázó 8' Oktáva 4' Kupakflóta 2' Sesquialtera 2x

III. Manuál: Fuvolapincipál 8' Lágymfedett 8' Csúcsgamma 8' Vox coelestis 8' Erdei flóta 4' Olaszprincipál 2' Kisquinta 1 1/3' Akuta 4x 1 1/3'

Pedál: Főbasszus 16' Subbass 16' Nyitottbasszus 8' Födöttbasszus 8' Oroszkürt 4' Korálsíp 2'

(96/a.) Nyárád ref. 1941. március 20.

Manuál: C-f3 Csövesflóta 8' Éneklő fedett 8' Praestant 4' Blockflöte 2' Mixtura 3x 2'-4'

Pedál: C-d1 Subbass 16'

(96/b.) Nyárád ref. 1941. március 20.

I. Manuál: C-f3 Csövesflóta 8' Praestant 4' Mixtura 3x 2'-4'

II. Manuál: Éneklő fedett 8' Blockflöte 2'

Pedál: Subbass 16'

(110. és 116. füzetben: 11.) Szada ref. 1942. február 12.

I. Manuál: Hátpozitív Görbekürt 8' Koppelfedett 8' Csúcsflóta 4' Erdei flóta 2' Sesquialtera 2x Akuta 4x 1'-4'

II. Manuál: Főmű Praestant 8' Csövesfedett 8' Lebegőfedett 8' Oktáva 4' Kupakflöte 2' Mixtura 4x 1 1/3'-4'

Pedál: Subbass 16' Principálbass 8' Fed. Pásztorsíp 8' Laposfuvola 4'

(114.) Szolnok ref.

A korábbi orgona átalakítási terve: Árokháty B. és Zalánfy A.

Főmű: Fedett pommer 16' Praestant 8' Fedett 8' Flóta 4' Mixtura 3x

Felsőmű (redőnyben): Csöves flóta 8' Salicional 8' Görbekürt 8' Olasz principál 4' Sesquialtera 2x Csengettyűhang 2'+1'

Pedál. Subbass 16' Gyengéd puzón 16' Flótabass 8' Görbekürt 8' (transzm.)

Olasz principál 4' (transzm.) Sesquialtera 2x (transzm.) Csengettyűhang (transzm.)

Nyitott éjkürt 2'

(115. füzetben: 1.) Budapest – Külsőlípótváros

Hauptwerk (II.): Rankett 16' Principál 8' Bourdon 8' Holzflöte 8' Oktáv 4' Gemshorn 4' Sifflöte 2' Mixtura 6x 1 1/3' Cornette 5x

Brustwerk (III.): Trecht. Regal 8' Rohrflöte 8' Salicional 8' Itáliai principál 4' Fl. Douce 4' Nasat 2 2/3' Nachthorn 2' Terc 1 3/5' Acuta 5x Tremolo

Rückpositiv (I.) Krummhorn 8' Lieblich ged. 8' Querflöte 4' Quint 1 1/3' Principál 1' Zimbel 3x Tremolo

Pedal: Rankett-Dulcian 16'(transzm.) Subbass 16' Principál 8' Dulcianbass 8' Quintade 4' Sing. Cornette 2' Mixtura 6x 2 2/3'

(115. füzetben: 8.) Tác ref.

a./ I. Manuál: C-a3 Bourdon 8' Rohrflöte 8' Ged. Pommer 4' Mixtura 4x 1 1/3'

II. Manuál: Violflöte 8' Quintade 8' Principál 4' Blockflöte 2' Sesquialtera 2x
Quintcymbel 3x 1/3' Tremolo

Pedál: Subbass 16' Nachthorn 4'

b./ I. Manuál: Principál 8' Ged. Pommer 4' Scharff-Mixtura 3-5x 1'

II. Manuál: Rohrflöte 8' Gemshorn 8' Principál 4' Waldflöte 2' Quintcymbel 3x 1/3'

Pedál: Subbass 16' Spitzflöte 4'

(115. füzetben: 10.) Csákvár ref.

Bővítés tervezete.

II. Manuál: Brustwerk Principál 8' Bourdon 8' Salicional 8' Octava 4' Flóta 4'
Nasat 2 2/3' Superoctav 2' Mixtura 3x 1 1/3' Tremolo

I. Manuál: Rückpositiv Krummhorn 8' Quintade 8' Spitzflöte 4' Sifflöte 1' Cymbel
3x

vagy: Fedett pommer 8' Trompete 4' Sifflöte 1' Terccimbel 3x

Pedál: Subbass 16' Apertabass 8' Principál 4'

Felhasznált irodalom

ÁROKHÁTY Béla: *Az orgona a református gyülekezetben*. In: Református Figyelő, 1930. 367.

ÁROKHÁTY Béla: *Kis orgonák tervezése kis templomok számára*. In: Lelkészegyesület, 1930. 256.

ÁROKHÁTY Béla: *Református orgonazúgás*. In: Református Figyelő, 1931. 181.

ÁROKHÁTY Béla: *Az orgonaépítés mai problémái*. In: Protestáns Szemle, 1937. 320.

ÁROKHÁTY Béla: *Az egyházi zene szolgálatának megszervezése, irányítása*. In: Protestáns Szemle, 1937. 343.

ÁROKHÁTY Béla: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp., 1940. 30.

Árokháty Béla iratai. Ráday Levéltár, RL C/106. 1–6. Doboz.

Lelkészegyesület, 1931. 20.

KARÁCSONY Sándor: *Magyar Ifjúság*. Exodus Kiadó. Bp. 1946. 31.

Református Élet, szerk. Dr. Ravasz László, II. évf., 16. szám, 1935. április 20. 135.

*Szabó Balázs*¹:

Hajdúböszörmény református orgonái

Abstract. Organs in the reformed churches of Hajdúböszörmény.

The main churches in Hajdúböszörmény, both of remarkable size inherit two Angster-organs with 3 manuals. The older and bigger organ in the church of Bocskai Square was built 1902 with three manuals and 46 stops. All divisions are constructed with different windchests by using tubular pneumatic action: the great and pedal with cone chest, the second manual with Witzig-type pneumatic windchest and the third manual using the Angster-type pneumatic windchest. This is indeed a unique solution by Angster, later on he never used the Witzig-system again, for pneumatic windchests he used the Angster-type pneumatic construction. The organ in the Kálvin Square church was originally built 1899, with slider chests, tracker action and barker lever, pneumatic action for the stops. Angster rebuilt it in 1914, the organ received new Angster-type pneumatic windchests and a new console with roll-player mechanism with three manuals and 38 stops. After several modifications, the organ was reconstructed to its original state in 2014–2016 as the first pneumatic-reconstruction project in Hungary. The Bocskai Square organ is after improper reparations still unplayable, the congregation launched benefit concerts by professionals in November 2018 to gain bigger public attention to this organ-treasure.

Keywords: Church, Hajdúböszörmény, Organs, pneumatic windchests, Angster

¹ Orgonaművész, OrganExpert orgonaszakértő, zenetudós. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem adjunktusa, nevéhez fűződik a Zeneakadémia Voit-orgonájának újjáépítése és több nemzetközi jelentőségű orgonaprojekt. A cikkben bemutatott két Angster-orgona helyreállítási munkáinak szakmai vezetője, email: info.szabobalazs@gmail.com

1. A reformátusok első orgonái a Bocskai téren

Hajdúböszörmény történetében megszokott dolog, hogy a szinte lehetetlennek tűnő, nagy vállalkozásokat a lakosság áldozatkészsége tettekre váltotta, azonban amit a város két református templomában az orgonaépítészterén alkottak, az országos szinten egyedülálló teljesítmény.

A hajdúk 1609-es letelepedését követően a Hajdúböszörmény főterén álló gótikus templomot erődfallal veszik körül, mintegy központi szerepet adva neki úgy a béke, mint a háború idejére. A templom barokk átépítését és a kazettás mennyezet kialakítását a türelmi rendeletet után, 1789–94 között végzik. Az 1761-es böngözi zsinatot követően egyre több helyen váltják fel az éneklőszéket az orgonák, a Bocskai téri templom karzatára bő negyven évvel később, a XIX. század elején kerül orgona.²

Az orgonaépítés ügyéről az 1807. április 10-i egyháztanácsí gyűlés 3. pontja tájékoztat minket. Ennek alapján „Nagyváradí orgonacsínálóval 4000 Rftban megegyeztek.”³ A kétmanuálos, tizenhét regiszteres orgona feltehetőleg Krämer János munkája. Az orgonaház két nagy és egy, a mellvédben elhelyezett, kisebb szekrényből áll, középen különálló játszóasztallal, a szélellátást három fúvó biztosítja.⁴ Az orgona hangképe a következő:⁵

Mellvédpozitív	Manual Orgona	[Pedál]
Flauta Maior [8']	Principal [8']	Zubass [16']
Flauta Minor [4']	Fugara [8']	
Principal [4']	Portunal [8']	
Octava [2']	Flauta Major [8']	
Quinta [1 1/3']	Flauta Minor [4']	

² DÁVID István: *Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége*. In: Magyar Egyházzene, XVI. (2009) 51–56. 60.

³ TrREL I. 166. 42. kötet 307.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 207. *Ingó javak leltára 1815*.

Czimbel	Octava [4']
	Quinta [2 2/3']
<i>Tremulant</i>	Super Octava [2']
	Mixtur
	Czimbel

Kuppel Zug

A mellvédpozitívot hétköznapi istentiszteleteken használják.⁶ A hangszer a tető-, illetve toronyjavítások miatt hamar elkoszolódik, többször kerül sor javítására, illetve tisztítására. Egy új orgona építésének gondolata is felmerül, amikor 1846-ban Katona Zsigmond, a templom akkori kántora jelzi az orgona javításának szükségességét. Blahunka Sámuel, szatmári „orgonagépész” 5000 rhénes forint értékű ajánlatát az új hangszerre a presbitérium előbb elfogadja, majd azt „boldogabb időre” halasztják.⁷

A templom nagyszabású átalakítására Feszl Frigyes tanítványa, Czigler Győző tervei alapján, 1880–82 között kerül sor, ekkor nyeri el jelenlegi, romantikus stílusú formáját az ódon épület. 1881. április 23-i keltezéssel „árlejtési hirdetményt” tesz közzé a templom- és toronyépíttető bizottság több országos lapban egy új, 32-36 változatú orgona tárgyában. Az építendő orgonához készült terveket a Rieger Testvérek, Kiszél utódja, Docsekál József, Steinreich Lipót és Angster József is kikéri. Angster József részletes bírálatot küld a tervezet hibáinak felsorolásával, ugyanígy tesz Rieger is, aki végül egy 25 és egy 30 regiszteres tervezetet nyújt be. Czigler ismeretsége révén Surján Ferencz, magyar királyi főszámtanácsnok hívja fel a bizottság figyelmét Országgh Sándor munkáira, különösen az 1879-ben készített kétmanuálos, tizennyolc regiszteres ferencvárosi orgonájára. Országgh elnyeri az orgonaépítés feladatát, és nyomban hozzálát a hangszer készítéséhez. A régi orgonát lebontják és a nyíracádi egyházközségnek ajándékozzák. Országgh még 1881-ben jelzi, hogy a „cinsípok” és a szél-

⁶ Uo.

⁷ Uo., 456.

ládák elkészültek.⁸ A kész orgona helyszíni szállítása 1882 júniusában kezdődik, a hajdúhadházi állomásról 30 kocsival szállítják az alkatrészeket a templomhoz.⁹ Ez a hangszer a mai szószékkel átellenes oldalon, külön karzaton állt, a korábbi orgona helyén. Míg a templom első orgonája két főtesttel készült, középen szabadon hagyva az ablakot, addig az új orgonaház Cziegler Győző tervei alapján egy hatalmas főszekevényből és a játszóasztal előtti kis pozitívból áll. A 34 regiszteres orgona 12.050 forintba kerül, a hivatalos átvételre 1883 nyarán kerül sor. Az első évben több technikai nehézség okoz zavart a hangszerben. Az orgona mögötti falban található egykori ablakok befalazásának nedvessége, illetve a fúvók nehéz járása szerepel a levelezésekben felsoroltak között. Ország 1884 nyarán átdolgozza az orgona légellátását, és kijavítja az észlelt hibákat.¹⁰

Az Ország-orgona a Bocskai téri templom északi karzatán¹¹

⁸ 37/1881. Az irat 11 elkészült regiszterre utal: „egy a Positivban, hat a Manualban és négy a Pedálban.”

⁹ 1882. június 15-én kéri Ország levélben az építető bizottságtól a szénával vagy szalmával megrakott kocsikat, kötelekkel és ponyvákkel.

¹⁰ *Hajdu-Böszörményi Hírlap*, 1884. június 22., július 20.

¹¹ *Hajdúsági Múzeum Fotóadattára*, 00433: Bocskai tér templombelső.

2. A Kálvin téri orgona

Ezt követően a gyülekezet és a presbitérium figyelme az „új templomra” és egy abba való, új orgona építésére összpontosul. Az „új” – mai nevén Kálvin téri református – templomot Gerster Kálmán, budapesti építész tervezi. A késő-eklektikus stílusú templom kivitelezésére kiírt pályázatot Rösler Richárd debreceni építészmérnök nyeri. A templom 1898 végére készül el, avatására 1899. november 19-én kerül sor.

A templom első orgonáját az Angster József és fia pécsi orgonaépítő cég készíti 11.000 forint értékben.¹² Angster József 1898. május 1-jén utazik Hajdúböszörménybe az április 29-i keltezésű költségvetésének megtárgyalására. Az 1898. június 15/17-én aláírt *Válalati szerződés* alapján megépített, Op. 295-ös számú hangszer hárommanuálos, 33 regiszteres, mechanikus csúszkaladás orgona, pneumatikus regisztertraktúrával.¹³ Ebben az orgonában alkalmazza Angster utoljára Barker-szerkezetet, erről így ír naplójában:¹⁴

„1899 január 22^{én} Hajdu Böszörménybe utaztam, hogy ott az új reformatus templom orgonát felállítsuk illetőleg bevégezzem.”¹⁵ [...]

A H. Böszörményi orgonát (33 vált) február 22^{én} készen átadtam amelyben utoljára alkalmaztam a barker féle légnymatu emeltyűt. Hajdu Böszörményből egyenesen Mosonba utaztam.”¹⁶

¹² BML Angster anyag, Op. 295, *Válalati szerződés*.

¹³ „Légnymatu gépezet a változathúzó részére. – Ezen gépezet minden változat számára, 32 fuvócskából áll. Rendszere az úgynevezett csőrendszer. Ezen rendszer által a registerálás szerfelett megkönnyítették, úgy, hogy egy ujj nyomással egyes csoportok, vagy akár az egész mű is szólamlásra hozható.” A manuálok csúszkaládával, a pedálmű részben csúszka-, részben pedig csőládával épült meg. BML Angster anyag, Op. 295, *Költségvetés*.

¹⁴ „Ezen orgonában az első manualon egy játékpneumatika alkalmazása az orgona árát 400-frttal emeli. Ezen játékpneumatika előnye abban áll, hogy, ha a II. és III. manuált az I.-höz kapcsoljuk, a játékmód semmivel sem nehezítették meg.” Uo.

¹⁵ Az 1898. június 17-ei *Válalati szerződés* értelmében Angster József kötelezte magát, az orgonát „a templom elkészítésétől számított egy hónap alatt – az ottan kimutatott téren elhelyezni és az egyháznak átadni.” BML Angster anyag, Op. 295, *Válalati szerződés*.

¹⁶ BML, Angster anyag, ANGSTER József: Napló (magyar nyelvű változat).

Az orgona diszpozíciója a következő volt:¹⁷

I. Manual			II. Manual redőnymű		
C-g ^{'''} 56 billentyű			C-g ^{'''} 56 billentyű		
9.	Bourdon	16'	19.	Pileata dolce	16'
10.	Principal	8'	20.	Principal	8'
11.	Capricorno	8'	21.	Salicional	8'
12.	Fugara	8'	22.	Pileata	8'
13.	Flautaduble	8'	23.	Flautaconc.	8'
14.	Fl. Harmonique	8'	24.	Flauta	4'
15.	Fl. Tibia	4'	25.	Pr. Octav	4'
16.	Octav	4'	26.	Mixtura 3 soros	2 2/3'
17.	Cornet 3-5 soros	2 2/3'			
18.	Mixtura 5 soros	2 2/3'			
III. Manual redőnymű			Pedal		
C-g ^{'''} 56 billentyű			C-f ['] 30 billentyű		
27.	Gamba	8'	1.	Principalbass	16'
28.	Silvestrina	8'	2.	Contrabass	16'
29.	Flautatibia	8'	3.	Subbass	16'
30.	Flautatravers	4'	4.	Principalbass	8'
31.	Fugara	4'	5.	Flautabass	8'
32.	Piccolo	2'	6.	Cello	8'
33.	Harmónium	8'	7.	Octavbass	4'
			8.	Posaune	16'

¹⁷ Az Op. 295-ös orgona diszpozícióját a költségvetés és a felszerkesztett műszaki rajz alapján közöljük. Mindkettő megtalálható a BML Angster anyagában.

Mellékváltozatok

Tremolo pro II

Vibration pro Silvestrina III. Man.

Evacuant

Pedal di combinatio

Ped. cop. I. man.

Ped. cop. II. man.

Man. cop. I+II

Man. cop. I+III

Crescendo Harmonium

Crescendo II

Crescendo III

Légnyomatú nyomógombok

az I. manuálon: P, F, FF, TT, kiváltó

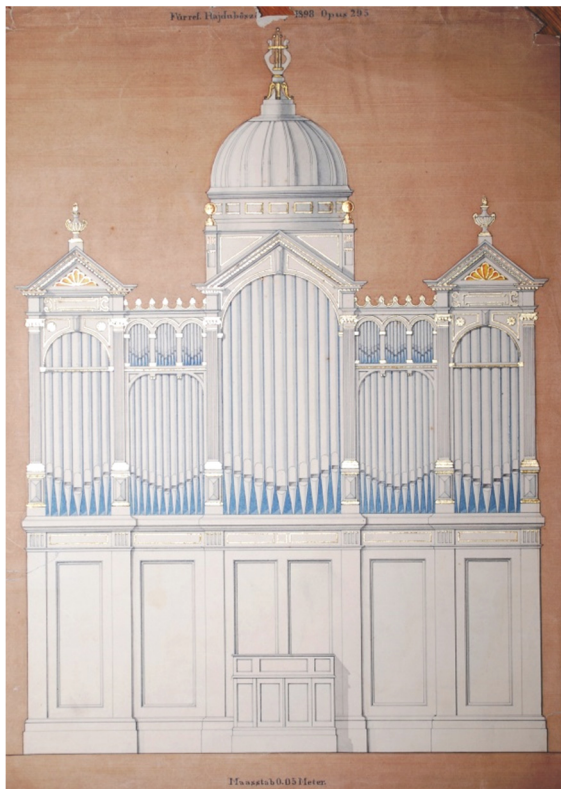
a II. manuálon: MF, F, FF

a III. manuálon: P, F

A Naplóba egy fényképet is beragaszt Angster az új orgonáról, ezen jól kivehető a mechanikus játszóasztal léczottatartója. A hangszer regisztrátúrája pneumatikus, így lehetőség nyílik a játszóasztalban különböző csoportnyomók beépítésére. Szintén a játszóasztalban foglal helyet a *Harmónium* 8' regiszter, melynek szélnyomását külön pedállal lehet állítani.¹⁸ A második és harmadik manuálok egymástól független redőnyműként épülnek meg. Az orgona Angster József utolsó új építésű, hárommanuálos mechanikus orgonája. Elkészültét követően a gyülekezet presbitériuma az „új templomba” önálló kántor-tanítói állást rendez be.¹⁹

¹⁸ A játszóasztalba épített Harmónium 8' regiszter a mechanikus nagyorgonákban gyakori megoldás volt Angsternél. Ennek utolsó megmaradt példája a debreceni Kossuth utcai hangszerben (1894, Op. 214) volt. Az orgona játszóasztalában ma már csak a harmóniumhoz tartozó szélnyomásszabályzó található meg, a szelládát eltávolították a hangszerből.

¹⁹ TrREL I. 166. 42., 100. számú határozat.

Az Op. 295-ös orgona homlokzati rajza.

3. A Bocskai téri templom Angster-orgonája

Az 1899-ben a Kálvin téren felállított új Angster-orgona sikerének köszönhetően 1902-ben a Bocskai téri templom orgonájának áttelepítésére és átépítésére már Angster Józseffel kötnek szerződést. Ekkor a nyugati kettős karzat felső részét lebontatják, és a kibővített orgonaház az alsó karzatra kerül.²⁰ Angster teljesen

²⁰ A XIX. század második felére a Bocskai téri templom a kettős karzatok ellenére kicsinek bizonyult a város megnövekedett református lakossága számára. Ezt a helyszűkét az „új templom” megépülésével sikerült megoldani, így lehetővé vált a nyugati kettős karzat felső szintjének elbontása is.

új belső szerkezetet készít, csupán az orgonaházat és a sípokat veszi át, utóbbiak menzurális elképzeléseinek megfelelően átcsoportosítva kerülnek felhasználásra. Az új orgona 46 regiszterrel, hárommanuálos, különálló játszóasztallal és két redőnyszekrénnel készül, az Op. 400-as sorszámot kapja, ami jelzi a hangszer kiemelt jelentőségét.

Külön figyelmet érdemelnek a hangszer szelládái, amik művenként különböző konstrukciókkal készülnek. Ez a hangszer az Angster második generáció első nagyszabású munkája. Emil és Oszkár külföldi tanulmányútjaik során szerzett tapasztalataikat a gyakorlatban próbára téve építenek a pedál és első manuál részére kúpládát, a második manuálra fekvő, Witzig-rendszerű tasnildát,²¹ a harmadik manuál részére pedig a későbbi saját rendszerüknek megfelelő álló éktasnis szelládát. A hangszer tervezetét Beke Antallal alakította ki Angster. Az orgona eredeti hangképe a következő:

I. Manuál C-g'''

Principal	16'
Bourdon	16'
Principal	8'
Fugara	8'
Capricorno	8'
Fl. harmonique	8'
Bourdon	8'
Trompete	8'
Flauta	4'
Viola	4'
Pr. Octav	4'
Super octav	2'

II. Manuál C-g'''

Pileata	16'
Principal	8'
Gamba	8'
Sylvestrina	8'
Fl. Solo	8'
Bourdon	8'
Clarinet	8'
Fl. travers	4'
Salicet	4'
Pr. Octav	4'
Piccolo	2'
Mixtura 4x	2 2/3'

²¹ A Witzig-féle tasnilda konstrukciót Angster csupán itt alkalmazta, más orgonájában nem bukkant fel. A Rieger cég nem fekvő, hanem az álló Witzig-tasnirendszerű szelládákat épített például a budapesti Avilai Szent Teréz-plébániatemplom orgonájába 1908-ban. Vö. SZABÓ Balázs: *Egy ideális orgona Budapesten*. In: Magyar Egyházzene, XVIII. évf., 2010/2011. 71–83. 80.

Mixtura 5x 2 2/3'
Cornet 5x 8'

III. Manuál C-g'''

Quintatön 16'
Viola principal 8'
Salicional 8'
Aeoline 8'
Vox coelestis 8'
Fl. d'echo 8'
Pileata dolce 8'
Hoboe 8'
Fl. amabile 4'
Capricorno 4'
Doublette 2x 2 2/3'

Pedál C-f

Contrabass 16'
Principalbass 16'
Violon 16'
Posaune 16'
Quintbass 10 2/3'
Principalbass 8'
Apertabass 8'
Cello 8'
Octavbass 4'

Kopulák, kapcsolók

Man. cop. I&II.
Man. cop. I&III.
Man. cop. II&III.
Superoct. cop. I. Man.
Suboct. cop. I&II.
Tremolo II. Man.
Tremolo III. Man.
Zársz. nyelv

A regiszterfal nyomógombjai

III. sor szabad kombináció

II. sor szabad kombináció

Henger kijelző gombok

I. sor kézi regisztratúra kapcsolói

nyomógombok oldalt,
a billentyűzet mellett

III. manuál alatti nyomógombok

nyomógombok oldalt,
a billentyűzet mellett

Calcant	0	PP	P	MF	IEvacuant
					Calcant

II. Manuál alatti nyomógombok

0	P	MF	F	I
				I

I. Manuál alatti nyomógombok

III	II	I	0	0	P	MF	F	FF
-----	----	---	---	---	---	----	---	----

Pedálklaviatúra feletti lábkapcsolók (balról jobbra):

Pedal copula I. Man, Pedal copula I. Man, Pedal copula I. Man, Piano Pedal,
Principal kar, Vonóskar, Fuvolakar, Plenum, Crescendo II. Man, Crescendo
III. Man, General-crescendo (fataalp formájában)

A játszóasztal 1999 előtt.²²

²² Pálúr János fényképfelvétele.

Az orgona ónhomlokzatát az I. világháborúban rekvirálják, pótlását hangnysípokkal 1922-ben Angster végzi. Ezzel együtt az orgona tisztítására, intonálására és hangolására, kisebb hibák kijavítására és egy új pedálbillentyűzet beépítésére kerül sor. Hasonló nagyságrendben 1937-ben is dolgozik Angster a hangszeren, ekkor a relék javítására is sor kerül. A II. világháborúban a templomba csapódó bomba okoz komoly károkat a hangszerben. A károk kijavítására 1947-ben Varga Béla kántor megkeresésére Üveges Zoltán ad ajánlatot.²³ Ajánlatából tudjuk, hogy a fúvó bőrözése annyira megsérült, hogy a szerkezet nem képes a megfelelő szélmennyiség előállítására, ami a pneumatikus traktúra üzemeltetéséhez szükséges volna. A pedál teljesen elnémult, az első manuálon pedig több hang magától szól, 34 sípot a bombaszilánkok átllyukasztottak, ezek közül 8 síp javíthatatlan. A munkákat 2800 forintért ajánlja, ami alapján 1000 forint értékben, a fúvó kijavítására, az első manuál regiszterei és a pedál legalább két regisztere rendbehozatalára az 51/947-es határozattal ad felkérést a presbitérium. A munkákat Üveges sikeresen elvégzi.

Az orgonáról szakvéleményt készít Sepsy Károly 1975-ben. Leírásából kiderül, hogy az orgona ekkor már majdnem teljesen néma volt. Annak ellenére, hogy a romantikus építésmódot ő már nem tartja „kívánatosnak”, mégis megállapítja, hogy „a Bocskay téri hangszer a maga stilusának igen nemes képviselője,” illetve, hogy „a hangszer a múlt század végén s e század első három évtizedében uralkodó romantikus orgonaépítészeti stílus kiválóan rangos alkotása.” Sepsy többlépcsős felújítást javasol a költségek nagyságrendjére való tekintettel. Ez alapján első ütemben valósult volna meg az első manuál, a játszóasztal első manuáljának és két kopulájának (P+I, I Super) javítása, illetve a fúvó javítása vagy cseréje két kisebb fúvóra egy-egy motorral. Második fázisban egy új hárommanuálos-pedálos elektromos játszóasztal készítése, a pedál homlokzati szellőadójának kúpszelepes átalakítása, a pedál és az I. manuál felújított szellőadójának felmágnesezése és bekötése, a második fúvó és motor beépítése került volna sorra. Harmadik szakaszban a második manuál tasnilládójának kúpszelepes átalakítása szerepel, továbbá elektromosítása

²³ 1947. február 6-án kelt ajánlat. 19/1993. Az irat egy későbbi rendezés során került beiktatásra.

és bekötése, a negyedik szakasz ugyanezt tartalmazná a harmadik manuálra, illetve a pedál másik szelládájára vonatkozóan. Végezetül egy ötödik és hatodik szakaszban a hangszer „idejét mult romantikus diszpozíciójának módosítása” következne.²⁴

Az, hogy Sepsy terveiből az FMKV kivitelezésében mi valósult meg, dokumentumokkal nem támasztható alá. Lehotka Gábor 1997-ben kelt szakvéleménye²⁵ alapján azonban nem történhetett semmilyen komolyabb munkavégzés, hiszen ő ottjártakor az orgonát „teljesen használhatatlan állapotban” találja. Átépitési javaslata lényegesen drasztikusabb, mint Sepsy, ő egy új, kétmanuálos, 30 regiszteres orgonát építtetne a régi sípok részleges felhasználásával. A feleslegessé vált sípsorok értékesítését, illetve a játszóasztal múzeumban való elhelyezését javasolja.

1999-ben Sipos István és Tarnai Endre ajánlata alapján megkezdődik az orgona több ütemre bontott átépitése. Első ütemben a központi fúvó felújítása, az első manuál és pedál membránjainak teljes cseréje, az adott művek sípjainak tisztítása, illetve a pneumatikus traktúra helyreállítása szerepel. A munkák elkészültét követően több szakértő is jelezte, hogy az elkészült munka minősége elfogadhatatlan, a felújítás ebben a formában történő folytatása csak további károkat fog okozni az orgonának. Ennek ellenére 2000 augusztusában szerződést kötnek Tarnai Endrével a második manuál tasnildájának felújítására. Tarnai újrabőrözi a szelláda Witzig-rendszerű tasnijait, és a szelláda „lepróbálva” visszakerül az orgonába, de elektromos bekötése elmarad. 2006. szeptember 2-án megállapodást köt a gyülekezet Sipos Istvánnal a második manuál kúprendszerűvé alakításáról és a szelláda elektromosításáról, illetve ehhez kapcsolódóan a nagy franciáfúvó újrabőrözése és a játszóasztal „továbbépítése” is szerepel a vállalásokban. 2008. március 12-én Sipos elszállítja a második manuál alkatrészeit, amiről jegyzőkönyv is készül. A munkák lassan haladnak, a levelezésből kiderül, hogy a szelláda átalakítása nem sikerül a tervek szerint. Az egyre húzóódó munkálatok azonban félbeszakadnak, amikor Sipos a második manuál mixturájának tőkéjénél észlel-

²⁴ Gyülekezeti Irattár, 19/1990.

²⁵ Gyülekezeti Irattár, iktatószám nélkül.

hető hibát nem ismeri fel. A gyülekezet Keve Józsefet, illetve az Apertum Kft. munkatársait kéri fel szakvélemény készítésre, akik feltárják az elvégzett munkák hibáit. Végül a Sipos Istvánnal folytatott vita bíróság elé kerül, az ügy lezárására csak hosszas pereskedés után, 2018-ban kerül sor. A bíróság Sipos Istvánt elmarasztalja hibás és késedelmes teljesítés ügyében, ezt követően a gyülekezet végre megkezdheti az orgona szakszerű helyreállítását. A per során több szakember bevonására kerül sor, akik különböző szakmai alapossággal, de egyöntetűen az orgona eredeti állapotának megőrzését, helyreállítását fogalmazzák meg. A per sikeres lezárását követően 2018. november 24-én „Díszpolgárok az orgonáért” címmel hangversenysorozat indul, A Templomi Orgona Megmentéséért Alapítvány és a Bocskai téri református gyülekezet szervezésében, ami nagyszabású városi összefogással igyekszik megteremteni az orgona felújításához szükséges anyagi hátteret.

4. A Kálvin téri templom második orgonája

Az új Bocskai téri orgona kiváló minőségével, könnyű, elegáns játékmódjával és a pneumatikus traktúra nyújtotta további előnyökkel arra készíti a gyülekezetet, hogy 1911-ben ajánlatot kérjen be az *új templom* orgonájának pneumatikus átépítésére is.²⁶

Az Op. 295-ös számú orgona teljes átépítésére az Angster cég 1911. december 2-i költségvetése szerint kerül sor. Ebben az átépítésben Angster József már nem vesz részt. Fiai, Angster Emil és Oszkár, a céget 1903-tól vezető második generáció szakemberei végzik a munkát, 9.895 korona értékben.²⁷ Ekkor az eredeti csúszkaládák helyett teljesen új szelládák készülnek, Angster-féle „tiszta légnymatú láda”, vagyis a módosított Roosevelt-Voit rendszer szerint. A teljes traktúrázat

²⁶ 116., 123., 154. számú határozatok.

²⁷ Történeti érdekesség, hogy az Angster József idejéből származó gyakorlatnak megfelelően az Op. 295-ös terveken német felirat szerepel, azonban az Op. 890-nél már minden műszaki rajzon magyar feliratok vannak.

pneumatikus, amihez egy új, hárommanuális játszóasztal készül, csupán a két redőnyszekrény vezérlése marad mechanikus. Több regiszter átalakításra kerül, a diszpozíció három regiszterrel bővül, nem került újbóli beépítésre a Harmónium 8'. Három új nyelvregiszter beépítése szerkezetileg előkészítésre kerül, a nyelvsi-pok azonban egyelőre fedezet híján elmaradnak.²⁸ A többi régi síp tisztítást követően visszakerül az orgonába. Az orgonaszekrényt bővített formában újra felhasználják.

Az orgona diszpozíciója a játszóasztal feliratai szerint:

I. Manual (C-a ^{""})			II. Manual (C-a ^{""})		
			redőnymű		
9.	Bourdon	16'	20.	Pileata dolce	16'
10.	Principal	8'	21.	Principal	8'
11.	Capricorno	8'	22.	Gamba	8'
12.	Fugara	8'	23.	Salicional	8'
13.	Pileata-duplex	8'	24.	Pileata	8'
14.	Fl. Harmonique	8'	25.	Fl. Concava	8'
15.	Fl. Tibia	4'	26.	Flauta	4'
16.	Pr. Octav	4'	27.	Pr. Octav	4'
17.	Cornet 3-5 sor	8'	28.	Mixtur 3 sor	2 2/3'
18.	Mixtur 5 sor	2 2/3'	29.	Clarinet	8'
19.	Trompet	8'			
III. Manual (C-a ^{""})			Pedal (C-f)		
			redőnymű		
30.	Quintatön	16'	1.	Principalbass	16'
31.	Viola-principal	8'	2.	Contrabass	16'
32.	Silvestrina	8'	3.	Subbass	16'
33.	Vox coelestis	8'	4.	Principalbass	8'

²⁸ „A nyelvváltozatok helye elő lett készítve, a regiszterek és szelláda berendezve.” BML Angster anyag, Op. 890, *Szerződés*.

34.	Fl. Tibia	8'	5.	Flautabass	8'
35.	Fl. Travers	4'	6.	Cello	8'
36.	Fugara	4'	7.	Octavbass	4'
37.	Piccolo	2'	8.	Possaune	16'
38.	Oboa	8'			
	Tremolo				

Normál és Octáv copulák

Ped. cop. I. man.

Ped. cop. II. man.

Ped. cop. III. man.

Man. cop. I+II

Man. cop. I+III

Man. cop. II+III

Suboct. cop. I+II

Suboct. cop. II+III

Superoct cop. I+II

Superoct. cop. II+III

Valódi különlegesség, hogy a játszóasztalba egy lyukkártyás visszajátzó szerkezet kap helyet. Ez a Magyarországon teljesen egyedülálló szerkezet azért kerül beépítésre, hogy az orgona akkor se hallgasson el, amikor a kántor úrvacsorát vesz.²⁹ Az orgona homlokzati ónsípjait az I. világháborúban rekvirálják. Ezek horganysíppokkal való pótlását az Angster cég 1922-ben végezi. Az új sípok „alumíniumozott horganyból, az ajkak, magvak, hangolórések és lábvégek ónból, felhajtott ajkakkal, a legprecízebb kivitelben” készülnek.³⁰

²⁹ Az automata visszajátzó meglétét építéskori dokumentumok nem, de a szemtanúk emlékezete örökölte meg, akiknek elbeszélése nyomán tudjuk, hogy pontosan mikor és hogyan használták a szerkezetet. Sepsy Károly 1975. május 16-án kelt szakvéleményéből értesülünk, hogy addigra a szerkezet már hiányzott a játszóasztalból.

³⁰ 1922. április 4. presbiteri határozat, 24. doboz.

A Kálvin téri Angster-játszóasztal eredeti állapota, középen a lyukkártyás visszajátszó automata ablakával egy archív fényképen. A játszóasztalnál Gellén János, Varga Béla utódja ül.

1937-ben a gyülekezet kántora, Varga Béla ajánlatot kér az Angster cégtől mindkét nagyorgona tisztítására, hangolására és kijavítására és a három előkészített nyelvregiszter beépítésére.³¹ Leírása szerint „nagyobb, különösen anyagbeli hibák mindkét orgonánál a fuvóknál” vannak. A gyülekezet azonban, az I. világháború előtti bőkezűségétől eltérően, ekkor már a hibák felmérésére kiküldendő szakemberek útiköltségét sem tudja megfizetni. Varga Béla leveléből kiderül az is, hogy már ekkor tervbe van véve egy villamos fúvó berendezés beépítése is.³² Angster 1937. március 25-én megküldi árajánlatát a három nyelvregiszter beépítésére.³³

³¹ BML, Angster anyag, Op. 400, Varga Béla 1937. március 11-én kelt levele az Angster céghez.

³² „bár ez utóbbi [a motor beépítése] a pénz hiány miatt alig hiszem, hogy sikerüljön, ha csak részletre nem!” Uo.

³³ BML Angster anyag, levelezés XI. 6., Hajdúböszörmény (Kálvin tér) 1937/925. A III. manuálra az eredetileg tervezett Oboa 8' helyett Vox humana 8' szerepel. A nyelvregisztereket a német Giesecke cég készítette volna.

1941. október 24-én Bakóczy Endre levélben a következő feladatokra kér árajánlatot Angsterőt: Az I. manuálra Superoctav kopula beépítése,³⁴ a III. manuál számára erősítőállomások beépítése, a fűjtatórendszer átépítése a kézi hajtányos helyett láb fűjtatásosra, a teljes orgona tisztítása, hangolása. Angster 1941. október 27-én küldi meg költségvetését, ebből 1.563 pengő értékben a fűvórendszer átépítése valósul meg.³⁵ Ekkor került eltávolításra az eredeti lendkerek szerkezet, mely a szivattyúkat működtette. Az eltávolított szivattyúk helyett a nagy fűvóra két új szivattyú kerül, melyet lábtaposó segítségével lehet működtetni, ha a motor áramkimaradás miatt nem üzemelne.³⁶ 1943. július 27-én az egyházközség Angsterhez írott leveléből kiderül, hogy az átalakított fűvómű motor nélkül nem üzemel megfelelően:

„Szomorú szívvel jelentjük, hogy a legújabb taposó rendszerű fűjtatóberendezésünk egyáltalán nem felel meg orgonánknak. Most tapasztaljuk ezért, éppen ebben a nagy meleg időben, hogy orgonánk kiszáradt s szelet még megközelítő mennyiségben sem tud szolgáltatni még annyit sem, mint az ócska fűvó.”³⁷

A fűvómotor beszerzése Fazekas Gábor adományából valósulhatott meg, melynek beépítésére 1944. augusztus 10-11-én kerül sor.³⁸ A háborús idők nehezítették a kivitelezést, így például a számlán a következő olvasható: „Beszerzési nehézségek folytán egyelőre elmaradt kapcsoló ára 130. – Pengő.”³⁹

³⁴ Az orgona 2014–2016 közötti restaurálása során az I. manuál Superoctav kopulája is rekonstrukcióra került.

³⁵ Lásd 33-as lábjegyzet.

³⁶ Ceruzás széljegyzet az Op. 295-ös tervrajzon: „1943.-ban a nagy fűjóra 1 drb 2 m2 nagyságú szivattyú felszerelve lábnyomóval. 1944.-ben 35 m3-es villamos fűjtató.”

³⁷ BML, Angster anyag, Op. 400 Varga Béla levele Angsterhez 1943. 07. 27.

³⁸ Az adományozás tényét a karzaton található márványtábla örökölte meg. A tábla teljes szövege: „Orgonánkat villanyfűjtatóval 1943-ban megajándékozta FAZEKAS GÁBOR Énekeljete az Úrnak 96. Zs.”

³⁹ A kapcsoló beszerelését 1950-ben az egyházközség végezte, 280 pengőért.

Az orgona traktúrájának átépítésére 1980-ban kap megbízást Bordács István. A munkálatokat a templomfelújítással egyidőben végzik. Ekkor mindhárom manuál pneumatikus traktúrájának kiépítésére és helyébe elektromos traktúra beépítésére kerül sor. A játszóasztal teljes belső szerkezetét eltávolítja, a kapcsolókra, manuál- és pedálliblentyűkre elektromos érintkezőket szerel. Egyedül a pedálszálladák pneumatikus vezérléséből marad meg az elosztóállomás és a szálladák közötti szakasz. Kiiktatásra kerül még a II. manuál redőnyszekrénye, a redőnyleveleket kisserelik, a vezérlőmechanikát pedig teljesen kikötik. 2008. március 9-én Vági Gyula készít költségvetést az orgona újbóli átépítésére. Az általa ajánlott munkálatokból semmi sem valósul meg. 2011-ben a Magyar Organológiai Kutatóintézet pályázatot hirdet meg az orgona teljes átépítésére és bővítésére, mely azonban szakmai okokból megghiúsul, így a tervezett átépítési munkálatok helyett a gyülekezet a szakszerű restaurálás irányába tájékozódik. 2013-ban az orgona teljes restaurálására, 1914-es állapotának helyreállítására és a meg nem épült nyelvregiszterek beépítésére közbeszerzési eljárás keretében az AerisOrgona Kft. nyer megbízást. A teljesen megújult orgona ünnepélyes átadására 2016. szeptember 13-án kerül sor.

Vásáry Tamás, Hajdúböszörmény díszpolgára vezényel a 2018. november 24-i hangversenyen, melyet a Bocskai téri orgona megmentéséért rendeztek

Hajdúböszörmény református orgonái kiemelt helyet foglalnak el a hazai orgonaállományban, hiszen ez a két, méretében és minőségében is jelentős hangszer egyedülálló módon dokumentálja az Angster cég pneumatikus vezérlésű hangszereinek különböző korszakait és az első világháború előtti magyar orgonaépítézet magas színvonalát. A Bocskai téri orgona a Magyar Református Egyház legnagyobb pneumatikus traktúrájú hangszere, a Kálvin téri hangszer pedig Magyarországon ez első nagy hárommanuálos orgona, aminek a teljes pneumatikus vezérlését sikerült újjáépíteni a korbeli tervrajzok és analógiák alapján. Bízunk benne, hogy a Bocskai téri hangszer teljes megújulása már nem várat magára sokat, és ezt követően ez a két különleges orgona sokáig fog még szólni Isten dicsőségére és a hangjukat hallgatók épülésére a hajdúk fővárosában.

Felhasznált irodalom

ANGSTER József: Napló (magyar nyelvű változat). BML, Angster anyag.

DÁVID István: *Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége*. In: Magyar Egyházzene, XVI. (2009) 51–56.

SZABÓ Balázs: *Egy ideális orgona Budapesten*. In: Magyar Egyházzene, XVIII. évf., 2010/2011. 71–83.

Levéltári források

BML Angster anyag, Op. 295, *Vállalati szerződés*.

BML Angster anyag, Op. 295, *Költségvetés*.

BML Angster anyag, Op. 890, *Szerződés*.

BML Angster anyag, levelezés XI. 6., Hajdúböszörmény (Kálvin tér) 1937/925.

Hajdúböszörmény, Bocskai téri Gyülekezeti Irattár

Hajdúsági Múzeum Fotóadattára

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. 166. 42.

Folyóiratok

Hajdu-Böszörményi Hírlap

Debrecen

Építőipar

*Méhes Balázs*¹:

Liszt Ferenc *Próféta-fantáziája* mint orgonamű. Az első kiadás tanulságai

Abstract. Franz Liszt's Prophet's Fantasy as an Organ work.

Conclusions of the first edition.

The piece in the title, dated back in 1850, was a milestone. It is not only the first and most significant organ piece of Liszt, but also one of those pieces which every organist has to deal with sooner or later, and for the interpretation, they have to ask and answer many questions. For this study, the first edition, published in 1852 and available online, provides many references, while the manuscript is difficult to access.

It is no coincidence that, at the hundredth anniversary of Bach's death, Liszt began to write a large-scale organ piece to worship the art of the great composer. It may also be intentional to date the completion of the piece on the Remembrance Day of the Reformation.

Both the inevitability of the composition, and the Protestant aspects, and not lastly, the personal commitment of Professor István Dávid to the piece, prompt me to try to find answers to some of the basic questions of this grandiose piece, and publish them – without the need of completeness – in the book to be published in honour of him.

Key words: Franz Liszt, *Ad nos*, organ, first edition, historical background

¹ Dr. Méhes Balázs DLA, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara főiskolai tanára, a Tiszakécskei Református Egyházközség orgonaművésze. E-mail: mehes.balazs@kre.hu

A címben szereplő, 1850-ben született mű mérföldkő. Nemcsak Liszt első és egyúttal legjelentősebb orgonaműveként, hanem azon művek egyikeként is, amellyel minden orgonistának előbb-utóbb meg kell birkóznia, értelmezéséhez megannyi kérdést kell megvizsgálnia. E vizsgálathoz számos támpontot ad az 1852-ben megjelent első kiadás, hiszen míg a kézirat csak nehezen hozzáférhető, addig az első kiadás a világhálóról letölthető. Nem tartom véletlennek, hogy Bach halálának századik évében Liszt nagyszabású orgonamű írásába kezd, és ezzel hódol a zeneköltő művészetének előtt. Az sem lehet véletlen, hogy a darab befejezését a reformáció emléknapjára datálja.

Mind a kompozíció megkerülhetetlen volta, mind protestáns vonatkozásai, és nem utolsósorban Dávid István tanár úr a műhöz fűződő személyes kötődése² arra indítanak, hogy a tiszteletére készülő kötetben – a teljességre törekvés igénye nélkül – megkíséreljek e grandiózus mű néhány alapkérdésére választ találni.

1849. április 16-án egy német származású, előbb Itáliában, majd Franciaországban alkotó komponista művét mutatták be nagy sikerrel Párizsban. Az öt felvonásos francia nagyopera címe *A próféta*, szerzője pedig Giacomo Meyerbeer (eredetileg Jakob Liebmann Meyer Beer) volt. Két év leforgása alatt a darab elérte 100. előadását, több mint negyven színház játszotta, főként német nyelvterületen volt népszerű.³ Mivel az opera nagy hatással volt a bemutatón is jelen lévő Lisztre, tervbe vette annak weimari bemutatóját, és szeretne volna feldolgozni az opera néhány dallamát is, amihez szüksége volt a partitúrára. Levelet írt a szerzőnek, aki készségesen válaszolt, és kérésének eleget tett. Liszt lelkesedését mutatja, hogy

² Dávid István orgonaművész kiváló hangszereken szólaltatta meg a *Próféta-fantáziát* Kolozsvártól Temesvárig, Nagyszebenről Brassóig. A mű zárókorálját az általa tervezett nagykőrösi orgona átadásához kapcsolódó szakmai napon, 1997. október 25-én játszotta.

³ Az opera magyarországi bemutatójára 1850-ben került sor a pesti Nemzeti Színházban, a darab jelentőségéről és az 1848-as szabadságharcra vonható párhuzamairól Jókai lelkesült beszámolójában olvashatunk. Vö. JÓKAI Mór: *A Nemzeti színház múltjából*. Révai, Budapest, é. n. 26. Elektronikusan: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/a-historiai-tarokkparti-2E6A1/a-hajdani-nemzeti-szinhazrol-1900-2E6A3/elfelejtett-nevek-2E701/>, utolsó megtekintés: 2019. 09. 15.

már 1850 júliusában megjelentetett három zongorára írt tételt a Breitkopf & Härtel cégnél *Illustrations du Prophète* címmel (R 223, SW 414), melyekből kettő már 1849 szeptemberére készen volt. A háromrészes ciklus után, később egy negyedik darabot is készített, az *Ad nos ad salutarem undam* fantázia és fúgát (S 259, R 380), ezt nevezte írásaiban *Prófeta-fantáziának*.⁴ Az 1852-ben közreadott első kiadás címlapján a következő szöveg olvasható:

„Fantasia und Fuge
über den Choral
»Ad nos ad salutarem undam«
für Orgel
oder Pedalflügel
componirt und
Herrn General-Musikdirektor Meyerbeer
in hochachtungsvoller Verehrung
gewidmet
von Franz Liszt.”⁵

A mű keletkezésének helye, Bad Eilsen Észak-Rajna-Vesztfáliában található, ahol 1850-ben Carolyne von Sayn-Wittgenstein, a helyi gyógyfürdő áldásos hatását remélve, enyhülést keresett reumatikus panaszaira. A fürdővárosba kislányával és Liszttel együtt érkezett. A csaknem kilenc hónapos kúra idejére egy kisebb hotelben béreltek szobát, ahol október 18. és 31. között a zeneszerző első orgonaművét papírra vetette.⁶

⁴ Martin HASSELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*. In: Martin Haselböck (szerk.): *Franz Liszt: Sämtliche Orgelwerke*, Bd. X/a., Wien, 1999. 13.

⁵ „Fantázia és fúga az »Ad nos ad salutarem undam« korálra orgonára, vagy pedálos zongorára komponálva, és Meyerbeer főzeneigazgató úrnak legkiválóbb tisztelettel ajánlva Liszt Ferenc által.” Megjelent: Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1852.

⁶ M. HASSELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*, 14.

1. kép: Bruns-Hotel Bad Eilsenben⁷

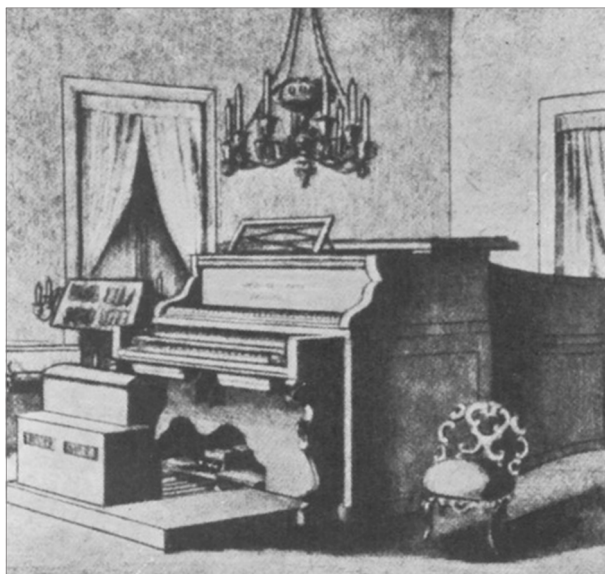
Jóllehet Liszt Ferenc mindenekelőtt zongorista volt, mégis 1836-tól kezdődően adatokat találunk arra, hogy előadóként az orgonával is kapcsolatba került. Fribourg, Róma, Moszkva, Marseille templomaiban több ízben csodálatot váltott ki improvizációival. Mi ragadhatta meg Lisztet az orgonában? Minden valószínűség szerint a hangszer szélsőséges dinamikai lehetőségei és ezerszínű hangzása.⁸ A zongorához hasonló billentyűzetek segítségével az egészen halk, szinte suttogó pianissimótól a harsogó fortéig zenekarszerű hatások széles skálája állt Liszt rendelkezésére rögtönzései alkalmával. Az orgonához, illetve irodalmához való vonzódását Johann Sebastian Bach orgonaműveiből készített zongoraátiratai is dokumentálják.⁹

⁷ Uo., 16.

⁸ GÁRDONYI Zoltán: *Liszt Ferenc orgonamuzsikája*. In: Magyar Zene, 25. évf., 1984, 4. szám. 336–337.

⁹ Liszt zongoraátíratot készített J. S. Bach következő orgonaműveiből: BWV 542–548.

Liszt érdeklődött az akkoriban feltűnt, de azóta elfeledett hangszerújdonságok iránt. Ő maga is építtetett efféléket: például a Régi Zeneakadémia múzeumban ma is megtekinthető zongoraharmóniumot, illetve az egykor az altenburgi szalonjában álló hangszert, egy pedálos harmóniummal egybeépített zongorát, amely Erard & Alexandre műhelyéből származott, és amelyet a megrendelőre való tekintettel egyszerűen *Piano-Lisztnek* neveztek.

2. kép: Pedálos harmóniummal egybeépített zongora Erard & Alexandre műhelyéből¹⁰

A kor legelterjedtebb különleges instrumentuma mégis a *Próféta-fantázia* címlapján is olvasható *Pedalflügel*¹¹ volt, amelynek Robert Schumann is több tételt szentelt életművéből.¹²

¹⁰ Robert Bory: *La vie de Franz Liszt – par l'image*. Genève, 1936. 135.

¹¹ A pedálos zongora a 18. századi orgonisták gyakorlóhangszerének, a pedálos csembalónak volt 19. századi utóda. Valamivel korábban maga Mozart is készíttetett fortepianójához önálló pedálbillentyűzetet.

¹² Vö. *Hat tanulmány kánon formában* Op. 56., *Négy vázlat* Op. 58. A Bach nevére írt *Hat fuga* Op. 60. orgonára vagy pedálos zongorára készült.

3. kép: Pedálos zongora, 19. század eleje, Nürnberg¹³

Liszt billentyűs darabjaiban többször találkozunk a „zongorára vagy harmóniumra”, illetve „orgonára vagy pedálos zongorára” jelöléssel, de nem ritka az „orgonára vagy harmóniumra” megjegyzés sem. Mindezek nemcsak a kor előadói gyakorlatát tükrözték, hanem a művek szélesebb körű terjesztését is segíteni kívánták.¹⁴ Ennél a grandiózus, megközelítőleg harminc perces alkotásnál a hangszerválasztás szempontjából három előadási lehetőséggel számolhatunk: orgonával, pedálos zongorával – és a címlapon olvashatókat túlhaladva – zongorával, de négy kézre. Vajon melyik felelt meg legjobban Liszt elképzelésének?

¹³ Pedálos kalapácszongora, XIX. század eleje, Nürnberg, Musikgeschichtliche Sammlung Pianohaus Rück. In: Friedrich Blume (szerk.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Bärenreiter Verlag, Kassel, 1958/1989. 7. k. 46. tábla.

¹⁴ Példaként említjük az Alexander Wilhelm Gottschalg által szerkesztett és Liszt felügyeletével kiadott *Repertorium für Orgel, Harmonium oder Pedalflügel* kottasorozatot és az *Evocation à la Chapelle Sixtine* című mű 1865-ös, Körner-féle kiadását.

Amint már többször olvashattuk, a kompozíció 1852-ben jelent meg nyomtatásban, és ezt követően a szerző több levelében beszámol a *Próféta-fantázia* előadásairól. Ezek egyikében sem olvashatunk zongora használatáról, noha a műben feltűnő a zeneszerző pianisztikus hangszerkezelése. A darab legnevezetesebb előadása (és nem a bemutatója!) – 1855. szeptember 26-án – éppen egy orgonaavató koncerten volt, amikor Liszt tanítványa, Alexander Winterberger (1834–1914) ezt a kompozíciót játszotta a merseburgi dóm új orgonáján. Friedrich Ladegast (1818–1905) e hangszere a német romantikus orgonaépítészet egyik legjelentősebb akkori alkotása volt, és mint ilyen, olyan újszerű lehetőségeket kínált az előadó számára, mint a redőnyszerkezet, az átcsapó nyelvek, 32-lábás regiszter a főművön stb. Liszt két napot szánt arra, hogy az előadóval a helyszínen kiválasszák a megfelelő hangszíneket, beregisztrálják, azaz „meghangszereljék” a művet, bőséges feladatot adva az orgonaépítőnek, aki a koncerten másodmagával regisztrált Winterbergernek. A merseburgi bemutatóra készülve Liszt művében bizonyos változtatásokat eszközölt, de arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy mik lehettek ezek. A bemutató e bejegyzései, amelyek bizonyára az első kiadás egyik példányát gazdagították, már nem fellelhetőek. Annak a kifejezetten organistáknak szánt kottának a megjelentetése, ami mindezeket megőrizhette volna, sajnos csak terv maradt, sosem készült el. Bár a mű – állítólag Liszt által jóváhagyott – rövidített változata a buzgó essen-i organista, A. Eckardt közreadásában regisztrációs utalásokkal megjelent, ebből sem kapunk teljes képet arról, hogy miféle regiszterek szólhattak a merseburgi előadáson. Az avatókoncert különleges, addig sohasem hallott hangzásairól lelkesen tudósítanak a kortársak beszámolói, de nem ismerjük, hogy Winterberger ezeket a hogyan érte el. Egyedül az első kiadás a zeneszerzőtől származó jelzései, melyek a mai *Ad nos*-kiadásokból sokszor hiányoznak, sugalmazznak olyan megoldásokat, melyek közelebb vihetnek az orgonás előadás liszti ideáljához.

A kiadó egyetlen kottában szimultán nyomtatással tette közzé az orgona- (pedál-zongora-), és a négykezes változatot. Az orgonának szánt kotta legtöbbször három vonalrendszerben látható, ami felett és alatt a négykezes zongoraváltozat még további két-két vonalrendszere található.

4. kép: Hét vonalrendszeres kotta, melyben az orgona- és a négykezes változat egyaránt rögzítésre került.¹⁵

¹⁵ A Breitkopf & Härtel kiadónál megjelent 1852-es első kiadás 14. oldala.

Ez a kissé bonyolult kottakép minden bizonnyal üzleti szempontok figyelembevételével, Härtel ösztönzésére született. Azt a feltevést, mely szerint a mű eredetileg négy kézre készült,¹⁶ több tény cáfolja. Egyrészt az 1850-ből fennmaradt *Autographban*¹⁷ Liszt az orgonakottákban szokásos három vonalrendszerben közli a művet, másrészt a nyomtatott változatban a *primo* és *secondo* feladatai nincsenek egyensúlyban: a második játékosnak gyakran csak az orgona-változat pedál szólama marad. Ezen ütemekben előfordul, hogy az orgona-verzióhoz képest Liszt mozgalmasabb basszust szán a második játékosnak. A merseburgi változatban talán éppen ezeket a bravúros feladatokat kellett Liszt tanítványának kiviteleznie, hiszen a zeneszerző Hans von Bülownak címzett levelében Winterberger pedáljátékát úgy dicséri, mint amihez fogható virtuozitást orgonán sosem tapasztalt.¹⁸

Később a 20. századi orgonakottákban aztán már ténylegesen megjelentetik a *secondo* basszusfigurációit, így például Karl Straube kiadásában is a pedálban találjuk a tizenhatod-mozgások egy részét, Margittay Sándor által közreadottban pedig valamennyi virtuóz elem *ossiaként* közlésre került.

Nagyon tanulságos a négy kézre írt, telt akkordokat hozó szakaszok és az első játékos pusztán két szólamú ütemeinek dinamikai kontrasztja. Ezeket az orgonán is érdemes megvalósítani a regiszterek arányos megválasztásával. A darab egyik dinamikai csúcspontja szintén csak a négykezes-változathoz lesz nyilvánvaló: Liszt a 203. ütemben *fff*-val jelzi a kívánt hangerőt. Bár a zeneszerző ezt különösen fontos pillanatnak tarthatta, a jelzést a középső három vonalrendszerben valamiért mégsem közölte. Szintén a regisztrációt befolyásolhatja az a megfigyelés, hogy Liszt a *secondo* szólamban igen gyakran a legmélyebb hangokat is megszólaltatja, amely a 32-lábás fekvésű változatok gyakoribb használatára készítheti az orgonistát.

¹⁶ Vö. DOMOKOS Zsuzsa: *A hangszerek királynője Liszt művészetében*. In: Zeneakadémia Koncertmagazin, 7. évf., 2019, 1. szám. 85.

¹⁷ Ld. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, Hs. 107023/III. Konvolut. 25. Bl. 17. 5 x 22. 1850.

¹⁸ M. HASELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*, 29.

A 141. ütemben látható *Tromba* bejegyzésre is felhívjuk a figyelmet, amely a Liszt által ismert orgonákon nem jelenhetett nagy dinamikájú (vízszintes) trombitát, hanem hasonlóan Liszt korábbi, a zongorára írt *Ad nos-illusztrációk*ban is található bejegyzéshez, pianistaként is kivitelezhető, fanfáros karaktert kíván, amelyhez nem biztos, hogy egy késlekedve és egyenetlenül megszólaló nyelvregiszter a legjobb választás.

Végül említsük meg a kizárólag zongorára vonatkoztatható ütemenkénti *crescendo* jeleket (179–181. ü., 186–188. ü.)! Egyes orgonás kiadások (ld. *Editio Musica*, Budapest) sajnos magyarázat nélkül közlik ezeket – redőnnyel történő kivitelezésük helyenként megvalósíthatatlan volt Ladegast hangszerén. Azonban másként értelmezve, a tizenhatodik sűrűségének billentéssel történő befolyásolásával vagy egy többütemes dallam agogikus egyben tartásával hasznosíthatjuk e jelzéseket is. A mű és kottája minduntalan döntés elé állítja az előadót: mely jelek vonatkoznak a húros, illetve a sípos hangszerre, illetve melyek alkalmazhatók a négykezes verzió többletéből orgonára.¹⁹ Liszt e művéből nem készített kétkezes zongoraátíratot, mely ugyancsak arra utalhat, hogy azt alapvetően orgonadarabnak tartotta.²⁰

A *Próféta-fantázia* korál-dallama – Zeke Lajos szerint – Liszt alkotói képzeletében feltehetően összefonódott a teljes Meyerbeer-opera élményével. Az opera címében szereplő próféta, egy holland származású szabó, Jan van Leiden, az anabaptisták vezetője lett. A hatására kialakuló münsteri kommuna egyike volt a reformáció idején szárba szökkenő vallási mozgalmaknak. Felnőtt keresztséget hirdetve újra megkeresztelték híveiket, vagyonközösségre törekedtek, és Krisztus közeleli eljövételét várták. Jan van Leiden 1534-ben *Sion királyságának* királyává koronáztatta magát, de mozgalmát rövid idő alatt vérbe fojtották.²¹

¹⁹ Ebben segíthetnek a bécsi Universal Verlag Liszt orgonaműveinek összkiadásához fűzött két részes tanulmánykötetének kritikai megjegyzései, miként a jelen tanulmány elkészítésében is alapvető fontosságú forrásul szolgáltak.

²⁰ Az *Ad nos*-ból kétkezes zongoraátíratot Feruccio Busoni készített; ez 1897-ben jelent meg.

²¹ Zeke Lajos: *Liszt Ferenc: Ad nos ad salutarem undam*. In: Kroó György (szerk.): *A hét zeneműve*, 1986. 167.

Allegretto molto moderato.

ad nos, ad sa - lu - ta - rem un -

Meyerbeer:

dam i - ter-um ve - ni - te mi - se - ri,

Moderato

Liszt:

f

5. kép: Meyerbeer eredeti dallama és Liszt témája²²

A címben szereplő korált (5. kép) – Meyerbeer saját dallamát – az opera első felvonásának 3. jelenetében az anabaptista prédikátorok éneklik. A librettista Eugèn Scribe szövege magyar fordításban így hangzik: *Hozzánk, az üdvöt adó vízhez jöjjetek el újra, ti nyomorultak!*²³ – azaz latinul: *Ad nos, ad salutarem undam, iterum venite misereri.*

Azok az eszmék, melyek kicsendülnek az operából (szabadság, egyenlőség, testvériség), egybeesnek a bemutató idejére jórészt eltiport európai 48-as forradalmak törekvéseivel.²⁴ Scribe, Meyerbeer, majd Liszt témaválasztása nem valamely protészta vallás iránti szimpátiát, hanem a korabeli utópista szocialisták gondolataival való közös rokonszenvüket és az európai forradalmi célokkal való azonosulásukat tükrözi. A próféta alakja a szabadság utáni vágyat testesíti meg, melynek szimbolikus dátuma Magyarország történetében március 15., a reformációéban pedig

²² M. HASSELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*, ld. 2. jegyz., 20.

²³ GÁRDONYI Z.: *Liszt Ferenc orgonamuzsikája*, ld. 4. jegyz., 338–339.

²⁴ Két nappal az opera párizsi bemutatója előtt mondták ki Debrecenben Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását.

október 31. Noha Liszt az *Ad nos* kottájával erre az időpontra még nem készült el teljesen, azon később is javított, mégis a kéziratot keltezésként október 31., a reformáció emléknapjának dátuma áll.

Felhasznált irodalom

- BORY, Robert: *La vie de Franz Liszt – par l'image*. Genève, 1936.
- BLUME, Friedrich (szerk.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Bärenreiter Verlag, Kassel, 1958/1989. 7. k. 46. tábla.
- DOMOKOS Zsuzsa: A hangszerek királynője Liszt művészetében. In: Zeneakadémia Koncertmagazin 7. évf., 2019. 1. szám. 84–87. <https://zeneakademia.hu/hirek/a-hangszerek-kiralynoje-liszt-muveszeteben-118563> (utolsó megtekintés: 2019. szeptember 15.).
- GÁRDONYI Zoltán: *Liszt Ferenc orgonamuzsikája*. In: Magyar Zene, 25. évf., 1984, 4. szám. 335–345.
- HASELBÖCK, Martin: *Franz Liszt und die Orgel*. In: Martin Haselböck (szerk.): Franz Liszt: Sämtliche Orgelwerke, Bd. X/a., Wien, 1999. 13–64.
- JÓKAI Mór: *A Nemzeti színház múltjából*. Révai, Budapest, é. n. 26. Elektronikusan: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/a-historiai-tarokkparti-2E6A1/a-hajdani-nemzeti-szinhazrol-1900-2E6A3/elfelejtett-nevek-2E701/>, utolsó megtekintés: 2019. 09. 15.
- ZEKE Lajos: *Liszt Ferenc: Ad nos ad salutarem undam*. In: Kroó György (szerk.): A hét zeneműve, 1986. 166–179.

*Erich Türk*¹:

Aufschwung des Klausenburger Musiklebens in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Abstract. Cluj's music culture, emerging during the first half of the 19th century.

The article focuses on the developing music culture of Cluj, one of the important cities in Transylvania, the easternmost province of Austria-Hungary. Important events and personalities which influenced the city's music culture during the first half of the 19th century are presented in chronological order. One of the most essential happening was the founding of the local conservatory as early as 1819, which provided trained musicians for church music, theatre and chamber music performances. Georg Ruzitska (1789–1869), a dominant personality of the city's musical culture, interfered with almost every scope of the field: education, church music, organ building, opera, chamber music soirees and extraordinary concerts (as Carl Filtsch's or Franz Liszt's performances). Other mentioned personalities, who contributed significantly to the music culture of Cluj are Count György Bánffy of Losonc (Governor of Transylvania), János Lavotta (conductor, composer), Philipp Caudella (pianist, composer), Ferenc Erkel (pianist, conductor, composer), Andreas Eitel and Heinrich Maywald (organ builders), Martin Konnerth (piano builder).

Keywords: Cluj, 19th century, music, Ruzitska, organ

¹ Associate Professor, Academia Nationala de Muzica „Gheorghe Dima” Cluj-Napoca, email: erichtuerk@gmail.com

1. Geschichtlicher und sozialer Kontext

In der Musikgeschichte Siebenbürgens ist der Anfang des 19. Jahrhunderts eine Zeit des Gedeihens, eine Zeit in der das aufstrebende Bürgertum sich den kulturellen Ambitionen des Adels anschließt, so daß der Musikkpflege zu einer vorher nicht gekannten Breitenwirkung verholfen wird. Es ist die Zeit der Gründung von Musikschulen (Musikvereine, Konservatorien, u.a. genannt), von Orchestern und Musiktheatern, wobei auch weiterhin die Kammermusik im häuslichen Bereich eifrig gepflegt wird. Es ist ein Aufschwung im Orgelbau, nicht zuletzt dank der steigenden Nachfrage seitens reformierter und unitarischer Gemeinden, die, vom Orgelverbot befreit, ihre Kirchen mit Instrumenten ausstatten. Durch die regen Kontakte des Adels mit der imperialen Hauptstadt Wien, strahlt der Glanz der Wiener Musikkultur auch bis an den Rand des Imperiums, nach Siebenbürgen: Werke von Haydn, Mozart, Beethoven, Cramer, Clementi, Salieri, Gluck, Dussek, u.a. werden aufgeführt, aber auch Wiener Musiker ziehen nach Siebenbürgen, wo sie dem lokalen Musikleben Aufwind verschaffen (Georg Ruzitska, Philipp Caudella, usw.).²

Interessant ist, wie bei Dénes Bartha³ beschrieben, daß die Musikkulturen der Ungarn, Sachsen und Rumänen Siebenbürgens über die Jahrhunderte sozusagen parallele Welten darstellen, die erst im Laufe des 19. Jahrhunderts langsam beginnen, miteinander zu interferieren. Während in allen drei Fällen die Volksmusik eine konstante, eigenständige Existenz aufweist, verhält es sich ganz anders mit der Kunstmusik: im Falle der Sachsen wird diese schon seit frühen Zeiten gepflegt, Organisten werden aus dem Ausland berufen, oder die einheimischen Musiker kehren nach Auslandsstudien heim, so daß zumindest die Kirchenmusik seit dem Frühbarock mit derjenigen des deutschsprachigen Mitteleuropas vergleichbar war⁴. Folkloristische

² LÁSZLÓ F., „Zur Geschichte der Mozart-Rezeption in Rumänien“, in Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa; 1, Leipzig, 1997, 135, <<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-218735>> [11.09.2019].

³ BARTHA D., „Erdély zenetörténete.“ in ASZTALOS L. (Hg.) A történeti Erdély, Budapest, 1936. 4.

⁴ Natürlich gilt der Vergleich nicht für bedeutende Kulturzentren und königliche Höfe, sondern für die „Provinz“.

Einflüsse sind dabei nicht zu verzeichnen. Ähnlich verhält es sich mit dem Orgelbau, wo zugewanderte oder einheimische Meister Instrumente schufen, die in etwa auf der Höhe ihrer Zeit waren. An den Höfen ungarischer Machthaber gab es mehrere Fälle importierter Orchester (italienische Musiker am Hofe Stefan und Sigismund Báthorys, österreichische Musiker am Hofe des Großwardeiner Bischofs Ádám Patachich), welche allerdings nach Abflauen der günstigen Konjunktur auch wieder verschwanden, ohne in Siebenbürgen Wurzeln gefasst zu haben. Jedoch bildet sich bei den Ungarn mit der vom Bürgertum begünstigten Entfaltung der Kunstmusik auch eine starke Verbindung zur Volksmusik, die gerade Anfang des 19. Jahrhunderts durch Opern und Operetten mit ungarischen Themen und Kunstmusik mit folkloristischen Anklängen (z.B. der Verbunkos) zum Ausdruck kommt. Bei den Rumänen schließlich (die damals jedoch kaum im städtischen Milieu vertreten waren), gab es bis zum 19. Jahrhundert keine Kunstmusik im abendländischen Sinne, dafür eine mannigfaltige Volksmusik und die in der orthodoxen Kirche übliche byzantinische Kirchenmusik.

2. Chronologie bedeutender Ereignisse

Zahlreiche musikalische Ereignisse der zur Diskussion stehenden Zeitspanne wurden schon in verschiedenen Publikationen beschrieben, meist in Bezug auf bestimmte Teilbereiche: Dénes Barthas siebenbürgische Musikgeschichte⁵, István Lakatos's verschiedene Arbeiten⁶, Ferenc Lászlós Beiträge⁷, István Potyós und

⁵ BARTHA D., „Erdély zenetörténete.” in ASZTALOS L. (Hg.) A történeti Erdély, Budapest, 1936.

⁶ *Magyaros elemek Brahms zenéjében* (Minerva Klausenburg 1935); *A muzsikás Ruzitskák Erdélyben* (Minerva Klausenburg, 1939); *Egy erdélyi muzsikás vallomásai. Ruzitska György emlékezései [az] 1856. évből* (Erdélyi Ritkaságok 3. Klausenburg, 1940, 1944); *Brassai Sámuel és a muzsika* (Keresztény Magvető Füzetek 37. Klausenburg, 1941); *A kolozsvári magyar zenés színpad. Adatok az erdélyi magyar nyelvű zenés színház történetéhez* (Kriterion Bukarest, 1977).

⁷ LÁSZLÓ F., „Philipp Caudella” in K. TEUTSCH (Hg.) Beiträge zur Musikgeschichte der Siebenbürger Sachsen, Band II, Kludenbach, 1999; LÁSZLÓ F., „Zur Geschichte der Mozart-Rezeption in Rumänien”, in Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa; 1, Leipzig, 1997, 133-151; <<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-218735>> [11.09.2019].

Emese Sófalvis Dissertationen⁸, usw. Obwohl über viele Aspekte eine Fülle an Informationen existiert, gibt es noch immer genügend Fragen, auf die die zukünftige Forschung Antwort finden könnte, wie z.B. ein Inventar der Noten des Klausenburger Musikvereins (Konservatoriums), der katholischen und evangelischen Kirchengemeinden, die genauere Rückschlüsse auf die hier gespielte Musik ließen, oder z.B. detailliertere Informationen über die damaligen Instrumente und deren Erbauer.

Der vorliegende Artikel möchte eine Zusammenfassung des aufblühenden Klausenburger Musiklebens bieten, und ist daher um der Übersichtlichkeit willen als eine chronologische Auflistung von wichtigen Ereignissen und dazugehörigen Informationen über markante Persönlichkeiten strukturiert.

1787–1822

war Georg Bánffy Graf von Losonc Gouverneur von Siebenbürgen (er wurde der Nachfolger des Hermannstädters Samuel Freiherr von Brukenthal). Graf Bánffy liebte die Musik, es gab Hausmusik und Soiréen in seiner Residenz und er übernahm 1819, als der Musikverein (das spätere Konservatorium) gegründet wurde, dessen Schirmherrschaft. Seine Frau Josepha, geborene Palm, stammte aus Wien und soll dort Mozarts Schülerin gewesen sein. Auch andere adelige Familien (Wesselényi, Kemény, Bethlen, Gyulai, usw.) pflegten die Musik in ihren Palästen und holten sich Musiklehrer aus Wien. Auf diese Weise kamen Musiker wie Philipp Caudella, Franz Pöschl, Anton Polz, Georg Ruzitska, Joseph Heinisch und Niegreis (dessen Vorname unbekannt ist) nach Siebenbürgen, wo sie auch auf das bürgerliche Musikleben einen nachhaltigen und positiven Einfluss ausüben sollten.⁹ Georg Bánffys Schwiegertochter, Gräfin Jeanette Bánffy, war Gönnerin und mütterliche Freundin des Mühlbacher Wunderkindes Carl Filtsch

⁸ POTYÓ I.-B., „*Creația de mise romano-catolice a compozitorilor Transilvăneni, secolele 18-19.*“, Doktorarbeit, Gheorghe Dima Musikakademie, Klausenburg, 2012; SÓFALVI E., „*Zeneoktatás a kolozsvári Muzsikai Conservatoriumban 1819-1869 között.*“ Doktorarbeit, Eötvös Lóránd Universität, Budapest, 2017.

⁹ LÁSZLÓ, *Mozart-Rezeption in Rumänien*, 135.

(1830–1845). Unter ihrer Obhut begab sich der nur siebenjährige geniale Pianist nach Wien zum Studium, aber auch zum Auftritt am kaiserlichen Hof.¹⁰

1802–1804

war János Lavotta Dirigent des seit 1792 bestehenden Klausenburger Musiktheaters. Lavotta ist für die ungarische Musikkultur wichtig, weil er ein Förderer des Verbunkos¹¹ war, der emblematisch für das sich emanzipierende Nationalbewußtsein werden sollte. In seiner Zeit wurden aus Mangel an entsprechenden Sängern keine Opern gegeben, sondern einfachere Singspiele und musikalische Komödien. Im Inventar der Bibliothek der Theaterkompanie von 1803 sind unter 330 Titeln auch 15 Musikspiele aufgelistet (u.a. auch *Orpheus und Euridike*). Aus Mangel an genügend ausgebildeten Musikern spielten im Orchester auch Dilettanten, ja sogar selbst die Schauspieler mit¹². Es gab jedoch außer den Aufführungen mit lokalen Musikern auch Gastspiele, wie z.B. dasjenige der Gergerschen Kompanie, die 1810 in Klausenburg Mozarts *Entführung aus dem Serail* mit der Diva internationalen Ranges Christine Marescalchi (1765–1829) gab.¹³

1806

baute Samuel Maetz (1760–1826) aus Birtihalm / Biertan in der Klausenburger unitarischen Kirche (die auch Bischofssitz ist) eine Orgel mit einem Manual und 10 Registern, welche die allererste Orgel der Unitarier wurde. Vom Instrument ist heute nur noch der Schrank erhalten, dessen Form allerdings eine wichtige Rolle

¹⁰ TEUTSCH K., „Musikausübung und Musikleben bei den Siebenbürger Sachsen. Interpretation, Rezeption, Interpretieren.“ in K. TEUTSCH (Hg.), Beiträge zur Musikgeschichte der Siebenbürger Sachsen, Band II, Kludenbach, 2002, 209.

¹¹ Verbunkos – ungarischer Tanz und Musikstil, wurde vor allem von Roma-Musikanten verbreitet. Der Verbunkos fand im 19. Jahrhundert auch den Weg in die Kunstmusik, vor allem in die Oper und Operette.

¹² BARTHA, *Erdély zenetörténete*, 22.

¹³ LÁSZLÓ, *Mozart-Rezeption in Rumänien*, 139.

in der Entwicklung des szeklerischen Orgelbaus spielen sollte. In diesem speziellen Landstrich entwickelte sich im Laufe des 19. Jahrhunderts eine Orgelkultur, die anfänglich von sächsischen Meistern aus Schäßburg und dem Burzenland geprägt wurde, später aber auch von Autodidakten (Naturalisten genannt), die ohne den Orgelbauerberuf gelernt zu haben, ganz brauchbare Instrumente bauen konnten. Der ansonsten für Maetz untypische Zwillingschrank der Klausenburger Maetz-Orgel wurde im Szeklerland zur Mode (gebaut von Dávid Serester, Sámuel Szócs und Mózes Balázs).¹⁴

1811

Uhrmacher Anton Deitel stellte eine „musizierende Uhr“ her und wollte sie übers Lotto verwerten, wofür er eine Erlaubnis vom Stadtrat ansuchte¹⁵. Diese frühen Musikautomaten waren damals sehr geschätzt, was auch dadurch belegt wird, daß Haydn, Mozart und Beethoven keine (Solo-) Orgelwerke geschrieben haben, aber wohl das „Orgelwerk in einer Uhr“ mit wertvollen Stücken bedacht haben. Auch wenn kein ähnliches Werk eines Klausenburger Komponisten bekannt ist, ist die Existenz eines solch exquisiten Apparates in Klausenburg bemerkenswert.

1814–1817

weilte Philipp Caudella (1771–1826) in Klausenburg, und zwar als Musiklehrer im Hause des Barons Farkas (Wolfgang) Wesselényi. Caudella war ein in Wien gut ausgebildeter Musiker, Schüler von Clementi und Albrechtsberger, der dank der großzügigen Bezahlung der siebenbürgischen Adligenfamilie den Weg in die östlichste Provinz des Imperiums fand. Von Klausenburg zog er nach

¹⁴ Ausführlichere Behandlung dieses Themas in TÜRKÉ. „*Particular Features of the Transylvanian Organ Landscape*“, in *Musicology Today: Journal of the National University of Music Bucharest*, 8/4 (32), 2017, 255-288.

¹⁵ B. NAGY M., „*Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok.*“, *Kritérium*, 1977, 195.

Hermannstadt, wo er *regens chori* der katholischen Kirche und später Musiklehrer des evangelischen Gymnasiums wurde. Als Komponist hatte er schon in Wien Klavierwerke drucken lassen, und in Hermannstadt komponierte er auch Kirchenmusik. In seiner Klausenburger Zeit spielte er Hauskonzerte, u.a. mit Werken von „Gluck, der beiden Bach, des Haydn, Mozart, Pleyel, Salieri, Rossini“¹⁶. Er nahm an Soiréen teil, wo die neueste Musik aus Wien gespielt wurde (Cramer, Prinz Louis, Beethoven, Clementi), und bekannte sich zusammen mit seinem Freund Georg Ruzitska zu den Anti-Beethovenianern (im Gegensatz zu den Beethoven-Anhängern Baron Wesselényi und Anton Polz). Caudella hatte übrigens seinerzeit in Wien zusammen mit Beethoven bei einer Privataufführung eines Streichquartetts des Klausenburger Komponisten Anton Polz teilgenommen.¹⁷

1819

wurde der Musikverein (das Konservatorium) gegründet. Die Notwendigkeit ergab sich aus den kulturellen Bedürfnissen des aufstrebenden Bürgertums, welches ein dankbares Publikum für öffentliche Musikaufführungen bildete. Das seit 1792 funktionierende Theater gab manchmal auch Musikspiele und sogenannte „musikalische Akademien“ (Konzerte ohne szenische Darstellung), allerdings war die Auswahl an ausgebildeten Sängern nicht groß, und das Orchester musste mit Laien- und Militärmusikern aufgefüllt werden. 1812 schrieb die Allgemeine Musikalische Zeitung (XIV. 8.07.1812): „*In dem Ungarischen Theater, dessen Orchester, ein oder zwei Mitglieder ausgenommen, nur mit der B. Splénischen Regimentsmusik besetzt ist, hört man öfters, und sogar bey musikalischen Akademien türkische Musik.*“ Laut Bartha bedeutete das damals Blasmusik.¹⁸ Auf Initiative des Gubernial-Sekretärs Anton Hollaki und unter Graf Georg Bánffys Schirmherrschaft wurde der Musikverein gegründet.¹⁹ Zunächst wurde Gesang und

¹⁶ LÁSZLÓ, *Caudella*, 50.

¹⁷ LÁSZLÓ, *Caudella*, 48-49.

¹⁸ BARTHA, *Erdély zenetörténete*, 23.

¹⁹ SÓFALVI, *Doktorarbeit*, 33.

Geige unterrichtet (Klavier wurde als zu kostspielig angesehen), nach und nach kamen auch Blasinstrumente dazu, die Leitung des Vereins hatte Anton Polz inne²⁰. Nach anfänglichem Erfolg und Aufschwung (1819 gab es über 100 Gesangschüler und 41 Geigenschüler, die Gruppenunterricht bekamen²¹) gab es allerhand Probleme und Zwistigkeiten. Trotzdem wurde der Unterricht über die Jahre fortgeführt und ausgebaut, es fanden regelmäßig Konzerte der Schüler statt, und um 1830 führte Georg Ruzitska auch „Clavier General Bassus, Compositions Lehre“ ein.²² 1837 wurde Flöte, Oboe, Klarinette, Fagott, Horn, Trompete, Posaune und Geige unterrichtet. Wegen Streitigkeiten spaltete sich der Verein, so daß zeitweilig zwei rivalisierende Vereine in Klausenburg funktionierten. 1835 fusionierten die Vereine unter Georg Ruzitska, der von da an die Leitung der Institution bis zu seinem Tod im Jahr 1869 behielt.

Der Musikverein bedeutete schon von Anfang an einen Aufschwung für das öffentliche Musikleben und versah das Theater und die Kirchen mit Sängern und Instrumentalisten. Rozália Klein (1811–1854), später verheiratete Schodel, lernte zwischen 1819–1821 bei Josef Grosspeter Gesang und wurde eine u.a. in Budapest, Preßburg, Wien und Hannover gefeierte Opernsängerin. 1836 trat sie als internationale Berühmtheit in ihrer Geburtsstadt Klausenburg auf. Der Musikverein veranstaltete auch eigene Konzerte, bei der die Schüler auftraten. Am 5.04.1839 wurde Haydns *Schöpfung* in ungarischer Sprache aufgeführt²³.

Die ab 1836 Musicalisches Conservatorium genannte Anstalt kämpfte auch oft mit finanziellen Schwierigkeiten und ersuchte vergeblich konstante Unterstützung von der Stadt oder dem Landtag. Umso bedeutender ist die Geste von Franz Liszt, der anlässlich seines Klausenburger Aufenthalts 1846 ein Konzert der Schüler anhörte und dem Conservatorium 200 Forint von seinen Konzerteinnahmen spendete.²⁴

²⁰ SÓFALVI, *Doktorarbeit*, 40.

²¹ SÓFALVI, *Doktorarbeit*, 48.

²² SÓFALVI, *Doktorarbeit*, 71.

²³ BARTHA, *Erdély zenetörténete*, 24.

²⁴ SÓFALVI, *Doktorarbeit*, 93.

1821

Nach über 20 Jahren Planen, Spenden und Bemühungen, wurde am 12.03.1821 das neue Theatergebäude in der Wolfsgasse (Farkas utca, heute str. M. Kogalniceanu) eingeweiht. Dabei spielten auch schon einige Schüler des Musikvereins.²⁵ Josef Ruzitska, welcher 1822–1823 Dirigent des Orchesters war (von einer Verwandtschaft zu Georg Ruzitska ist nichts bekannt), komponierte in Klausenburg die erste historische ungarische Oper, *Béla futása* (Bélas Flucht), die am 26.12.1822 hier aufgeführt wurde. Die weiteren Premieren des Jahres 1822: *Kemény Simon* (J. Ruzitska), *Der Gefangene* (della Maria), *Die diebische Elster* (Rossini), *Schweizer Hausvolk* (Weigl), *Josef und seine Brüder* (Méhul), *Sorel Ágnes* (Gyrowetz).²⁶ Unter anderen kamen in den nächsten Jahren auch Webers *Freischütz* (1825), Mozarts *Don Juan* (1826), und 1827 Rossinis *Italienerin in Algier*, *Der Barbier von Sevilla* und *Tancredi* sowie Webers *Preciosa* (1827) zur Aufführung. Die Jahre 1823–1827 erbrachten den Klausenburger Opernaufführungen besondere Beliebtheit durch die Diva Róza Széppataki, verheiratete Déry (oftmals nur als Déryné erwähnt). Als Dirigenten fungierten in dieser Zeit u.a. Josef Grosspeter, Georg Ruzitska und Josef Heinisch. Nach dem Abschied von Frau Déry allerdings flaute das Opernleben ab, es wurden weniger Titel und einfachere Musik gespielt.²⁷

ca. 1822–1837

In dieser Zeitspanne beherbergt Klausenburg seinen fruchtbarsten Orgelbauer²⁸, in der Person des aus Kronstadt kommenden Andreas Eitel (1772–1837). Eitel war Schüler und später Nachfolger des bedeutenden Kronstädter Orgelbauers Johannes Prause (1755–1800). Da das Burzenland Anfang des 19. Jahrhunderts

²⁵ SÓFALVI, *Doktorarbeit*, 60.

²⁶ BARTHA, *Erdély zenetörténete*, 24.

²⁷ BARTHA, *Erdély zenetörténete*, 25.

²⁸ Die meisten anderen bekannten Orgelbauer aus Klausenburg haben viel weniger Neubauten zu verzeichnen und scheinen eher repariert zu haben (Johann Kesstner, Bálint Szentgyörgyi, Lajos Blahunka, Gyula Csintalan, László Simon).

schon recht gut mit Orgeln bestückt war und es dort auch einige konkurrierende Orgelbauer gab (Johann Thoïs und Thomas Boltres), schien es für Eitel vorteilhaft, nach Klausenburg zu ziehen, eine Gegend mit vielen reformierten und unitarischen Kirchen, wo nach der Aufhebung des Orgelverbots eine rege Nachfrage bestand. Allerdings kam Eitel dadurch nicht zu großen Aufträgen, meistens wurden hinter-spielige Positive mit etwa 6 Registern (typische Disposition: Gedeckt 8', Principal 4', Flöte 4', Octav 2', Quint 1 1/3', Mixtur, Tremolo) bestellt. Da trotz Aufhebung des Orgelverbots die Musik in den calvinistisch geprägten Kirchen nicht in so hohem Ansehen stand wie bei den Lutheranern oder Katholiken, gaben sich die Gemeinden mit kleinen Instrumenten zufrieden, wobei diese anachronistischen Positive mit heller barocker Disposition und kurzer Oktave auch von anderen siebenbürgischen Orgelbauern bis weit in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts gebaut wurden. Fast hätte Eitel es geschafft, auch eine zweimanualige, frühromantisch disponierte Orgel mit 20 Registern zu bauen, die sein Meisterwerk nach einer 30jährigen Karriere geworden wäre. Dies bezeugt eine Korrespondenz mit der reformierten Gemeinde in Dej / Dés von 1830²⁹. Eine Orgel dieser Größe gab es nach aktuellem Informationsstand damals auch in Klausenburg nicht. Allerdings fand die Gemeinde sie zu teuer, und das Projekt wurde letztendlich aufgegeben. Obwohl im siebenbürgenweiten Vergleich nicht wirklich hervorragend, war Eitel Klausenburgs bedeutendster Orgelbauer, alle anderen vor oder nach ihm haben sowohl quantitativ als auch qualitativ nicht viel mehr geleistet.

1824

entstehen die ersten (nach aktuellem Wissensstand) in Klausenburg komponierten Orgelwerke: „6 Fugen für die Orgel, oder Clavier mit Pedal von G. Ruzitska.

²⁹ SIPOS D. „A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története”, Doktorarbeit, Universität Babes-Bolyai, Klausenburg 2016. 59. Dies ist die angegebene Disposition: *Manual C – f3: Principal 8', Principal 4', Hollflóth 4', Quinta 3', Waldflauth 2', Spitzfloth 2', Super Octava 2', Mixtura 3x, Portunal 8', Copel Major, Copel Minor, Viola 8'; Positiv C – f3: Principal 2', Fugara 4', Flauta major, Flauta minor, Tremula; Pedal C – g: Portunal 16', Posaune 12 (sic!), Principal bass 8', Octava 4'.*

*Clausenburg 1824*³⁰ steht auf dem Titelblatt. Georg Ruzitska (1789–1869) stammte aus Wien, wo er eine solide musikalische Ausbildung genossen hatte. Im Jahr 1810 kam er nach Siebenbürgen als Hauslehrer der Familie des Grafen Johann Bánffy, dessen Adoptivtöchter er in Szilágynagyfalu / Nuşfalău unterrichtete. Für diese Stelle hatte sich Ruzitska noch in Wien beworben, wobei zur Prüfungskommission unter Anderen sein späterer Freund Philipp Caudella gehörte. Als die Bánffy-Töchter beide geheiratet hatten, kam Ruzitska 1819 nach Klausenburg, wo er bis zu seinem Tode einen wichtigen Einfluß auf das Musikleben der Stadt ausüben sollte. Er unterrichtete auch hier Klavier, unter Anderen Sámuel Brassai (1797–1897), der als Universalgelehrter während seinem langen Leben eine der prominentesten Persönlichkeiten Klausenburgs war. Ruzitska heiratete 1819 Antonia Fuchs und kaufte ein Haus im Zentrum der Stadt. Er wurde 1835 Direktor des Musikvereins und verhalf der Anstalt dank seinem Organisationstalent und seinen weltläufigen, hohen Ansprüchen zum Aufblühen. Als Kapellmeister der piaristischen Kirche übte er einen regen Einfluß auf die Kirchenmusik aus. Unter seiner Leitung musizierten Adelige und Bürger zusammen, wobei Haydns *Schöpfung* und *Die Jahreszeiten*, Händels *Messias*, Mozarts *Requiem* und *Krönungsmesse* und Beethovens große *C-Dur-Messe* aufgeführt wurden. Ruzitska komponierte jedoch auch zahlreiche eigene Kirchenmusikwerke (für Soli, Chor, Orgel und auch Orchester). Des weiteren komponierte Ruzitska auch Kammermusik (Streichquartette und -quintette, Werke für Cello und Klavier), Klavierstücke, eine Symphonie und eine Oper (*Alonso*, aufgeführt in Pest 1829). Für kurze Zeit hatte er auch die Leitung des Theaterorchesters inne. Er schrieb Arrangements symphonischer Werke für Kammerensembles für den Hausgebrauch bei Soiréen und zusammen mit seinen Musikerkollegen und den musikliebenden Adligen debattierte er über die neuesten Kompositionen aus Wien. Er behielt übrigens gute Kontakte zur kaiserlichen Hauptstadt, wo er anläßlich eines Besuches mit dem Beethoven nahestehenden Schuppanzigh-Quartett musizierte. Zu seinen dortigen Freunden gehörte

³⁰ Das Manuskript befindet sich unter Ms.Mus.229 im Budapester Nationalarchiv *Országos Széchenyi Könyvtár*, wo auch die anderen Kompositionen Ruzitskas aufbewahrt werden.

auch der Stephansdom-Organist Josef Preindl. Als Organist in Klausenburg spielte Ruzitska u.a. Orgelwerke Bachs und bemühte sich um die Modernisierung (=Romanisierung) der lokalen Orgellandschaft.³¹

ca. 1827–1835

verbrachte Ferenc Erkel (1810–1893), der Gründungsvater der ungarischen Nationaloper und Komponist der ungarischen Hymne, seine jungen Jahre in Klausenburg. Er agierte hier als Klavierlehrer der Familie Graf Kálmán Csáky und später auch als Dirigent. Die Bekanntschaft und Einflüsse Sámuel Brassais, Georg Ruzitskas und Josef Heinischs prägten seine Entwicklung als Komponist und Dirigent. Vor allem die Besinnung auf die Folklore in Verbindung mit der Emanzipation eines neuen Nationalbewußtseins bestimmten seine spätere Entwicklung: *„Was ich bin, das verdanke ich meinen in Klausenburg verbrachten Jahren. Dort habe ich mich zum Klavierkünstler entwickelt, dort habe ich am meisten gelernt, dort wurde ich motiviert, dort wurde mir der Auftrag des Gedeihens der ungarischen Musik ans Herz gelegt, und dort füllte sich mein Herz mit zahllosen schönsten ungarisch-szeklerischen Volksweisen...“*³²

1835

erregte der fünfjährige Pianist und Wunderknabe Carl Filtsch, Sohn des evangelischen Pfarrers von Mühlbach, erstmals öffentliches Aufsehen, als er vor den Professoren des Klausenburger Musikvereins spielte. Auf das öffentliche Lob in der Presse folgten weitere Auftritte, und 1837 trat Carl vor dem Siebenbürgischen Landtag in Hermannstadt auf. Im selben Jahr zog der siebenjährige Knabe nach Wien zur Ausbildung, unter der Obhut seines älteren Bruders und seiner Gönnerin Gräfin Jeanette Bánffy. Er studierte bei Friedrich Wieck (Clara Schumanns Vater), empfing viele Eindrücke vom regen Wiener Musikleben und konzertierte in

³¹ LAKATOS I., „A muzikus-Ruzitskák Erdélyben“, in Erdélyi Tudományos Füzetek, 111, Klausenburg, 1939, 350.

³² <https://hu.wikipedia.org/wiki/Erkel_Ferenc> [10.09.2019].

den aristokratischen Salons. Er befreundete sich mit Sigismund Thalberg und Franz Liszt, lernte Clara Wieck und Anton Rubinstein kennen.³³ 1841 trat er im Wiener Musikvereinssaal und am kaiserlichen Hof auf und unternahm im selben Jahr eine Konzertreise nach Budapest und Siebenbürgen, wobei er auch wieder in Klausenburg zu hören war. Die nächsten zwei Jahre verbrachte Filtsch in Paris, wo er Lieblingsschüler Chopins wurde. Liszt sagte über ihn: „*Wenn der Kleine auf Reisen geht, kann ich meinen Laden schließen*“. Chopin sagte: „*Niemand hat mich je so verstanden, wie dieses Kind. [...] Er spielt meine Sachen nicht wie ich [...] aber nicht weniger gut als ich.*“ Außer Werken von Bach, Beethoven, Chopin, Liszt und Thalberg improvisierte und komponierte Filtsch auch. 1843 konzertierte Filtsch in London vor Königin Victoria. Im selben Jahr brach sein Lungenleiden aus, dem er schließlich im Mai 1845 in Venedig erlag. In Klausenburg wurde am 16.08. desselben Jahres seiner gedacht, mit einer Aufführung von Mozarts Requiem unter Georg Ruzitskas Leitung.³⁴

1842

baute Heinrich Maywald auf Georg Ruzitskas Rat hin seine erste Klausenburger Orgel (1 Manual + Pedal, 10 Register) in der evangelischen Kirche. Kurz zuvor, 1836–1839 hatte Carl August Buchholz aus Berlin eine große und damals hochmoderne Orgel in der Schwarzen Kirche von Kronstadt erbaut. Heinrich Maywald, einer seiner Mitarbeiter, blieb fortan in Siebenbürgen und baute Instrumente im Stile seines Meisters, mit romantischem Klang und von vorzüglicher, solider Qualität. Die Klausenburger evangelische Gemeinde wollte ursprünglich die alte Kronstädter Orgel haben (diese war seinerzeit nach dem Brand von 1689 aus den Resten zusammengebaut worden)³⁵, dank Ruzitska

³³ TEUTSCH, *Musikausübung*, 228.

³⁴ Ebenda, auf Seite 229 gibt es eine Literaturliste zu Carl Filtsch.

³⁵ SCHLANDT S., „*Muzica de orgă în bisericile evanghelice din Braşov şi Țara Bârsei. Instrumente, personalități muzicale, manuscrise*“, Doktorarbeit, Gheorghe Dima Musikakademie, 2011, 12–13.

wurde jedoch dieser Plan aufgegeben.³⁶ Eine weitere, größere Orgel (2 Manuale + Pedal, 19 Register) baute Maywald dann 1849 in der piaristischen Kirche, wo Ruzitska als Kapellmeister agierte. Nach aktuellem Informationsstand war dies die erste zweimanualige Orgel in Klausenburg (und bis 1908 die Einzige), und Ruzitska schrieb 1849 noch einpaar freie Orgelstücke für das neue Instrument. Allerdings setzt Ruzitska auch in seinen Fugen von 1824 Zweimanualigkeit voraus. Es ist nicht sehr wahrscheinlich, daß es damals eine zweimanualige Orgel in der Stadt gegeben hätte, von der heute nichts bekannt ist. Die Manualangaben könnten aber auch spätere Einträge sein.

Übrigens war Klausenburg im siebenbürgischen Vergleich keine "Orgelstadt". Auch wenn es sonst ein sehr reges und zeitgemäßes Musikleben gab und das Klausenburger Konservatorium das erste in Ungarn war (und eine der frühen solchen Anstalten in Europa), weist die lokale Orgellandschaft bis auf den heutigen Tag keine herausragenden Leistungen auf. Die "Lichtblicke" der Orgellandschaft waren vor allem die sächsischen Städte Hermannstadt und Kronstadt: 1670 wurde von Johannes Vest in Hermannstadt eine Orgel mit drei Manualen, Pedal und 39 Registern gebaut. Sie blieb die größte und bewunderteste Orgel weit und breit, bis 1839 die Buchholz-Orgel mit vier Manualen, Pedal und 63 Registern in Kronstadt fertiggestellt wurde. 1913 wurde im Kulturpalast von Neumarkt die erste Konzertsaalorgel Siebenbürgens mit drei Manualen, Pedal und 51 Registern von der Firma Rieger gebaut. 1915 ambitionierten sich die Hermannstädter dann noch einmal und ersetzten ihre Vest-Orgel mit einem Instrument von Wilhelm Sauer aus Frankfurt a.d. Oder, mit vier Manualen, Pedal und 78 Registern. Aber auch am Dorf gab es Anfang des 19. Jahrhunderts in manchen sächsischen evangelischen Gemeinden zweimanualige Orgeln von Samuel Maetz bzw. Johann Thoïs: 1811 Waldhütten / Valchid, 1819 Halvelagen / Hoghilag, 1821 Trappold / Apold, 1822 Deutschkreuz / Criț, usw.³⁷

³⁶ DÁVID I., „*Műemlékorgonák Erdélyben*“, Klausenburg-Budapest, 1996, 165.

³⁷ Ausführliche Informationen über die Orgeln der sächsischen evangelischen Kirchen gibt es auf: orgeldatei.evang.ro, aufgerufen am 11.09.2019

1846

besuchte Franz Liszt zum ersten Mal Klausenburg (ein zweiter Besuch fand 1879 statt). Der damals 35jährige Klaviervirtuose erntete einen Riesenerfolg, der allen vorhandenen Quellen zufolge schwer in Worte zu fassen war. Bei seiner Ankunft am 24.11. wurde er von 100 Fackelträgern und der Militärblaskapelle empfangen. Georg Ruzitska begrüßte ihn seitens des Konservatoriums, Liszt antwortete, beide in deutscher Sprache (Liszt sprach damals noch kein Ungarischer lernte es erst in den 1870ern)³⁸. Während seinem zweiwöchigen Aufenthalt gab Liszt vier Konzerte in Klausenburg. Beim ersten Auftritt, am 26.11. im Redoute-Saal (heute Ethnografisches Museum), spielte er Asschnitte aus *Lucia di Lammermoor*, *Norma*, *I Puritani*, das *Ave Maria* und den *Erlkönig*, und schließlich, vom Publikum sehnlichst erwünscht, den *Rákóczi-Marsch*.³⁹ Die folgenden Auftritte fanden am 29.11. in der Redoute, sowie am 3. und 6.12. im Theater in der Wolfsgasse statt. Liszt wurde während der zwei Wochen nicht nur angehört, auch er hörte sich die Klausenburger Musiker wohlwollend an. Während eines Dinners, beim Hören der *Pongrácz-Zigeunerbande* (*das städtische schwarze Musikensemble*)⁴⁰ mit ungarischer Folklore notierte Liszt einige Melodien, und schließlich bekam er so gute Laune, daß er selber Csárdás tanzte. Wie schon erwähnt, wohnte Liszt auch einem Konzert des Konservatoriums bei, das unter anderem eine Beethoven-Symphonie bot und eine Spende von 200 Forint vom berühmten Virtuosen erhielt.

1851

starb "Claviermacher" Martin Konnert (1771–1851) im Alter von 80 Jahren, von denen er mindestens 40 in Klausenburg verbracht hatte. Erste Erwähnungen hier sind seine Heirat 1808 und die Reparatur der Orgel der unterstädtischen

³⁸ <https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Liszt> [11.09.2019].

³⁹ CSEKEY I., „*Liszt Ferenc Kolozsváron*.“ In Széphalom, 1942, Band 12, 64. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/20828/1/szephalom_012_063-070.pdf> [11.09.2019].

⁴⁰ CSEKEY, Liszt, 64.

reformierten Kirche. 1818 kam er in Konflikt mit der Tischlerzunft, die nicht dulden wollte, daß Konnert beim Klavierbau einen Tischlergesellen beschäftigte. In den Akten des Musikvereins (Konservatoriums) finden sich mehrere Quittungen, die meisten von Ruzitskas Hand, über für Klavierstimmen und -transport bezahlte Beträge. Auch die Reparatur eines Violone durch Konnert kommt dabei vor.⁴¹ Sein Sohn Josef war zwischen 1823–1826 Lehrling des Klausenburger Tischlers István Schnell und arbeitete dann mit dem Vater zusammen, bzw. führte nach dessen Tod die Werkstatt weiter.

Martin Konnert war damals nicht der einzige Klavierbauer in Klausenburg. Die Rechnungsbücher des Musikvereins enthalten auch Einträge über Zahlungen an István Wala für Klavierstimmen. In den städtischen Registern wird 1838 István Szabó, Klavier- und Geigenbauer, genehmigt, sich in der Stadt niederlassen und seinen Beruf ausüben zu dürfen.⁴²

Es scheint also eine rege Nachfrage auf diesem Gebiet gegeben zu haben. Was ist heute von den damaligen Klavieren übriggeblieben, bzw. bekannt? Das könnte eine Aufgabe für die zukünftige Forschung werden. So wie Konnert auch Orgeln reparierte, könnten Orgelbauer sich auch mit Klavieren (im 18. Jahrhundert galt der Begriff für alle Tasteninstrumente, also auch für Cembali, Spinette und Klavichorde) beschäftigt haben.⁴³ Im Schäßburger Geschichtemuseum steht ein restauriertes Klavichord, das von Samuel Maetz sein könnte (aufgrund der Ähnlichkeit der Klaviatur). Auch das Klausenburger Geschichtemuseum besitzt ein Klavichord, dessen Tasten denjenigen des Hermannstädter Orgelbauers Johannes Hahn (1712–1783) sehr ähnlich sind. Des weiteren besitzt das Klausenburger Geschichtemuseum ein Hammerklavier mit fünf Oktaven von Johann Jakesch aus Wien und ein anonymes Nähkästchenklavier mit vier Oktaven. Auch andere Museen (Schäßburg, Hermannstadt, usw.) besitzen alte Klaviere,

⁴¹ TÜRK E., „Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Sălaj, Cluj und Bistrița-Năsăud / Három észak-erdélyi megye orgonatója: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye“, Klausenburg, 2014, 66.

⁴² TÜRK, *Orgellandschaft*, 66.

⁴³ BINDER H., „Orgeln in Siebenbürgen“, Kludenbach, 2000, 67.

auch wenn sie wegen ihres oft prekären Zustandes nicht ausgestellt sind. Ein Inventar der Klaviere aus siebenbürgischen Museen würde das Bild des lokalen Musiklebens sicherlich aufschlußreich detaillieren. Es scheint recht viele Wiener Klaviere gegeben zu haben. Das ist umso beeindruckender, als bestimmt jedem Pianisten unwohl wird bei dem Gedanken, daß sein Instrument über 600 km im Pferdewagen auf gepflasterten Wegen transportiert wird.

3. Schlußfolgerungen

Abschließend sei noch ein Blick auf den gesamtsiebenbürgischen Kontext geworfen: Musikvereine, bzw. Musikschulen, die in der Regel auch die Zusammenstellung von Orchestern ermöglichten, wurden auch in anderen Städten nach und nach gegründet: 1834 Kronstadt, 1839 Hermannstadt, 1843 Schäßburg, 1847 Mediasch. Dazu wurden auch "Liedertafeln" und "Gesangsvereine" gegründet. Die beliebtesten Oratorien, die in größeren Städten zur Aufführung kamen waren Haydns *Schöpfung* und die *Jahreszeiten*, Händels *Messias* und Mozarts *Requiem*.⁴⁴ Auch Opernaufführungen gab es immer wieder dank reisender Kompanien, allerdings konnte das Opernwesen in den sächsischen Städten mangels aristokratischer Unterstützung nicht richtig Wurzeln schlagen.⁴⁵ Dafür gab es hier aufwändigere Orgeln und reichere Kirchenmusik, sowohl von auswärts gebrachte Werke, als auch vor Ort komponiert. Die Hermannstädter Kantoren Johann Sartorius sen. (1680–1756) und Johann Sartorius jun. (1712–1787) hinterließen beide zahlreiche Werke, die bis ins späte 19. Jahrhundert in ganz Siebenbürgen, auch am Dorf, aufgeführt wurden. Andere, auch als Komponisten bemerkenswerte Kantoren, waren Johann Lukas Hedwig (1802–1849) in Kronstadt und Martin Polder, der zwischen 1808–1826 in Schäßburg wirkte.

⁴⁴ TEUTSCH, *Musikausübung*, 92.

⁴⁵ BARTHA, *Erdély zenetörténete*, 31.

Was die Instrumente anbelangt, ist die siebenbürgische Orgellandschaft recht gut, wenn auch nicht ganz vollständig, erforscht⁴⁶. Über die weiteren Instrumente, welche hier seinerzeit gespielt wurden (Klaviere aller Art, Blas- und Streichinstrumente), ist allerdings kaum etwas bekannt. Auch wenn die Suche historischer Instrumente aus Privatbesitz schwierig und vielleicht auch wenig ergiebig sein mag, gibt es doch museale Sammlungen, durch deren Studium auch in dieser Frage in Zukunft neue Erkenntnisse gewonnen werden könnten.

Bibliografie

- BARTHA DÉNES: *Erdély zenetörténete*. In: Asztalos Lajos (Hrsg.) *A történeti Erdély*. Erdélyi Férfiak Egyesülete kiadása, Budapest, 1936.
- BINDER HERMANN: *Orgeln in Siebenbürgen*, Gehann-Musik-Verlag Kludenbach, 2000.
- CSEKEY ISTVÁN: *Liszt Ferenc Kolozsváron*. In: *Széphalom* 1942. Bd. 12. S. 63—70. online unter: http://acta.bibl.u-szeged.hu/20828/1/szephalom_012_063-070.pdf aufgerufen am 11.09.2019.
- DÁVID ISTVÁN: *Műemlékorgonák Erdélyben [Denkmalorgeln in Siebenbürgen]*, Polis-Balasi Verlag Klausenburg-Budapest, 1996.
- LAKATOS ISTVÁN: *A muzsikus-Ruzitskák Erdélyben. [Die Ruzitska-Musiker in Siebenbürgen]* Erdélyi Tudományos Füzetek, 111., Minderva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. kiadása, Klausenburg 1939; online unter https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/28071/EM_1939_4_03_Lakatos_Istvan-A_muzsikus-Ruzitskak_Erdelyben.pdf?sequence=1&isAllowed=y, aufgerufen am 11.09.2019.

⁴⁶ DÁVID I., „*Műemlékorgonák Erdélyben*”, Klausenburg-Budapest, 1996; BINDER H., „*Orgeln in Siebenbürgen*”, Kludenbach, 2000; SCHLANDT S., „*Muzica de orgă în bisericile evanghelice din Braşov şi Țara Bârsei. Instrumente, personalităţi muzicale, manuscrise*”, Doktorarbeit, Gheorghe Dima Musikakademie, 2011; TÜRK E., „*Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Sălaj, Cluj und Bistriţa-Năsăud / Három észak-erdélyi megye orgonatója: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye*”, Klausenburg, 2014; <orgeldatei.evang.ro>

- LÁSZLÓ FERENC: *Philipp Caudella*. In: KARL TEUTSCH (Hrsg.): *Beiträge zur Musikgeschichte der Siebenbürger Sachsen*, Band II, Gehann-Musik-Verlag, Kludenbach, 1999.
- LÁSZLÓ FERENC: *Zur Geschichte der Mozart-Rezeption in Rumänien*. In: *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa*; 1 (Leipzig, 1997), S. 133–151; online unter: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-218735> aufgerufen am 11.09.2019.
- B. NAGY MARGIT: *Stilusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok, [Stile, Werke, Meister. Kunstgeschichtliche Studien]* Kriterion, 1977.
- SCHLANDT STEFFEN: *Muzica de orgă în bisericile evanghelice din Braşov şi Țara Bârsei. Instrumente, personalităţi muzicale, manuscrise. [Die Orgelmusik in den evangelischen Kirchen Kronstadts und des Burzenlandes. Instrumente, Persönlichkeiten, Manuskripte]* Doktorarbeit, Gheorghe Dima Musikakademie, 2011.
- SIPOS DÁVID: *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története. [Die Geschichte der Orgeln der historischen Kirchenbezirke Dés, Szék und Görgény]* Doktorarbeit, Universität Babes-Bolyai, Klausenburg, 2016.
- SÓFALVI EMESE: *Zeneoktatás a kolozsvári Muzsikai Conservatoriumban 1819–1869 között. [Musikunterricht im Klausenburger Musikkonservatorium zwischen 1819–1869]* Doktorarbeit, Eötvös Lóránd Universität, Budapest, 2017.
- TEUTSCH KARL: *Musikausübung und Musikleben bei den Siebenbürger Sachsen. Interpretation, Rezeption, Interpreten*. In: *Beiträge zur Musikgeschichte der Siebenbürger Sachsen*, Band II, Hrsg: KARL TEUTSCH, Gehann-Musik-Verlag, Kludenbach, 2002.
- TÜRK ERICH: *Particular Features of the Transylvanian Organ Landscape, [Besonderheiten der siebenbürgischen Orgellandschaft]* Musicology Today: Journal of the National University of Music Bucharest, 8/4 (32) (2017), 255–288.
- TÜRK ERICH: *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkreise: Sălaj, Cluj und Bistrița-Năsăud / Három észak-erdélyi megye orgonátája: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Klausenburg, 2014.

Internetquellen:

- https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Liszt aufgerufen am 11.09.2019
https://hu.wikipedia.org/wiki/Erkel_Ferenc aufgerufen am 11.09.2019

*Fekete Csaba*¹:

Lezáródás és/vagy folytatás. Csomasz Tóth Kálmán munkásságának néhány kérdése és az internet

Abstract. Ending and/or Continuation.

A Few Aspects on Kálmán Csomasz Tóth's Work and the Internet.

The Protestant congregations have been singing in the churches from the beginnings but not as the official part of the service. The singing style changed in the 20th century but only in the case of Latin liturgical rites. Singing and the manner of Scripture reading were not similar in the Middle Ages to the Biblical times either. During the centuries, new forms and manners of content expression were adopted by the church. The content and the form were not inseparable. The free-style and set forms of the service, reading and singing for the ministers and the congregation significantly changed. They did not completely break away from the roots, however during the centuries there were several earlier elements that were left aside.

In the mid-20th century, Kálmán Csomasz Tóth (1902–1988) wished to stop the process of oblivion by inventorying the Hungarian Protestant airs dating back to the 16th century. And thus, he edited the first Hungarian handbook of this kind. In 2017, another important work by Kálmán Csomasz Tóth was published, namely the air collection known by the profession as RMDT I. It both preserves and creates values, and for this reason, it is our responsibility to preserve it and pass it on by means of today's modern preservation techniques, namely the Internet.

¹ PhD lelkipásztor, könyvtáros, teológus, himnológus, művelődéstörténész, Debrecen, email: feketecs@silver.drk.hu

In his study, the author discusses the works that our generation needs to preserve even more so because it sensitively touches upon the current and future use of the Reformed book of chant.

Keywords: Kálmán Csomasz Tóth, air collections, protestant singing, handbook of songs, Internet

Bevezető: Miért kellenek dallamtárak és történeti kézikönyvek?

Megváltozott Európa újkori társadalmában a könyvnyomtatás elterjedésétől a teljes élet; a társadalmi élet kapcsolata is a lelkeséggel, a munkával, a szellemi és tudományos törekvésekkel. Módosult a templomi és templomon kívüli, közösségi és egyéni közötti határ. Csak az anyagiak szabtak gátat annak, hogy bárki birtokoljon Bibliát és énekgyűjteményt. Énekelt a gyülekezet protestáns szertartásokon, anyanyelvén; előfordult ez korábban is, de nem a szertartás hivatalos részeként, ez csupán a 20. században változott meg, a korábban latin szertartású keresztyéneknél. A középkorban sem volt a bibliai időkkal azonos Európában olvasás és éneklés, emlékezet, szóbeliség és írásbeliség; de most egyes, már az ókorban elkülönült diszciplínák mellett újabbak formálódtak, tartalom és forma sem tartozott össze többé elválaszthatatlanul. Változtak a szertartás, olvasás és éneklés, papi és gyülekezeti kötött és szabad műformái. Tejesen nem szakadtak el a gyökerektől, mégis, velejárójukká vált a feledés.

Azért feledtek a hívek, mert a társadalom a mindenkori mában él, és a mának. Tovább módosult minden a reformáció korától, hol gyorsabban, hol vontatottan. Hol elhomályosult a korábbi állapotok és alkotások emlékezete, hol érdeklődés ébredt a gyökerek, történeti folyamatok (állandóság és változás) iránt, különösen a társadalmakat megrázó háborúk, válságok, járványok idején. Maga a Biblia bőven kínált példát emlékezésre, visszatekintésre, múltbeli események hitvallásos felidézésére. Másként, ókori példákat folytatva alakult az európai történetírás, írásművészet, míg elérte a 18–19. századot. A reformáció és a humanizmus összefonódása miatt a hellenista ókor és a Biblia együtt hatott.

Az emlékek, dokumentumok, költészet, énekek leltározása, pozitivista adattárak szerkesztése hazánkban megkésett az úgynevezett művelt nyugathoz képest. Ugyanígy a szertartási, zenei és költészeti folyamatok dokumentálása, mert a török hódoltság óriási pusztítása után a birodalmi politika félgymarmati helyzetbe kényszerített bennünket. A protestáns egyházak kegyességi és művelődési élete, a reformáció rohamos hazai elterjedése ellenére, nagyon megsínylette ezt. Ráadásul a magyarországi és magyar nyelvű költészet 19. századi összegyűjtését és kiadását a sokáig teljesen mellőzött dallamok adattári összegzése csaknem egy évszázaddal később követte.² Hiányos és kezdetleges igyekezet irányult pedig már a 20. századot megelőző évtizedekben is a régi egyházi énekek és énekeskönyvek, sőt a keresztyén felekezetek szertartási élete felé.

Ebben a folyamatban alkotta meg a 20. század derekán a 16. századból fennmaradt hazai dallamainkat leltárba foglaló első magyar kézikönyvet Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988), akihez Dobszay László köszöntését találóan címezte így: *vir doctus*. Munkásságának belátható jövődője nem igazán évfordulók (sokszor hangzatos és sablonos) emlékezésének tárgya volna, hanem illendő tovább folytatás napjaink megváltozott körülményei között. Ez részben a mi dolgunk, részben már most a következő nemzedéké. A visszatekintés, az utóbbi évtizedekben folyó munkásságra is, előretekintés a folytatásra. Az ebbeli teendők egyik szeletének vázlata következik alább. Arra vonatkozóan, hogy mit találunk Csomasz Tóth Kálmán munkáiból az interneten.

1

Újra megjelent 2017-ben Csomasz Tóth Kálmán életművének egyik legfontosabb eredménye, az a dallamtár, amely szélesebb szakmai körökben RMDT I.

² Még az ezredfordulón is megjelentek a *genfi zsoltárok* dallamok nélkül. Vö. SZENCI MOLNÁR Albert *Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak zsoltári*. Molnár Szabolcs gondozásában. Kriterion, Kolozsvár, 1996. Szentmártoni Szabó Gézának soká kellett tusakodnia, hogy Balassi kiadásában legyenek dallamok; egykori tanítványként Csomasz Tóth Kálmánnal vitatta meg a kiválasztott dallamokat.

néven ismeretes.³ I–II. kötetre bontva látott napvilágot. Ferenczi Ilona, az MTA Zenetudományi Intézetének régi kutatója és számos kiadvány gondozója vállalta az átdolgozást és bővítést is, el is végezte a szerkesztés áldozatos munkáját. Maga Csomasz Tóth Kálmán 1975-ben javasolta a javított és bővített kiadást.⁴ Ugyanabban az évben született javaslata, mikor fölbukkant Huszár Gál első énekeskönyve. Az új kiadás késett 2017-ig. Hasonmás az I. kötet, tehát változatlan. Adalék hozzá Csomasz Tóth Kálmánnak a Gálszécsi énekeskönyvről megjelent tanulmánya (1970), valamint Huszár Gál 1560-as énekeskönyvről megjelent két tanulmánya (1981 és 1982). Ez a nagy könyvészeti és szertartási meglepetés nem csak dallamokkal járult hozzá ismereteinkhez, hanem megkívánta a korábban kialakult zenetörténeti és szertartástörténeti kép teljes revízióját. Bőven vannak az öröndetes eseménynek teológiai és pedagógiai velejárói, főként azonban a régi protestáns szertartást illető és máig ható következményei. Elsősorban gyakorlatilag azoknak, akik vállalják az énekes könyörgések, napszaki és ünnepi szertartások felújítását, hiteles megszólaltatását; és azoknak is, akik a most és a jövőben munkálják a gyülekezeti éneklés és a gyülekezeti énekeskönyvek ügyét. Mutatják tehát Csomasz Tóthnak az RMDT I. kötetében újraközölt tanulmányai, megérte még Huszár Gál korszakos jelentőségű énekeskönyvnek a felfedezését, de akkorra már ereje nem volt arra, hogy ő maga legalább elkezdje a dallamtár bővített új kiadásának munkálatait. Akadályozta ebben némileg az is, hogy szemléletének egyes pontjain nem igen hajlott változtatásra, és az újabb közlemények eredményeinek, meglátásainak igenlésére. Azaz mintegy lezárta a kimondott törvényszerűségek kutatását vagy módosítását. Ez az átdolgozott kiadás elérhető az interneten is, nem csak könyvalakban került forgalomba.

2

Sokkal érzékenyebben érinti református egyházunkat (a szaktudományon túl), mert jelenlegi és jövődöbeli gyülekezeti énekeskönyvünkhöz közvetlenül

³ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Szerk. és s. a. r. Ferenczi Ilona. Akadémiai, Bp., 2017. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)

⁴ Ferenczi Ilona közli levelét, ld. CSOMASZ TÓTH K.: *A XVI. század magyar dallamai* I., 7–8.

kapcsolódik, hogy szintén elérhető Csomasz Tóth Kálmán két munkája az interneten. Kézikönyv az egyik, magyarázó a másik.

Az első *A református gyülekezeti éneklés*.⁵ Tudatosan vállalt megnevezés a cím, a latin szertartás szakírói nem így használják. Tanulságos további meghatározása is a sorozatcím alatt: *Útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz*. Tudniillik nem véglegesnek készült az énekeskönyv, hanem a próbaévek után frissítésre, átdolgozásra, új és végleges szerkesztésre számítva. Társa volt ez a kézikönyv annak az énekeskönyvi szerkesztő munkálatnak, amely templomi éneklésünk történetében példátlan volt, nem jelent meg korábban ilyen adattári kötet. Először történt meg 1950-ben. Csomasz Tóth Kálmán irányvonalát az akkori püspökök közül Révész Imre és Ravasz László támogatta. Mindkét püspök nem sokkal ezután, a sztálinizmus légkörében kiszorult az egyházi életből. Ezzel együtt kiszorult az énekeskönyv ügyének eredetileg tervezett és akkor még folyó intézéséből Csomasz Tóth maga is. Ezért már nem volt módja 1964-ben arra sem, hogy az új kottagrafika mellé a legszükségesebb módosításokat elvégezze, például néhány sajtóhiba javítását, mutatók egyes adatainak pótlását vagy helyesbítését. Akkor ennek volt pénzügyi vonzata, mert filmről nyomtattak, ezt nem lehetett részben cserélni, újat kellett volna készíttetni. Az ötvenesztendős évfordulón zsinatunk határozatilag elfogadta az új kottagrafika készítését, és a változatlan tartalmú, de megújított formátumú kiadást, de költségvetéséből egyetlen fillért sem csoportosított át erre a munkálatra. 1948-tól mostanáig változatlan az énekeskönyvünk, csupán a címlapról tűnt el a *próbaénekeskönyv* megjelölés. Több mint hat évtizeden át ennyi történt. 1948-ban az egyházi vezetés támogatása azt is jelentette, hogy az akkori európai protestáns énekeskönyveket és a legfontosabbnak számító nyugati protestáns kézikönyveket megkapta az énekeskönyvvel foglalkozó szerkesztőség, ezek később a Ráday könyvtár őrizte.

Tehát a próbaénekeskönyvként készült szerkesztmény változatlan lenyomatait használjuk évtizedek óta. Megjelent időközben a reformátusok világtalálkozója

⁵ A Magyar Református Egyház kiadása, a Budai Gergely szerkesztette Református Egyházi Könyvtár 25. köteteként jelent meg, később a sorozat nem folytatódhatott.

(ezért találkozósnak is nevezett) az 1996-os énekeskönyv. Később mégis egyetemes igényre avanszált. Hirtelenében szerkesztették, alig két év jutott rá. Semmi olyan munkát nem kapcsolódott hozzá, mint az 1948-ashoz (konferenciák, tanulmányok, mozgalom, alapkutatás). Kísérő, útmutató, adattári kötet nem is készülhetett ilyen körülmények között. Az ének-zenei bizottságot megszüntető zsinati határozat után (1993-tól 2010-ig semmiféle előkészítő munka nem is folyt), ezért ma kérdés, hogy csak elvárások maradnak-e, vagy mégis folytatódik Csomasz Tóth Kálmán nyomán az, ami félbemaradt? Esetleg teljesen új irányt talál a ma és holnap református énekeskönyvének szerkesztése?

Igen jó, bizonyos nagy előny az internetes elérhetőség, de vajon elég-e önmagában? Inkább mondjuk úgy: magára hagyottan. Jó lehet-e nekünk is afféle látszatomegoldás, mint a sztálinista korszakban, hogy egy kattintással lezárva véglegesnek tekintjük azt, ami „próba” és ideiglenes? Az utóbbi harminc esztendőben enyhült a politikai nyomás, és tovább már nem lehetett volna takarózni azzal, hogy az egyházügyi hivatal nem engedélyezi a változtatást; megelégedhetünk-e tehát azzal, hogy 1950-nél folytatjuk? Vagy nem veszünk tudomást a követelményekről, mint az 1996-os énekeskönyv, amely hegemon törekvések jegyében született meg: egyáltalán nem a liturgia, nem a liturgikus zene, nem a szertartás és énekköltészet felől közelítette meg tennivalóját, hanem egyházpolitikai alárendeltségében?

Néhány pontot tekintsünk át, amelyek már többé nem lehetnek érvényben.

Vannak hagyományos szerkezetű, ellenkező végletként pedig esetleges, tudatos átgondolást mellőző beosztású énekeskönyvek. Huszár Gál idején már kellett lennie kialakult szerkezetnek, 1560-ban ebbe illesztette nyomdát állító reformátorunk az összegyűjthető énekeket. Az a szerkezet a folyamatosságra támaszkodása miatt válhatott egészen a 19. századig minden protestáns énekeskönyv alapjává. Ellenpélda, hogy háromszor is újra elkezd a közömbös, ábécérendben közölt énekek rendjét több unitárius énekeskönyv; ugyanezt tette a Kovács Sándor és utódai által az első világháború táján elkezdett, majd ismételt, még az ezredfordulón is megjelentetett *Hallelujah!* című Bethánia-egyleti énekeskönyv.

Ezekkel gyökeresen szemben áll Csomasz Tóth Kálmán megoldása: ő a Heidelbergi Káté és a kátétanítás rendjében, tematikus csoportokba sorolta az énekeket. Tudatos beosztású tehát az 1948-as próbaénekeskönyv. Ez a szerkezet azonban nem maradhatott volna érvényben már korábban sem, mert az egyházi élet menete, még a hitoktatásé sem igazodott ehhez. Ezért aztán az 1996-os (találkozó) énekeskönyv megalkotói, kénytelen-kelletlen visszatértek a hagyományos szerkezethez; hiába ragaszkodtak volna a Csomasz Tóth-féle állasponthoz, ha el akarták érni, hogy a mai politikai határokon túl is befogadásra találjon a nem igazán új, hanem az 1948-as énekeskönyv kivonataként készült, és némi hagyományos többlettel kiegészített 1996-os változat. Tudniillik mintegy háromnegyede változatlan átvétel az 1948-as próbaénekeskönyvből. Még a forrásjelölés esetlegességeit sem egységesítették.

Sem a Bibliához és az üdvözítés történetének eseményeihez igazodó egyházi évnék, sem az énekek keletkezésének nem felel meg tehát az 1948-ban választott, tudatos szerkezet és az énekek csoportosítása.

Az 1948-as énekeskönyvet Szenci Molnár genfi zsoldárainak közlését illetően jellemzi a *diesis* teljes elutasítása (ez a dallam jegyzésében magától értetődőként énekelt vezérhang pótlása a genfi zsoldárok zárlatában). Csomasz Tóth Kálmán itt áldozatul esett Hendrik Haspers kiadójjoggal és kiadóhivatallal rendelkező holland lelkész elméletének. Ő ezt minden kritikai megközelítés és fenntartás nélkül elfogadta, ettől nem volt hajlandó eltérni. Felfogását követte az ehhez az álláspont-hoz mereven, lezártként, módosíthatatlan dogmaként ragaszkodó kántor- és lelkész-nemzedék, miközben egyszerre szembekerült a korabeli gyülekezeti szokással és az egyházi vezetés egyik részével. Az elkülönülés arra vezetett, hogy a magyarországi reformátusság a próbaénekeskönyv igazi megismerésére és viszonylag teljes használatára hat évtized alatt sem jutott el. Ugyanakkor az ettől eltérő nézetek nem is juthattak szóhoz (sajtónyilvánosságra). Gárdonyi Zoltán felkérésre írt erről tanulmányt 1975-ben, csupán 1992-ben sikerült elérni kéziratban terjedő szöveg megjelentetését, majd a következő évi vitafórum megkérdőjelezte a hibás elméletet. Az énekeskönyv kiadásán ez mai napig nem látszik. Alább hangjegyes példák szemléltetik ezt. Azóta megjelent Kálvin városa zenemestere, Loys Bourgeois

egykori útmutatójának fordítása, Draskóczy László kiadásában, amely igen szemléletesen, az orgonasípokon mutatja meg, hogy záradékban a basszus szólam terce félhanggal magasabb, ez a vezérhang és szabatos módosítása.⁶ Az 1971-es (1995-ös) tudnivalókkal együtt ezt szintén ismerniük kellett volna a zenetanároknak.⁷

A Batthyány graduál – ösgraduál elmélet megdőlt a graduálok kutatásának elindulása óta. Ezt hangoztatja az RMDT új kiadása is. Jövőbeli énekeskönyvünk tehát nem alkalmazhatja többé ezt a forrásjelölést: „Batthyány-kódex (kéziratosszertartási énekeskönyv a XVI. század második feléből”, vagy 1570 tájáról. Azt sem állíthatjuk többé, hogy valamennyi későbbi énekeskönyv őse volt. Az 1620-as években ugyanazon leíró műhely készítette valahol a Felvidéken a Batthyány-, Óvári- és Ráday-testvérgraduálokat. Több graduál nagyjából azonos időből való, vagy korábbi. Ennek a kérdésnek az áttekintése külön tanulmányt igényelne.

Soha nem volt dallamokat és ritmizálást, néha felemás döntéseket is találunk az 1948-as kiadásban. Tehát sem a kolozsvári, sem a debreceni alakkal nem egyezik némelyik köztestként átszerkesztett dallam. A kiegyenlített és ritmustalan éneklés elhárítására nem ritka a mesterkéltszerű és erőltetett ritmizálás, ütemekbe gyömöszölés. Mindegyik ilyen kérdés részletes taglalást igényelne, ilyen pedig van bőven, hosszas munkálkodás árán javítható, mert ha gyűlekezeteink egyik része utóbb ehhez szokott, könnyebb számítanunk teljesen új dallamok elfogadására, mint a meggyökerezettek módosítására. Mindezekhez járul a beágyazódás: milyen szertartás egészébe illeszkedik a közeljövő gyülekezeti éneklése és a megújuló énekeskönyv? Újólag kérdeznünk kell ezt, mert az 1948-as próbaénekeskönyv mellől elmaradt a magyar református liturgia tervezett módosítása, és a rendtartás egysége az 1985-ös és az 1998-as kiadással sem oldódott meg.

Sok a bizonytalanság, hogy a fellángoló liturgikus érdeklődés képes lesz-e valóban új liturgikus nézetek és formák teremtésére, vagy végül megfeneklik valamilyen Ravasz korába illő és azóta késlekedő reformban, olyanformán, mint

⁶ *Le droit chemin de musique compose par Loys Bourgeois*. Genevae, 1550. Loys BOURGEOIS: *A muzsika igaz útja*. Ford. Jeney Zoltán. Szerk. Draskóczy László. Budapest, 2003.

⁷ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, *Dicsérvjétek az Urat*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1971 (1995).

ahogyan az 1985-ös rendtartás, vagy a Csiha-féle 1998-as (szintén egyetemességre igényt tartó) rendtartás döntött? Hisz mindkettő nyilvánvaló hibáinak orvoslása nem csupán hiányzik, még zsinati szinten is (nemhogy a Generális Konvent szintjén), a végletes terv jóváhagyására sem született legalább távlati elhatározás. Szintén nincs szó a kántorok ügyének ismételten elodázott szabályozásáról. Nos, akkor hová fog beilleszkedni az új énekeskönyv? És milyen kántorok tanítják a jövőbeni éneklő gyülekezeteit?

3

Csomasz Tóth Kálmánnak az interneten található második munkája ének-ismertető kötet, tudnivalók összegzése, 1971-ben látott napvilágot. Másodszor pedig 1995-ben, változatlan lenyomatban. Ekkor azonban a könyvfedélen és a címlapon feltűnt ez az alcím: *A református egyház iskolái és a hitoktatás számára*. Égetően szükséges lett volna legalább annyi, hogy a változatlan kiadáshoz új bevezető készüljön, amely indokolja a könyv hasznát és szükségességét, egyben felhívja az olvasók és használók figyelmét arra, hogy mennyi helyesbítés és pótlás található a hetvenes évek óta a szakirodalomban! Az interneten még nagyobb szükség lett volna erre, mint az 1995-ös kiadásban. Az új bevezető mindmáig várat magára. Most pedig már tárgytalan. Említsünk itt is néhány pontot, hogy mi minden módosult a 20. század hetvenes évei óta.

A zsoltárok dallamának közlésében minden változatlan, Csomasz Tóth Kálmán újra és újra megpróbálja rábírní az olvasót ebben a tudnivalós kötetben a Hasper-féle elmélet szerinti, módosítás nélküli modális éneklésre. Máskor meg arra, a kottakép tiszteletének jegyében, hogy szünet nélkül két sort énekeljen egy lélegzetre. Mert a másik eszmény a *non stop* éneklés volt. Holott a genfi zsoltárokban egyetlenegyszer találunk tizenegyesnél hosszabb sort. Tehát valóban elképzelhető 6+6 sor összeolvasztása, de 6+7 már nem. Aki erőlteti, tapasztalni fogja, hogy a gyülekezet úgyszólván kénytelen-kelletlen kizökken a folyamatos éneklésből, kénytelen levegőt venni, gyakran a legrosszabb helyen.

Maróthi Györgyöt a rendkívül tehetséges és fiatalon elhunyt professzorról megjelent könyv magános köszirtként ábrázolja.⁸ Álérveket is felvonultat, hogy a romlott énekléssel és a zenei műveletlenséggel szembeállítva annál nagyobbak láttassa Maróthit. A harmóniás zsoltárok tenor dallamában előforduló módosítójelek kritikai tárgyalását tapintatosan kerüli. Részben a Maróthi Györgyről kialakított kép ellenpéldája a Tóth Béla, latin-magyar szakos tanár 1981-ben kiadásra készen álló könyve, amely csupán *postumus* kiadásként jelenhetett meg, fia gondozásában. Tóth Béla másként tartja nagynak a harmóniás zsoltárok kiadóját. Igen rangos művelődéstörténeti adalékok mellett az énekeket a szövegükkel mintegy azonosítva, éneklésükkel, szertartási funkciójukról, gyülekezeti életbe illeszkedésükről alig vesz tudomást.⁹ Az utóbbi évtizedekben (a középkorból örökölt és néhol gyülekezeti szinten is kialakult többszólamúság, *discantus* technika mellett, amely Szabó Csaba kutatásában feltárult, de életében nem sikerült megjelentetése) Szigeti Gyula István és az orgonáló, Nagyenyeden ifjú lelkésznevelőket orgonálásra tanító Zilahi Sebes Sámuel¹⁰ jelzésszerűen említett nevével itt most meg kell elégednünk.

Az 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyvnek nem csupán elítélendő vonásai vannak, értékes és biblikus énekek is születtek még ebben a korban. Persze nem mai

⁸ *A zsoltároknak négyes nótáik, úgymint a tenor, bassus, discantus és altus. Melyek a harmóniás éneklést szeretőknak kedvéért a német és francia példák szerint és a Spétha András deák zsoltárja szerint [...] kiadattattanak.* Debrecen, 1743, 1756, 1764, 1774; függelék: *A zsoltároknak a kóták szerint való éneklésének mesterségének rövid summája.* Rövidebb alakja: *A harmoniás éneklésről való rövid tanítás* (1740). Az előbbi, dőlt betűs cím Maróthi zsoltárkönyvét jelöli. Maróthiról szóló könyv: CSOMASZ-TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1978.

⁹ TÓTH Béla: *Maróthi György.* A kézirat nyomdai munkálatait gondozta ifj. Tóth Béla. Debrecen, 1994.

¹⁰ Csaknem két évtizede elkezdte a további feltárást egy forrástanulmány, Benkő András: *Korabeli vita az 1744-es kolozsvári énekeskönyvről.* In: Református Szemle, 1991, 219–238. Újra megjelent, mellékletként a tanulmány: *Anyaszentegyházbéli Közöséges Isteni-Tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv, Melly közönségesen Impressumnak neveztetik...* Kolozsváratt, 1743. Esztendőben. Hasonmás kiadás, Péter Éva ismertető füzetével. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2017.

szójárás szerint, és jól felvértezettek verselésben és mondanivalóban. Az énekeskönyv értékeinek felemlítése sem hiányozhatott volna az áttekintésből. Ez hiányzik az újabb szakirodalomból is. Nem számított haladónak, így Csomasz Tóth Kálmán a kegyességi énekeskönyvek és a később „ifjúsági” becenevet kapott könnyűzenei irányzat méltatását vagy közelebbi jellemzését nem sorolta az egyházi és himnológiai feladatok közé. Valóban igaz, hogy ez az irányzat független a gyülekezeti énekléstől, legfeljebb annyiban nem, hogy kiszorítja az istentiszteleti éneklést, kevésbé igényes posztromantikus sablonokat használ, és a szórakoztató iparból ered. Popsztárokra (vagy ezek utánczóira) és az elérhető legerősebb hangosításra épül. A kegyességi sablonok mellett mondanivalója igen gyakori ismétlésekre korlátozódik, verselése sokkal inkább kezdetleges, mint költői. Egyháztörténeti jelenséggént azonban a szaktudománynak is foglalkoznia kell vele, e tárgyban jelentek is meg könyvek. A megjelent felmérések és tanulmányok megemlítése is szükséges.

Nem volt még mód arra a 20. század közepén, hogy a református himnológia részletesen feldolgozza az összes református énekeskönyv fejlődési vonalát, bár Csomasz Tóth Kálmánnak mint akadémiai kutatónak sikerült kapcsolatot és mikrofilmet szerezni a MTA útján. Többek között a Kolozsvárott megjelent énekeskönyvek fejlődési vonalának feltárása sem lehetett teljes 1950-ben és 1971-ben. A főttebb említett kézikönyvekben, elsősorban H. Hubert Gabriella munkálkodása révén, a lőcsei, váradi, kolozsvári énekeskönyvek vonala sokkal pontosabban feltárult. Távolról sem mondhatjuk azonban, hogy ez már elnyerte a ma már elérhető szintű feltárás végső határát, lezárása végleges, és széles körben elterjedt az egyházi közvéleményben.

Árokháty Béla, Karácsony Sándor és Ágoston Sándor álláspontját csak kiindulásként fogadta el Csomasz Tóth Kálmán, 1948-ban ettől jelentősen eltért. Akaratlanul elárulja ezt az énekeskönyv névtelenül fogalmazott előszava, amelyben nem olvashatjuk Árokháty Béla nevét.

Ha születne a nem nagyon távoli jövőben valamilyen valóban korszerű segédanyagként, az 1980-as és 1971-es munkához hasonló segédkönyv, az részben pótolhatná azt is, ami a liturgikus beilleszkedés és a gyülekezeti énekek tanításának megoldásához feltétlenül szükséges.

Néhány példát említsük arra, hogy milyen segítsége van a mai kutatónak. A 20. század közepén ezeket még saját kezű cédulázással és gépírással adatgyűjtéssel kellett pótolniuk a szakmabelieknek és érdeklődőknek. Önálló és egyéni kutatásra alapult az adattári összegzés. Csomasz Tóth Kálmán, a szerkesztőbizottság előadója is így gyűjtötte össze a megalapozó adattárat.

H. Hubert Gabriella kiadványaira már volt utalás az imént. Úttörő összegzés *A régi magyar gyülekezeti ének*.¹¹ A cím állásfoglalás: nem a német *Volkslied* szóból magyartalanított megnevezést választja, mert ez egyben a II. vatikáni zsinat előtti korszak öröksége, tudniillik a gyülekezet anyanyelven elhangzó éneklése akkor sem volt a liturgia része, ha egyes kivételes alkalmakon engedélyezték. A protestáns felekezeteknél viszont a reformáció századától nem is paraliturgikus módon, mindenkor a szertartás részének számított.

Éppen ilyen fontos kézikönyv 16–17. századi énekeink előfordulásának repertórium a 1700-ig (RPHA).¹² A mai kutatónak és érdeklődőnek ezt tehát nem kell keresgélnie, vagy korábbi hiányos megközelítéssel pótolnia, akár tanár, akár kántor vagy lelkész.

Folytatódik az RMKT XVII. századi sorozata is.¹³ Ebben megtalálhatjuk például egy sor temetési énekünket, a *Lamentatio Adami* (*Hogy Ádám kiűzeték az Paradicsombul*) vagy a *Mennybéli felséges Isten* kritikai szövegkiadását.

Hazai könyvészetünk (RMNy)¹⁴ azzal járult hozzá Csomasz Tóth Kálmán 1950-ben és 1958-ban megjelent munkájának folytatásához, hogy az eddig megjelent

¹¹ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest, 2004. (Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)

¹² Iván HORVÁTH et al. (red.): *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans les éditions de la poésie hongroise ancienne*. Paris, 1992 (Ad corpus poeticarum.) – Továbbfejlesztett magyar változata elérhető: <http://rpha.elte.hu/>

¹³ H. HUBERT Gabriella (szerk., jegyz.): *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. A szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá. Balassi, Budapest, 2017. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 17.)

¹⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok, Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, etc. MTA, Budapest. Négy kötet jelent meg eddig: 1. 1473–1600 (1971); 2. 1601–1635 (1983); 3. 1636–1655 (2000); 4. 1656–1670 (2012).

négy kötetben a ma ismert, példányban megmaradt valamennyi énekeskönyvben, de minden más kiadványban lapuló énekezdeteket is mutatóba foglalta 1670-ig.

Bódis Tamás DLA értekezése, tovább kutatva, 2008-ban mai szemmel értékelte és összegezte Csomasz Tóth Kálmán munkásságának jellemzőit.¹⁵ Mintegy megalapozó kiadványként pedig Csomasz Tóth Kálmán minden fontosabb közleményét összegyűjtve kiadta, munkásságának bibliográfiájával, illetve nyilvánosság elé tárva kéziratban megmaradt jelentéseket és írásokat.¹⁶

5

Csomasz Tóth Kálmán himnológiai tevékenységének célja tehát elsősorban dallamtári összegzés, ezt látja súlyponti kérdésnek az 1948-as énekeskönyvben is, a genfi zsoltároknál és a régi magyar istenes énekeknél. Jó okot szolgáltatott erre, hogy módosultak, el is torzultak a genfi zsoltárok dallamai a 19–20. században. Már 1846-ban kiadták kiegyenlített ritmusban a zsoltárok dallamát, majd 1877-től így közölték, páros ütemekbe osztva, 1921-ben szintén. Szembefordult ezzel már Árokháty Béla, az eredeti ritmusban közölte ismét a dallamokat. Ugyanezt folytatta Csomasz Tóth Kálmán, kivéve a vezérhangokat, mert ezeket a Hasper-féle elmélet miatt romlásként elvetette, azaz minden módosítójelet úgy értékelt, hogy bár ezek a többszólamú feldolgozásokban megjelenhettek, a hiteles gyülekezeti éneklésben és énekeskönyvben nincs helyük.

Ezt az irányt követve tehát nem tartalom és kiadás, hanem a himnuszok dallamközlése miatt esett Csomasz Tóth Kálmán választása az úgynevezett öreg debreceni énekeskönyvek kiadásainak sorozatában az 1778-as 4° formátumúra, mint legkorábbi kiadásra. Ennek 4° előzménye 1736-ban jelent meg (végül 1806-ban, sőt még 1809-ben is), az elsőben még hiányoztak a himnuszok dallamai. 1778-

¹⁵ *Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében.* Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Kutatócsoport az MTA Társult Kutatóhelye, Budapest, 2008. (Egyházzene–doktori disszertációk VI.)

¹⁶ *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára.* Szerk. sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Bódis Tamás. A bibliográfiát összeállította Szűcs Endre. Református Egyházzenei Munkaközössége, Cantio Bt, Budapest, 2003.

ban adta hozzá ezeket Maróthi özvegyének férje, Csákvári Varjas János debreceni professzor, a harmóniás zsoltárok szerint. Kisebb, azaz a szokásos 12° formátumban viszont ugyanez az énekeskönyv 1723-tól tartalmazta ugyanazokat az énekeket, ugyanolyan szerkezetben és ugyanolyan sorrendben, sorszámozva, utoljára 1817-ben. Értethető Csomasz Tóth Kálmán álláspontja a dallam túlhangsúlyozása miatt, de ezt az énekeskönyvek hazai történetében, a kétségtelen adatok miatt nem helyeselhetjük.

Szemléljük ezt a folyamatot egyetlen példán, a 117. genfi zsoltár dallamának eltérő közlés módján. Két sorban szükséges $\sharp$ beiktatása, vagy pótlása a vezérhang miatt. Néhány példa csak a dallamot, vagy szemléletesség kedvéért csupán egyik részét mutatja. Más példák a zsoltár szövegével együtt láthatók, mert azt is kell még érintenünk. A megemlített tárgykörök mindegyikét hasonlóan lehetne szemlélnünk néhány példán, ez azonban más keretet kíván és jóval nagyobb terjedelmű áttekintést, mint amit ez a vázlat elvállalhat.

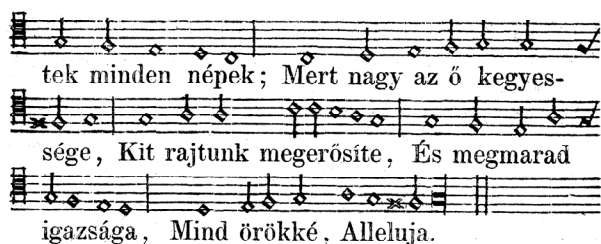
Nincs egyetlen módosítás sem a zsoltárdallamban 1948 óta (1 dallampélda). 1971-ben nincs Szenci Molnár Albert verseinek és énekeinek kritikai kiadásában sem (RMKT/XVII/6), mert ezt is Csomasz Tóth Kálmán gondozta. Egészen más megoldással találkozunk korábbi és későbbi énekeskönyvekben, lássuk ennek néhány példáját.

1. dallampélda

Az U- rat min- den nem- ze- tek,
Dí- csér- je- tek min- den né- pek,
Mert nagy az ő ke- gyes- sé- ge,
Mit raj- tunk meg- e- rő- sí- te,
És i- gaz- sá- ga min- den- ha
Áll és ma- rad. Al- le- lu- ja.

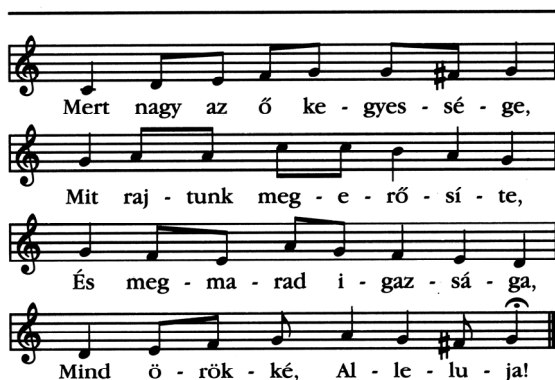
Jól látható a 2. dallampélda második felében, hogy két helyen jelölték a vezérhangot az 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyv kiadásai. Egészen 1877-ig ilyen szögletes kótákat használtak, és a maitól eltérő alakú volt a félhanggal való felemelést jelző kereszt.

2. dallampélda

Királyhágómellék kiadása (3. dallampélda) 2001-től hasonlóan jelöli a kottasorban a módosítást.

3. dallampélda

1996 óta apró csillag jelzi a kottasor fölött (néhányik lenyomatban alig látható) a találkozás énekeskönyvben (4. dallampélda), mintegy kényszerből, hogy melyik hang volna a módosított, de maga a szerkesztő ezt nem javallja, álláspontja szerint továbbra is csupán a *diesis nélküli* éneklés helyes, ezt a köztes megoldást egyetértés nélkül alkalmazta.

4. dallampélda

Az 5. dallampéldában, Bólya József kiadásában (2003; az egyszólamú mellett 2002-ben a négyszólamú kiadás is megjelent) a dallamsor fölött jelzi a # a módosított hangot.

5. dallampélda

Musical notation for Example 5, consisting of six staves of music in treble clef, with Hungarian lyrics underneath. A sharp sign (#) is placed above the note for 'népek!' on the second staff.

Az U- rat, min- den nem- ze- tek,
Di- csér- jé- tek, min- den né- pek!
Mert nagy az Ő ke- gyes- sé- ge,
Kit raj- tunk meg- e- rő- sí- te,
És meg- ma- rad i- gaz- sá- ga
Mind- ő- rök- ké. Al- lé- lu- ja!

Jelölte az Árokháty Béla–Karácsony Sándor-féle délvidéki énekeskönyv 1939-ben a kérdéses vezérhangok módosítását (6. dallampélda); ugyanennek átdolgozott jugoszláviai kiadásai 1971 óta szintén jelölik. Ez a két énekeskönyv pedig a gregorián hangnemet (tonust) is jelzi, itt *modus VIII.*, mert a genfi zsoltárok keletkezésének kora már nem zárta ki a módosítást sem, amelyet a négyszólamú harmóniák szerkesztése megkövetelt.

6. dallampélda

1982 óta van angolul genfi zsoltárkönyv, tehát mind a 150 zsoltárnak fordítása, korábban csupán néhányat fordítottak le, nem volt Szenci Molnárjuk, aki a változatos versformákkal megbirkózott volna. Ez a kanadai *Anglo–Genevan Psalter* szintén vezérhangos módosításokkal közli a zsoltárokat (7 dallampélda). Az első hang előtt látható a mérőütés jelölése, tehát az, hogy félhang az egység.

7. dallampélda

Come, all you na-tions, praise the LORD!

Ex-tol Him all with one ac-cord.

Great is His stead-fast love toward us;

En-dur-ing is His faith-ful-ness.

All peo-ples, in the LORD re-joice

And praise His Name with heart and voice.

Hasper elméletét hazájában is elutasították. A 2013-ban megjelent új holland énekeskönyv is a kottasorban közli a vezérhangokat (8. dallampélda). — Igencsak hasonlóan, a kottasorba iktatott kereszttel közli a zsoltárdallamok vezérhangját a nagyméretű, Nemzeti Könyvtár elnevezésű sorozatba iktatott kötet, amelynek dallamait Bódiss Tamás gondozta.¹⁷

¹⁷ *Magyar zsoltároskönyv. Szenczi [!] Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 2014. (Magyar Ritkaságok, Nemzeti Könyvtár 34.)

8. dallampélda

Loof, al - le vol-ken, loof de Heer,
roem, al - le na-ties, roem zijn eer.
Want o - ver ons is groot en wijd
zijn gunst en goe-der-tie - ren-heid,
voor eeu-wig blijft zijn trouw be-staan.
Hef met ons hal - le - lu - ja aan!

Utalnunk kell arra is, hogy a zsoltárok verseiben számos helyen van módosítás, egyes versszakok átírása, összevonása, sokszor a zsoltár nagyobb részének, mint gyülekezeti éneklésre alkalmatlannak, törlése. A soká zsoltárosként emlegetett hazai reformátusságban, általában a magyar református gyülekezetek többségében az éneklés már az ezredforduló előtt is hanyatlott. Vannak, akik ezen még sokkal több zsoltárvers elhagyásával akarnak segíteni. Mások modernizálni óhajtják a még meghagyott versszakokat is, eltúlozva Csomasz Tóth Kálmán mértékét. Száz számra volna mit szóvá tennünk, szemléltesse itt csupán a fentebbi legrövidebb zsoltár utolsó két sora. *És megmarad igazsága | Mindörökké. Alleluja.* Ezt régiesebbre átigazította Csomasz Tóth Kálmán (de ezt nem is említette meg 1971-ben), hogy a prozódiai igényeknek, és Hasper felfogásának megfelelően: *És igazsága mindenha | All és marad. Alleluja.* Napjainkban fölvetődött, hogy az elavult szavakat úgynevezett „érthető” kifejezésekkel kell fölváltani, ebben a zsoltárban is. Nem kellene, ha megmaradt volna úgy, ahogyan Szenci Molnár írta.

Távolabbra vezet, de legalább említenünk kell, hogy hazai zenetörténetünk kötetiben is vállalta egyes fejezetek megírását Csomasz Tóth Kálmán; ez a munkálat

sajnálatosan félbemaradt a 18. századnál. Ezzel kapcsolatos, hogy a Ferenczi Ilona nevéhez fűződő tanulmányok és a kéziratos graduálok kiadásaival külön áttekintésben lehetne csupán foglalkoznunk, válogatott példák elemzésével együtt.¹⁸

Dobszay László utolsó éveiben egyre több gyöngeséggel és betegséggel küzdött, nem volt módja több kezdeményezésének folytatására, például a liturgikus beszélgetéseken emlegetett tervének kimunkálására, amelynek értelmében mintegy hatvan–nyolcvan éneket összeválogathatnánk, ezeket protestáns és római katolikus énekeskönyvek ezután egységesen és változtatások nélkül közölnék. Népelekről kiadott jegyzetének tervezett folytatása is elmaradt.

Szórványosan elterjedt óprotestáns énekes-liturgikus gyakorlat mintegy két évtizede. Segítésére Karasszon Dezső, a debreceni egyházzenei tanszék megalapítója, nulláról indulók által is használható, bevezető jellegű tankönyvet írt egy évtizede azoknak, akik járatlanok, mint általában a hazai reformátusok, a reformáció első két századának énekes szertartását illetően, különösen a gyakorlati végzéssel, de kíváncsúnak vélik, vele szívesen ismerkednének, jártasságot szereznének.¹⁹

6

Következzék a javaslat, mit kell, már eddig is mit kellett volna tennie az örökség gondozójának, minek kell (kellett volna már eddig is) megjelennie az internetes hozzáférés adalékaként?

Tájékoztatót kell mellékelnie, lehetőleg valamelyik református testületnek (Doctorum Collegium, himnológiai szekció) válogatott és annotált bibliográfiával. Tehát nem csupán címjegyzéket, hanem legalább nagy vonalakban a kiadványok tartalmi kivonatát, és azt is, hogy melyik ajánlott munka miért fontos, miért kell ismernie minél szélesebb gyülekezeti körben, és más szakterületeken munkálkodóknak.

¹⁸ Például a 375 éves Öreg graduálnak szentelt nemzetközi konferencia (Kolozsvár, 2011) teljes anyagát, benne húsz előadást közölte a Református Szemle 104 (2011) 4. és 5. száma.

¹⁹ „...nyisd meg a mi ajakinkat...” *Bevezetés a magyar református egyházzene világába. Lelkipásztorok, kántorok, tanárok, iskolai és gyülekezeti kórusok számára.* Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2008.

A Magyar Egyházzene című, ökumenikus szellemben szerkesztett, de természetesen inkább a római katolikus szertartással kapcsolódó tanulmányokat közlő folyóirat sem ismert elég széles körben. Első tíz évéről összegző, részletes és igényes tárgyszavas mutató jelent meg.²⁰

Senki ne gondolja, hogy csupa túlhaladott vagy elhibázott döntésekkel és szempontokkal teleszórt kötet jellemzi Csomasz Tóth Kálmán munkásságát. Sok énekekről szóló írás nem törődik az ének *egészével*, csak valamilyen vonást emel ki. Szintén nem gyakori, hogy elég felületes a bibliai megközelítés, ha valamilyen van; különösen a magyarra fordított énekeknél volna szükség, sztorik helyett, az énekszerző indíttatásának vázolására, és a bibliai kapcsolódások elemzésére. Csomasz Tóth Kálmán gyakran az ének (zsoltár) valamelyik versét emelte ki, többnyire költőisége vagy hitvallásos fontossága miatt, nem rekedt meg sablonosan örökké az első versnél.

7

Javaslatomat és vázlatos áttekintésemet nem zárom le személyes emlékek említése nélkül. Az emlékezés része ebben a kérdésben az az igény, hogy ne hulljon ki az egyre szélesebb körű internethasználók látómezejéből, tájékozódásából a már évtizedek óta tovább folyó munkálatok és eredmények említése legalább.

Kalocsay Ferencsel és Sepsy Károllyal halála előtt körülbelül negyedévvel látogattuk meg utoljára Csomasz Tóth Kálmánt. Személyesen megismertem őt érettségiző diákként, kántorvizsgámon is ő elnökölt. A munkássága iránti tisztelet mellett például a *diesis* kérdésében hamar kétségeim támadtak, már azelőtt is, hogy Gárdonyi Zoltán írásait megismertem. Elméletileg is, de a mindennapos gyakorlatban is kerestem a helyes választ. Sok éven át állandó helyettese voltam Sepsy Károlynak a Nagytemplom öreg orgonája mellett. A zsoltárok kérdéses zárlatait terc nélkül játszottam. Senki nem vette észre. Én azonban jól hallottam, hogyha volt is némi bizonytalanság az első versnél, utána a gyülekezet természetes módon vezérhanggal énekelte a zsoltárt. Ugyanezt tapasztaltam, mikor gyakran

²⁰ I–X Tartalomjegyzék. Összeállította: Déri Balázs. Magyar Egyházzene XI(2003/2004) 143–191.

a debreceni tanyavilágban prédikálva, vagy különféle gyülekezetekben helyettesítve zsoldárt tanítottam. Nem kellett erőlködnöm, soha nem magyarázkodtam, hogy mi pedig most ritmikusan fogunk énekelni. Ment magától. Azt is hagytam, de állandóan figyeltem, hogy akár játszottam harmóniumon vagy orgonán, akár nem, érvényesültek a Hasper-féle elméletben dallamromlásnak számító megoldások. Javíthatatlanul. Átnéztem tehát Árokháty Béla harmónizálását, különösen a zárlatokat. Majd Maróthi harmóniás zsoldárainak összes zárlatát. A zeneakadémia könyvtárában jutottam hozzá Goudimel kiadásához, látnom kellett, hogy ott is úgy van, Maróthi nem újított avagy rontott. Sorra megnéztem Árokháty Bélának a Ráday könyvtárban megmaradt énekeskönyveit, tanulmányoztam Debrecenben hozzáférhetetlen énekeskönyveket nemzeti könyvtárunkban, az MTA meg az ELTE könyvtárában. Ezek után vállaltam, hogy mikor már terhes volt Csomasz Tóth Kálmánnak, átvettem a nyári kántorképzőn a himnológia tanítását.

Utolsó találkozásunk alkalmával tapintattal vázoltam meglátásaimból valamennyit, jól tudtam, hogy Csomasz Tóth Kálmán különösen érzékeny alkat. Ezért nem is írtam meg életében több bebizonyosodott tény, amire rá kellett döbbernem. Például azt, hogy Szenci Molnár Albert nem négyszólamú francia, hanem egyszólamú német kiadásokat követett. Azt is, hogy helytelen 1778-hoz kötni az öreg debreceni énekeskönyv kezdetét, mikor már 1723-ban ugyanaz a szerkezet, ugyanaz az énekanyag jelent meg.²¹ A himnuszok 1778-ban hozzáadott dallamai ellenére folytatódtak a dallamokat továbbra sem közlő kiadások is egészen 1817-ig. Nagy figyelemmel hallgatta néhány felismerésem óvatos említését. Csíkos pizsamában ült az ágya szélén, lóbálta a lábát, csodálkozó arccal soká hallgatott, majd azt mondta: *Tudod, én azt hittem, hogy itt már nincs mit kutatni.*

Maradt, van és lesz ezután is feladat. Van honnan elkezdni a kutatást, van mit folytatnunk. Könyvespolcomon szinte lapokra hullott a Csomasz Tóth Kálmánnak a próbaénekeskönyvhöz társított 1950-es kötete, alig van lap, amelyen

²¹ Évekkel később bukkantam rá *véletlenül* (a váradi énekeskönyv kísérő füzetében), hogy Schulek Tibor is ugyancsak az 1723-as évszámot állapította meg, mint az öreg debreceni énekeskönyv első kiadását.

nincs valamilyen jegyzetem. Szintúgy, mint a *Tudnivalók énekeinkről* 1995-ös kötetében. Dobszay Lászlónak mondtam régen egyik liturgikus beszélgetésünk alkalmával (ezek évekig folytak, havonta), amikor még reménytelennek látszott az RMDT új kiadása, hogy ha minden második lapon súlyos hibára bukkannánk, akkor is újra ki kellene adni. Ezért tartom fontosnak, hogy a régen helyesbítésre érett, valójában teljesen új opusszal való felváltásra váró két kötet mellől nem hiányozhatna a további kutatásra nem képes olvasók és használók tájékoztatása.

Balgaság volna utólag annak pótlására igyekeznünk, ami 1995-ben elmaradt, és azóta is hiányzik, mióta Csomasz Tóth Kálmán munkáit az internetre posztolták. A fentebbiek vázolása tehát arra irányítja a figyelmet, hogy az örökség illendő folytatása az, ha újabb szempontok szerint az elég kevésbé ismert énekkincsről és új énekekről korunkhoz illő kézikönyv készül leendő énekeskönyvünk mellé. Valamint létrejön ennek adattári változata, amely folyamatosan fejleszthető, állandó gondozással, tartalmazza az újabb és tovább javított kiadások háttéranyagát. Nem szükséges mindent az énekeskönyvben lenyomtatni. Csomasz Tóth Kálmán életében volt olyan időszak, követésre méltó, amikor külön füzetben jelent meg az énekeskönyv mutatója, tárgymutatót is érte. Lehet az énekeskönyvnek olyan változata, amelyhez nem tartozik mutató. Nem mindenkinek szükséges.

Csomasz Tóth Kálmán énekeskönyvet szerkesztő munkásságát kellő anyaggyűjtés alapozta meg, áldozatos és megszállott adatgyűjtés, magányos szorgoskodás. 1948-ban került nyomdába a próbaénekeskönyv, 1949 augusztusától árusították, és 1950-ben már megjelent az útmutató és kísérőkötet. Még egy évtized sem telt el, napvilágot látott az RMDT. Ez csupán az 1940-es évektől szívósan folytatott anyaggyűjtés birtokában volt lehetséges. Nekünk nincs ilyen lehetőségünk elfeledett énekanyag feltárásában, ma és holnap más a dolgunk. Távolról sem mondhatjuk mégsem, hogy például a BHA²² hasonmás sorozatában megjelent énekeskönyvek anyaga beleépült legalább az igényesebb teológusok tudatába valamint a lelkésznevezdékek nevelésébe; például a Komjáti graduál (1574), a Georg Hoffgreff kiadta énekeskönyv (1556), aztán Székely István (1548), Huszár Gál

²² Bibliotheca Hungarica Antiqua, alapította Varjas Béla, szerkeszti Kőszeghy Péter.

(1560) énekeskönyve, majd Bornemisza Péter detrekői énekeskönyve (1582), vagy a most megjelent Bártfai énekeskönyv (1593) és 17. századból Újfalvi Imrée (1602). A kísérő tanulmányok együttes megjelentetése elmaradt. A sok anyaghoz jó volna kezdőknek is alkalmas bevezető, eligazító és használati tanácsadó, abból a tetemes szakmai anyagból, amelyet ezek a kísérő tanulmányok felölelnek.

Serkentsen az 1995-ös alcím, a *hitoktatás* ügye, benne az énektanításé, a magyar református énekkincs megismertetésére. Segédanyagra még nagyobb szüksége van a közeljövő iskolázásának. Előfordul, elemi iskolában és középiskolában, hogy kémiantanár tanít éneket, mert nincs elég szakos tanár. Szükségtanárok, ha ráadásul nem tevékeny gyülekezeti tagok, a gyülekezeti éneklésben nincsenek otthon, az énekeskönyvben, a megújítottban is, nehezen igazodnak el. Ezt nem pótolja, ha például jól zongoráznak, és felvételeket hallgattatnak meg a gyermekekkel, konfirmáló korú ifjakkal. Az újat aligha ismerik meg gyorsan (mutatják az 1948-as énekeskönyv tapasztalatai), akár kegyességi, akár liturgikus szempontból. Külön gond, mivel és hogyan segíthetünk azokon, akiknek a karácsonyi ünnepségen fellépő tanítványai egyetlen magyar karácsonyi éneket sem tudnak, csupán jól-rosszul lefordított angol-amerikai számokat. Van a Berkesi Sándor szerkesztette ifjúsági énekeskönyvben az énektanításról néhány lapnyi ajánlat, tapasztalásból leszűrve;²³ módszertani útmutatóvá bővíthető volna, gyakorló szaktanárok és karvezetők munkájaként, hogy az elfogadott vagy tantervileg rögzített énekek hogyan vehetők bele az éneklésre rákapatott ifjak lelkébe. Színesíthetik, de nem oldják meg a jó énektanítást a lexikális tudnivalók, egyes énekek szerzőihez, vagy az énekek tartalmához kapcsolódó történetek (nem ritkán később költött híresztelések).

Lezárult az 1948-as énekeskönyv korszaka. Erősen megkésve. Ennek már a 20. század kilencvenes éveitől kellett volna megtörténnie. Újabb énekeskönyvünk közvetlenül nem folytathatja valahol ott, ahol elkezdődött a gyökeresen új

²³ Gondolatok, gyakorlati jó tanácsok, — Az énektanítás alapszabályai, — A kánontanítás néhány alapvető szabálya. *Az Úrnak zengjen az ének. Ifjúsági énekeskönyv.* Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata és a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Debrecen, 2006. 504–510.

elképzelés kimunkálása mindjárt az 1921-es énekeskönyv megjelenése után. Nem élünk többé abban a háttérben sem, ahol ebben a folyamatban létrejött a délvidéki énekeskönyv (1939); sem 1964-től nem folytathatjuk, amikor Magyarországon eltűnt a *próbaénekeskönyv* felirat a címlapról. Van, ami lezárult és lezárul. Végleg. Forradalmi vagy úttörő megoldás lehetetlen is manapság; azonkívül az énekeskönyvek története arra a tanulságra is figyelmeztet, hogy a folyamatosság pótolhatatlan. Értéket őriz és értéket terem, így tehát kedves és megszentelt kötelességünk.

Felhasznált irodalom

- CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Dicsérjétek az Urat*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1971 (1995).
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Szerk. és s. a. r. Ferenczi Ilona. Akadémiai, Bp., 2017. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)
- CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1978.
- H. HUBERT Gabriella (szerk., jegyz.): *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. A szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá. Balassi, Budapest, 2017. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 17.)
- H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest, 2004. (Historia Litteraria 17. – Evangelikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)
- Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Szerk. sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Bódiss Tamás. A bibliográfiát összeállította Szűcs Endre. Református Egyházenészek Munkaközössége, Cantio Bt, Budapest, 2003.
- Le droit chemin de musique compose par Loys Bourgeois*. Genevae, 1550. Loys BOURGEOIS: *A muzsika igaz útja*. Ford. Jeney Zoltán. Szerk. Draskóczy László. Budapest, 2003.
- SZENCI MOLNÁR Albert *Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak zsoltári*. Molnár Szabolcs gondozásában. Kriterion, Kolozsvár, 1996.
- TÓTH Béla: *Maróthi György*. A kézirat nyomdai munkálatait gondozta ifj. Tóth Béla. Debrecen, 1994.

*Péter Éva*¹:

Osváth Viktor egyházi énekfeldolgozásai

Abstract. Church choir works by Viktor Osváth.

The aim of this paper is to present the choral pieces composed by Viktor Osváth, who was a pastor and church musician. The compositions had at their basis tunes of psalms and tunes of praise from the official hymn book of the Hungarian Reformed Church. These choral pieces can be found in the three volumes with the title *Meghódol lelkem tenéked, nagy Felség (My soul is worshipping You, great Majesty)*. The volumes contain 105 pieces. Following practical considerations, the three volumes presents the choral pieces at different difficulty levels and in different groups according to genre: choral pieces for single gender choir, choral pieces for mixed choir and choral pieces with instrumental accompaniment.

Keywords: vocal ecclesiastical music, strophic adaptations, through-composed pieces, homophonic and polyphonic structural techniques.

Osváth Viktor lelkipásztor-egyházzenész énekfeldolgozásait tartalmazó gyűjtemény 2011 óta áll az érdeklődők rendelkezésére. Gyakran forgatva a három, gazdag repertoárt tartalmazó füzetet, keresgélve a megfelelő feldolgozást, rácsodálkoztam arra a céltudatos zeneszerzői munkára, mellyel igyekezett megfelelni a gyülekezeti énekkarok zenei képességeinek, szólambeli összetételének,

¹ Egyetemi docens, Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zene-művészeti Kar, email: evapeter65@gmail.com

az egyházi év ünnepi alkalmainak, a közösségek zenei igényének. Mindezt tette azzal az alázatos lelkülettel, melynek tükre a kötet címválasztása: *Meghódol lelkem tenéked, nagy felség*. A szerző fia, Osváth László jóvoltából, valamint a Kecskeméti Református Egyházközség támogatásával vált hozzáférhetővé a zenei anyag. A gyülekezeti énekkarok munkáját segíti, gazdagítja. A gyűjtemény és a benne foglalt zeneművek, melyek elemzésére vállalkoztam írásomban,² Isten dicséretét szolgálják.

1. Életrajzi adatok

Osváth Viktor 1921. szeptember 19-én született, Budapesten.³ Édesapja Osváth Gedeon, latin-magyar szakos tanár; édesanyja Forgolányi Kovách Erzsébet, zongoraművész, aki fia születése után pár nappal elhunyt. A család 1927-től Kecskeméten él, Viktor itt kezdi iskolai és zenei tanulmányait. Mind az irodalom, mind a zene területén kiváló eredményeket ér el. Aktívan részt vesz a dalárdák szervezésében, a népdalok és gyülekezeti énekek tanításában.

1939-ben beiratkozik a Budapesti Református Theológiai Akadémiára, majd tanulmányai végeztével, 1944-ben frontszolgálatot vállal. 1945 augusztusában az oroszok elhurcolják, de a gyűjtőlágerből megmenekül. 1945–1952 között segédlelkésként szolgál előbb a cecei gyülekezetben, majd Vezsenyben, utóbb Budapesten a Fasori gyülekezetben. A Kecskeméti Református Tanítóképzőben folytatott tanulmányai nyomán 1948-ban tanítói, ének-szaktanítói képesítést, valamint orgonista-kántor diplomát szerez. 1950-ben feleségül veszi Vajthó Emilia magyar-történelem szakos középiskolai tanárt, akivel két gyermekük születik. 1952-ben megváltásztják állandó lelkésznek Vezsenyben, majd 1959-ben Kec-

² A tanulmányt az általam nagyra becsült Dávid István orgonaművész 70. születésnapjára írtam. Megtisztelő számunkra, hogy tudását, tapasztalatát önzetlenül és örömmel megosztja mindazzal, akik tanulni szeretnének Tőle.

³ Osváth Viktor életére, munkásságára vonatkozó adatokat fia, Osváth László írásából, valamint Hargita Péter, az énekefeldolgozásokat tartalmazó gyűjtemény szerkesztőjének tanulmányaiból merítettem. Lásd: HARGITA Péter (szerk.): *Osváth Viktor Egyházi ének-feldolgozásai*, I., II., III. Kecskeméti Református Egyházközség, Emmaus kiadó, 2011.

kemétre kerül lelkész-kántori állásba. Munkáját, 1981-ben, betegség miatt abba kell hagynia. Végül 1985. szeptember 15-én megpihen.

Tevékenysége elsődleges célkitűzése volt az egyházzenei értékek megismertetése, ápolása, továbbadása; a zeneileg helyes, ritmikus gyülekezeti éneklés megvalósítása; az énekkari szolgálat megszervezése, fejlesztése. Szolgálat első éveiben ünnepi alkalmakra műkedvelő zenészekből állított össze zenekart, és Bach passióiból, Händel, Goudimel, Schütz műveiből részleteket adtak elő. Ő szervezte meg a Kecskeméti Vég Mihály énekkart. Saját gyülekezetén kívül Magyarország több településén hallhatták orgonajátékát, valamint a zsoltárok, dicséretes dalamára írt kórus- és zenekari feldolgozásokat. Kompozíciói első bírálója Gárdonyi Zoltán professzor volt, aki a zeneszerzésben tanácsadója is volt. Művei közül néhányat már 1969-ben megismerhettek az országos református kántorképző kórusgyűjteményének használói. Ő maga is folyamatosan részt vett a kántorképzés munkájában. A tanfolyamokon himnológiát, zeneelméletet tanított.

Karvezetőként igen igényes volt a művek betanításánál, előadásánál. Fia emlékező szavaiból megismerhető tevékenységének legfontosabb vonása: „Maradékta-
lanul át tudta adni mindazt a lelkiezt, melyet hit által Istentől kapott. Ez volt az az erő, mely segítségével gyarló és olykor alkalmatlan emberi hangokból lélekig ható, szép harmóniakban sikerült megszólaltatnia az evangéliumot.”⁴ Úgy gondolom, hogy méltó és időszerű feladat Osváth Viktor zenei hagyatékának megismertetése.

2. A feldolgozott dallamok stilisztikai besorolása

A kórusművek alapjául szolgáló dallamok különböző korból származnak.⁵ A középkori kanciók csoportjából négy éneket dolgozott fel a szerző. A fríg

⁴ OSVÁTH László: *Emlékezés Édesapámra, Osváth Viktor lelkész-karnagyra*. In: Hargita Péter (szerk.): *Osváth Viktor Egyházi ének-feldolgozásai*, I., Kecskeméti Református Egyházközség, Emmaus kiadó, 2011. 13.

⁵ Az énekek keletkezésével, használatával kapcsolatosan bővebb információk olvashatók a következő szakirodalmi munkákban: CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Dicsérjétek az Urat*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995; DOBSZAY László: *A magyar népének*, I., Veszprémi Egyetem kiadása, 1995.

móduszúak közül az első egy adventi hajnal-ének (*Jézus Krisztus, szép fényes hajnal – 485*)⁶; a második karácsonyi (*Jézus, születél idvességünkre – 314*); van egy dór/eol hangsorú, húsvéti témájú ének (*Krisztus feltámadott – 185*); és feldolgozza Luther híres karácsonyi énekét is (*Az Istennek szent angyala – 316*), mely dúr ereszkedő dallamból származik. Ez utóbbi dallamvariánsai közül a magas fekvésű első soros változatot harmonizálja meg Osváth. Erre a dallamra utal az *Örvendezz, Sion leánya* kezdetű mű, melynek szövege a 330-as gyülekezeti ének verssorainak összevágásából keletkezett.

A feldolgozott dallamok nagyobb része reformáció korabeli. A 16. századi históriás és egyházi stílusból a zeneszerző Tinódi szaffikus énekét dolgozza fel (*Siess, keresztyén – 161*); a három kisebb egységből álló, 5-5-6 szótagú sorok kombinációját alkalmazó énekcsoportból pedig két moll dallamút. Ezek közül az első dallam két különböző énekszöveghez kapcsolódik: az ismeretlen szerzőtől származó, Szentháromságot dicsőítő énekhez (*Szent vagy örökké – 241*) és Balassi Bálint verséhez (*Kegyelmes Isten – 261*). A második moll dallam a *Te Deum* parafrázisának szövegét hordozza (*Téged, Úr Isten – 242*). Ebbe a stílári csoportba tartozik még Szegedi Kis István Szentlélek-éneke, mely fríg hexachord hangkészletet használ (*Jövel, Szentlélek Isten – 368*), és Dávid Ferenc könyörgő éneke (*Adjunk hálát mindnyájan – 378*), mely alterált fokokat tartalmazó hétfokú fríg skálán mozog. A humanista metrikus énekekből lett népénekek közül Osváth feldolgozásai között szerepel Honterus ódaskönyve 11-11-10-11 szótagos, alkaiozsi strófát illusztráló dallamának változata (*Meghódol lelkem – 251*). A gyűjteményben található néhány 16. századi német korál: Luther 46. zsoltárparafrázisa (*Erős vár – 390*), Ph. Nicolai nemzetközileg ismert Jézus-éneke (*Szép tündöklő hajnalcsillag – 296*) és egy angol zsoltárparafrázis (*Úr Jézus, nézz le rám – 470*) feldolgozása. A reformáció korabeli énekek jellegzetes csoportjából, a genfi zsoltárok közül mindössze nyolcat dolgoz fel: három dór dallamot (5,12,23), egy eol (65), négy dúr dallamot (68, 105, 138, 35), melyek közül az utolsót nem genfi zsoltárszöveggel,

⁶ Az ének cím mellett megjelölt szám az 1948-ban, Budapesten kiadott énekeskönyv számozására utal.

hanem Lengyel József versével társítja (*Jézus, ki a sírban voltál* – 347). Mivel a genfi zoltárdallamok a 18. század végén az egyházi költők elsődleges dallammodelljei lettek, az énekeskönyvbe több dallamutalásos ének is bekerült. Ezek közül Osváth a következőket dolgozta fel: a 65. zoltár eol dallamát Szücs Gergely versével (*Szentlélek, végy körül bennünket* – 377) és a 68. zoltár dúr dallamát egy 17. századi német énekszöveg 20. századi fordításával (*Ne csüggedj el* – 393). Gazdag válogatás ez a reformáció korának énekei közül. Osváth énekfeldolgozásai által a gyülekezetek kedvelt repertoárjának darabjai lehetnek.

Az ellenreformáció korának népénekei közül, a hagyományos rétegből egy moll hexachord dallamot dolgoz fel (*Feltámadt a mi életünk* – 350), H. L. Hassler fríg dallamú korálját (*Ó, Krisztusfő, te zúzott* – 341), valamint hat dúr koráldallamot (*Áldjad, én lelkem* – 264, *Itt van Isten köztünk* – 165, *Jézus én bizodalمام* – 357, *Jöjj, mondjunk hálaszót* – 167, *Kegyes Jézus, itt vagyunk* – 164, *Minden ember csak halandó* – 405).

A barokk pietizmus, azaz a 18. századi énekstílus darabjai közül mindössze nyolcat dolgoz fel: egy moll jellegű régies dallamot, két szövegváltozattal (*Ez a világ csak baj halma* – 454, *Jézus édes emlékezet* – 452); a 18. századi korálok közül két dúr dallamot (*Ébredj, bizonyágtévő lélek/Jehova csak* – 396/228, *Isten szívéen megpihenve* – 395); az angol forrásokból származó énekek közül két dúr és egy moll dallamot (*Úr lesz a Jézus mindenütt* – 398, *Zengd Jézus nevét* – 468, *Ó, Ábrahám ura* – 425); valamint két éneket az evangélikus énekeskönyvből: egy dúr jellegű norvég-svéd dallamot (*Ó, terjeszd ki, Jézusom*) és egy moll jellegű klasszicista éneket (*A keresztfához megyek*).

A kórusművek alapjául szolgáló 19-20. századi énekek közül különösen érdekes az a régies dór dallam, mely Árokháty Béla, 20. századi egyházzenesz kompozíciója, és Szőnyi Benjámín (1717–1794) Nicetas *Te Deum*ából írt szövegével van összekapcsolva (*Téged, ó Isten, dicsérünk* – 243). Az egyházi romantika termése is megjelenik a feldolgozások között (*Térj magadhoz, drága Sion* – 394) és az angol-amerikai énektermésből is négy példa: egy pentaton dallamon mozgó (*Jézus nyájás és szelíd* – 469) és három dúr jellegű kompozíció (*Hadd menjek, Istenem, mindig feléd* –

422, *Jézus hív, bár zúg, morajlik* – 299, *Mily jó, ha büntől már szabad* – 467). Még két, moll jellegű, importált és individuális ének jelenik meg a repertoárban (*Az Isten bárányára* – 459 és az evangélikus énekeskönyv 389. számú éneke: *Jézus, te égi szép*).

Hangnem tekintetében változatos a repertoár. Láthattuk az énekek stílusrétegek szerinti felsorolásánál, hogy pentaton, modális vagy dúr-moll dallamot egyaránt feldolgoz. A zsoltárok esetében a *diézis* használata változó Osváth feldolgozásaiban. Többnyire a vezérhangos sorvégi zárást alkalmazza, de vannak esetek, amikor a dallamban nem, csupán a kíséretben jelennek meg a módosított hangok.

3. A kórusművek előadói és a művek szerkezete

A gyűjtemény 105 darabja különböző zenei együtteseknek készült. Kisebb, egyenemű gyülekezeti kórusnak szánt, két- és háromszólamú feldolgozás, valamint három- és négyszólamú vegyeskari és hangszerkíséretes mű egyaránt előfordul.⁷

Osváth kórusművei között strófikus szerkezetű feldolgozásokat és végigkomponált, variációs formájú, azaz strófáról strófára változó feldolgozású műveket egyaránt találunk. A strófikus feldolgozások esetében, a különböző versszakok éneklésekor nem változik sem a hangnem, sem a feldolgozás módja. A variációs feldolgozások viszont összetettebbek. Hangnemi szempontból kétfélek: a művek többségénél megmarad a kiinduló hangnem a mű elejétől a végéig, öt kórusmű esetében a feldolgozás során a kiinduló hangnemhez, vagy móduszhoz viszonyítva egyszerű ingamozgás történik a domináns hangnembe.⁸ A módusz, vagy hangnem változása

⁷ A feldolgozások nagyobb részét (45 kórusmű) a háromszólamú vegyeskari művek alkotják; gyakori (22 kórusmű) a háromszólamú egyeneműkari feldolgozás, viszont lényegesen kevesebb négyszólamú vegyeskari kompozícióval találkozunk (17 kórusmű). Mindössze 11 művet írt kétszólamú, egyenemű kar részére, 7 művet kétszólamú vegyeskarra, és 2 művet orgonakíséretes, négyszólamú vegyeskarra.

⁸ I. kötet (52): *Téged, ó Isten, dicsériünk á-dór – é-dór – á-dór*; II. kötet (16) *Szabadíts meg d-dór – á-dór – d-dór*; III. kötet (31) *Lelki hódolás dór-eol módusz d – á – d*; III. kötet (19) *A Sionnak hegyén d- moll – á- moll – d- moll*; III. kötet (52) *Adjunk hálát e-fríg – h-fríg – e-fríg*.

szükségszerű abban az esetben, ha a zeneszerző a fő dallamot áthelyezte más szólamba, amelynek optimális hangterjedelme mélyebben/magasabban fekszik.

4. A feldolgozás technikája

Osváth az egyházi énekfeldolgozásokban homofon és polifon szerkesztési technikát egyaránt alkalmaz. Az igényesebb művekben minden versszak másként van feldolgozva, nem jelenik meg tisztán a homofon vagy polifon szerkesztési technika. Egyik versszakról a másikra, gyakran a szakasz egyik részéről a másikra változik a feldolgozási mód, de a részek közti folyamatosság nem szakad meg.

a) A polifon szerkesztési eljárások közül a *szigorú imitációt* példázza a *12. genfi zsoltár* kétszólamú feldolgozása.⁹ A négy dallamsorból álló zeneműben a második szólam oktávval mélyebben imitál (utolsó dallamsor esetében decima). Az első dallamsor változatlanul jelenik meg az imitáló szólamban, a többi dallamsorban csupán egy-két hang módosul. Ezt a jelentéktelen módosulást a két szólam közötti harmóniai viszony követeli meg. Metrikai szempontból *strettó*-ban, két időegységnyi távolságra indul a szigorú imitáció (1. dallampélda), de fokozatosan három, majd négy időegységnyire távolodnak a szólambelépések.

1. dallampélda

Áhítattal (♩=80)

1. Sza - ba - dít - meg és tarts meg, U - ram Is - ten,
mf 6. Az Is - ten - nek mon - dá - si oly i - ga - zak,
7. Tartsd meg a - zért né - pe - det ke - gyel - me - sen,

1. Sza - ba - dít - meg és tarts meg, U - ram
mf 6. Az Is - ten - nek mon - dá - si oly i -
7. Tartsd meg a - zért né - pe - det ke - gyel -

⁹ I. kötet (15): *Szabadíts meg*

b) *Szabad imitációs technikáról* beszélünk, ha az imitáció a feldolgozott dallam motívumaira, dallamfordulataira alapoz, ha az imitált dallam hangközlépései nincsenek szigorúan betartva, csak a dallam körvonala marad állandó. Ilyen kompozíciós technika látható a *105. genfi zsoltár* három női szólamra készült feldolgozásában.¹⁰ Ahhoz, hogy összefüggésében lássuk a szabad imitációs technika alkalmazását, röviden elemzem a darabot.

A mű végigkomponált. Az első két versszak feldolgozása polifon, a harmadik pedig homofon szerkesztési eljárással készült. A zeneszerző érdekesen kombinálja egy strófán belül, sőt egy dallamsoron belül a homofon és polifon szerkesztési módot: az 1–4. ütemben (2. dallampélda) hat időegységnyi távolságban, tiszta kvárttal mélyebben, az alt szólam csupán a dallam első négy hangját imitálja, majd szabad imitációval halad tovább, megtartva a vezérdallam ívét. Ugyanakkor a szoprán és mezzoszoprán között homofon viszony tükröződik, melyet a szöveg is sugall. Az alt szólammal együtt érdekes akkordsor alakul ki a harmadik ütemben: V_4^6 , I^6 , VI^6 , V^6 , I .

2. dallampélda

(♩=100)

1. Ad - ja - tok há - lát az Is - ten - nek, I - mád koz - za - tok szent ne - vé - nek!

1. I - mád - koz - za - tok

1. Ad - ja - tok há - lát Is - ten - nek, szent ne - vé - nek!

Feltételezhető, hogy bizonyos gondolatok, szövegrészek kiemelésére szolgálnak a polifon környezetbe iktatott homofon részek. Ilyen kiemelésnek tűnnek a *Hirdessétek dicséretét, Beszéljétek a nép előtt, Örüljön a ti szívetek, Míg jóvóltát hirdetitek* szövegrészek.

¹⁰ I. kötet (27): *Adjatok hálát az Istennek*

A második strófa polifon szerkesztésű anyagában a fő dallam a szopránból, két dallamsor után, a mezzoszopránba költözi. A homofon és polifon viszonyban álló szólamkapcsolódások folyamatosan váltakoznak (3. dallampélda), míg a strófa végén homofon szerkesztési mód, klasszikus akkordfűzés látható.

3. dallampélda

17

Gon - dol - já - tok meg jól dol - ga - it, ő ta - ná - csa - it
 Ma - gasz - tal - já - tok ő szent ne - vét, fé - li - tek ő - tet!

Gon - dol - já - tok meg dol - ga - it, Í - té - le - tét, ta - ná - csa - it,
 Ma - gasz - tal - já - tok szent ne - vét, Kik szív - ből fé - li - tek ő - tet!

Gon - dol - já - tok meg dol - ga - it, Ő í - té - le - tét, ta - ná - csa - it,
 Ma - gasz - tal - já - tok szent ne - vét, A - kik szív - ből fé - li - tek ő - tet!

A mű harmadik, záró strófája homofon szerkesztésű. A fő dallam a szopránban van elhelyezve. Csupán a dallam utolsó négy hangja kerül az altba, mivel a szoprán szólam magasra ívelő zárást kap. A szólamok száma itt ötre bővül, melyből 3 alaphang, 1 terc, 1 kvint.

Szintén szabad imitációs példa található az 5. *genfi zsoltár* négyszólamú vegyeskari feldolgozásában.¹¹ Az imitáló alt szólam a kezdő kvint hangközugrás után nem lép lépcsőzetesen felfelé, hanem hangismétlést végez (4. dallampélda). Az *unisonó*ban éneklő férfi szólamok négy hang után térnek el az imitált dallam vonalától.

¹¹ III. kötet (15): *Úr Isten, az én imádságom*

4. dallampélda

1 (♩=88)

Soprano: Úr Is - ten, az én i - mád - sá - gom, Kér - lek, ve - gyed fű - le -

Alto: Úr Is - ten, az én i - mád - sá - gom Vedd fű - le -

Tenor: Úr Is - ten, vedd fű - le -

Bass: Úr Is - ten, vedd fű - le -

A *Siess, keresztyén* szövegkezdetű énekfeldolgozás¹² orgonaszólamában is szabad imitációs elemeket találunk (5. dallampélda). A mű bevezetőjében a gyülekezeti ének dallamának kezdő motívumát látjuk több hangmagasságon megismételve.

5. dallampélda

1 (♩=93)

Az *Itt van Isten köztünk* című ének második versszakának feldolgozásában,¹³ a szabad imitáció során, mely a második szólamban jelenik meg, Osváth nem tartja meg a dallam ereszkedő szekund lépését, hanem terc lépésre cseréli azt (6. dallampélda). Sőt, a férfi szólamban, ereszkedő szekund helyett, emelkedő kvint hangközre lép a szabad imitációban.

¹² II. kötet (24)

¹³ II. kötet (29)

6. dallampélda

17 *f* Szent, szent, szent az Is - ten! Né - ki é - ne - kel - nek A mennye - i

f Szent, szent, szent az Is - ten! Né - ki é - ne - kel - nek

f Szent, szent, szent az Is - ten! Né - ki é - ne -

A harmadik versszak feldolgozásakor (7. dallampélda) szekund hangtávolságra lépnek be a két időegységként induló szabad imitációs szólamkezdések.

7. dallampélda

24 *mf* Ál-do-zunk te-né - ked! 3. Cso-dá-la-tos Fel - ség, Hadd di-csér-lek

mf Ál-do-zunk te-né - ked! 3. Cso-dá-la-tos Fel - ség, Hadd di-csér-lek

f Ál-do-zunk te-né - ked! 3. Cso-dá-la-tos Fel - ség, Hadd di-csér-lek té - ged,

c) A homofon szerkesztési eljárással készült feldolgozások sokkal hozzáférhetőbbek az amatőr gyülekezeti kórusok számára, mint a polifon szerkesztésűek. Az első kötet darabjai, négy feldolgozás kivételével, mind ilyenek. A II. és III. kötetben szereplő zenei anyag nagyobb része is homofon szerkesztésű. Egy esetben, az *Ó, Krisztusfő, te zúzott* szövegkezdetű ének kétszólamú feldolgozásában¹⁴ a homofon szerkesztésű mű kivételesen polifon szólambelépéssel kezd az első dallamsor indításakor. Ugyanennek a dallamnak háromszólamú homofon feldolgozását is megtekinthetjük.¹⁵ Ebben (8. dallampélda) a *cantus firmus* a basszusban szól, a felső szólamok kísérek. Az első dallamsor indítása itt is polifon.

¹⁴ I. kötet (18): *Ó, Krisztusfő, te zúzott*

¹⁵ II. kötet (48)

8. dallampélda

(♩=74)

1. Ó, Krisz-tus - fő,
2. Mind, a - mi ért,

1. Ó, Krisz - tus - fő, zú - zott, Te vé - res, szen - ve - dő, Te
2. Mind, a - mi kín itt ért, Ma - gam hoz - tam re - ád; U -

1. Ó, Krisz-tus - fő, te zú - zott, Te vé - res, szen - ve - dő, Te
2. Mind, a - mi kín, ü - tés ért, Ma - gam hoz - tam re - ád; U -

A homofon szerkesztési módban gyakran találunk olyan dallamrészeket, amelyekben a szélső szólamok ellenmozgásban haladnak (9. dallampélda). A szólamok önállóságát bizonyítják, és nagyon jó a hangzásuk.

9. dallampélda

17

3. El - múlt a ré - gi. Kezd-he-tem az ú - jat. Adj e-rőt né-kem, hogy bát-ran in - dul - jak

3. El - múlt a ré - gi. Kezd-he-tem az ú - jat. Adj e-rőt né-kem, hogy bát-ran in - dul - jak

Több végigkomponált énekfeldolgozás egy-egy része homofon szerkesztésű. Egyes esetekben éppen a záró versszak, mert a polifon szerkesztésű részek után a homofon, három- vagy négyszólamú feldolgozás erőteljes záró karakterrel bír.¹⁶

A III. kötetben található a *Jövel, Szentlélek Isten* kezdetű pünkösdi ének feldolgozása,¹⁷ melyben versszakonként nő a szólamok száma. Így jut el a mű az *unisono* indítástól, két, háromszólamú feldolgozáson keresztül, a homofon szerkesztésű négyszólamú vegyeskari változatig.

¹⁶ III. kötet (15): az 5. *genfi zsoltár* feldolgozása

¹⁷ III. kötet (36)

d) Kíséretes monódiáról beszélünk, ha a dallam mellett megszólaló szólamok összetartozó egységet alkotnak anélkül, hogy homofon típusú, függőleges harmonizálást képviselnének. Ilyen példa látható a *Feltámadt a mi életünk* kezdetű ének feldolgozásában.¹⁸ A dallam a szopránban található, a mezzoszoprán és alt szólam tercekben haladó, a szöveg kulcsszavainak kiemelését célzó, három-öt hangból álló, szekvenciálisan emelkedő és boltíves dallammotívummal kísér (10. dallampélda). Az ütembeosztás nélkül folyó zenei anyagban eltolódás észlelhető a fődallam és a kísérő szólamok tagolásában.

10. dallampélda

(♩=110)

1. Fel - tá-madt a mi é - le - tünk, Vi - gan mál - tó é - ne - kel - nünk, Úr Krisz - tust dí - csér - nünk,

1. Fel - tá - madt, fel - tá - madt, Jé - zu - sunk né - künk!

Hasonló példa látható az *Áldjad, én lelkem* kezdetű német koráldallam feldolgozásában.¹⁹ A koráldallam a basszusban van (11. dallampélda), a női szólamok rövid belépésekkel kísérnek.

11. dallampélda

I (♩=110)

1. Áld - jad, áld - jad, én lel - kem, a Ki - rályt!

1. Áld - jad, én lel - kem, a dí - cső - ség e - rős ki - rá - lyát! Ó - né - ki

¹⁸ I. kötet (38)

¹⁹ II. kötet (42)

5. Kórusművek elemzése

Osváth művei közül legérdekesebbek azok, melyekben strófáról strófára más-más feldolgozási mód tükröződik. Egy ilyen példa az adventi hajnal-ének feldolgozása, a *Jézus Krisztus, szép fényes hajnal* kezdetű férfikari mű.²⁰

Az első versszak a gyönyörű fríg dallam első sorának *unisono* bemutatásával indul, majd a második dallamsortól kezdve a kísérő szólamok dallamíve úgy alakul, hogy helyenként ellenmozgás rajzolódik ki a tenorban lévő fő dallam és a homofon szerkesztési módban hozzá kapcsolódó szólamok között.

A zenemű második része polifon szerkesztésű. A szigorú imitációs feldolgozásban csupán két szólam szerepel. A *cantus firmus* továbbra is a tenorban hallható, az alsó, imitáló szólam kisebb ritmikai változást szenved, majd a záró ütemben hangmódosítás is történik (ez a feldolgozás megjelenik a vegyeskari kötetben is, *fisz-fríg* módusban²¹).

A harmadik részben (12. dallampélda) a tenort kísérő két szólam eleinte terc párhuzamban mozog, majd ellenmozgás alakul ki a szélső szólamok között. A fő dallam hosszan kitartott hangjait a kísérő szólamok nyolcad mozgásai töltik ki.

12. dallampélda

3. Vi-lá-go - sítsd a mi szí-vün-ke-t, Is-mer-hes-sünk meg té-ge det,
3. Vi-lá-go - sítsd a mi szí-vün-ke-t, Is-mer-hes-sünk té - ged, is-mer-hes-sünk
3. Vi-lá-go - sítsd a mi szí-vün-ke-t, Is-mer-hes-sünk té - ged, is-mer-hes-sünk

A negyedik strófa szabad imitációs zenei anyag. A *cantus firmus* a legmélyebb szólamban található, felette a szólamok egy-egy karakteres dallammotívumot imitálnak.

²⁰ I. kötet (48)

²¹ II. kötet (15)

A záró, ötödik rész homofon szerkesztésű. A dallam újra a tenorban hallható, a kirajzolódó akkordok nagyobb része alaphelyzetű, kisebb része pedig szext megfordítású. A mű végén három ütemnyi kóda látható (13. dallampélda). A basszus kitartott, orgonapontszerű hangja fölött a három felső szólam boltíves dallamrajzában szext és terc párhuzamok fedezhetők fel. A záró akkord öt hangra bővül.

13. dallampélda

The musical score for Example 13 consists of three staves. The top staff is in treble clef, the middle in alto clef, and the bottom in bass clef. The key signature has three flats (B-flat, E-flat, A-flat). The tempo markings are 'rit.' and 'molto rit.'. The lyrics are in Hungarian.

Staff	Lyrics
Top	ál-d - junk! Á - men. Min-dig ál-d - junk! Á - men. ál-d - junk! Á - men.
Middle	Mind-ő - rök - ké ál-d - junk! Á - men. ál-d - junk! Á - men.
Bottom	ál-d - junk! Á - men. Á - - - - - men.

Osváth Viktor törekedett arra, hogy a különböző szólamösszetételű kórusoknak megfelelő zenei anyagot biztosítson. Ezért egyházi énekfeldolgozásait több változatban készítette el. Az alábbiakban olyan műveket elemzek, melyek egy-egy ének négy, öt vagy hat különböző feldolgozását példázzák.

A 65. *genfi zsoltárnak* négy változatát tartalmazza a gyűjtemény. A kétszólamú vegyeskari változatban²² Osváth szabad imitációs technikát alkalmaz. Az imitáló alsó szólam kvinttel, majd oktávval mélyebben indul; a sorindító dallammotívum hangról hangra történő imitációja után a hangközlépések nincsenek szigorúan betartva, de a dallamív vonala megmarad, vagy ellenpontoszó szólam szerepét tölti be. Metrikai szempontból az imitációs szólambelépések 2, 3 vagy 4 időegységre távolodnak a vezérdallam indításától. Az eltolódás egy esetben két különböző szövegrész függőleges egymásratévődését okozza.²³ A hetedik, tehát utolsó előtti daltársor imitációjánál augmentált hangértékeket találunk az imitáló szólamban.

²² II. kötet (12)

²³ Felső szólam szövege: *Azért tehozzád az emberek*; alsó szólam szövege: *Meghallod kegyesen*.

A háromszólamú, egyneműkari változat (14. dallampélda) homofon feldolgozás.²⁴ Alaphelyzetű, ritkán első megfordítású akkordok összefűzése látható. Elvértve találunk négyeshangzatot, de azt is kizárólag megfordításban (pl. II. fokú kvintszext akkord). Érdekes az egymás után következő, ereszkedő ívet kirajzoló, három szext-akkord összefűzése a VI., V., IV. fokon, a *Meghallod kegyesen* szövegrésznél.

14. dallampélda

Mert ké - ré - sü - ket a hí - vek - nek Meg - hal - lod ke - gye - sen,
 Bol - dog, a - kit te el - vá - lasz - tál, Fo - gad - ván há - zad - ba,
 A te csu - da i - gaz - szá - god - ból Meg - fe - lsz mi - ne - künk,

A négyszólamú vegyeskari változat *unisonó*val indul. Négy dallamhang után a szólamok szétválnak. A szélső szólamok között gyakori az ellenmozgás, a középső szólamok dallamívei kis hangterjedelmet járnak be. A három kísérő szólamban gyakori az átfutó hang, így a szólamok mozgása lépcsőzetessé válik.

Legösszetettebb az 65. *genfi zsoltár* orgonakíséretes változata, mely az eddig bemutatott strófikus variánsok ötvözete. A zsoltár első, d-mollban megharmonizált versszaka négy ütemes, *Moderato* tempójú orgonabevezető után, két női és egy férfi szólam vegyeskari változatában szólal meg, mely közeli variánsa az I. kötetben szereplő, egyneműkari feldolgozásnak. Az orgona duplázza az énekkar zenei anyagát. A második versszak gyülekezetszerű *unisonó*ban hangzik, de a dallam zenei anyagát tizenhatod mozgású, párhuzamos terc, illetve decima menetek gazdagítják. A harmadik versszak feldolgozása á-mollban található. Teljesen megegyezik a II. kötet polifon szerkesztésű, kétszólamú vegyeskari feldolgozásával. A zenei anyag ebben a feldolgozásban *a capella* szól. Rövid, öt ütemes, *Adagio* tempójú, orgonára írt, szekvencián alapuló átvezető rész után, négyszólamú vegyeskari változat következik, a

²⁴ I. kötet (26)

kiinduló hangnemben, d-mollba. A III. kötetben szereplő vegyeskari változat orgonakíséretes variánsa ez. A művet nyolc ütemes, *Largo, grave* tempójú kóda zárja, melyben a négyszólamú vegyeskar szólamai és az ezt kettőző orgonaszólam a zsoltár jellegzetes motívumait imitálja, majd egy hosszan kitartott záróhangon, terc párhuzamban mozgó kadenciát ír le. Dinamikai szempontból a mű középérős hangerővel indul, mely megmarad az első három strófa bemutatása alatt. Az orgona közjátéka *piano* hangerővel szól, majd dinamikai fokozás következik: a negyedik rész *forte*, a kóda *fortissimo* hangerővel szerepel a partitúrában. A teljes zenemű váza az alábbi táblázatban látható.

1. Táblázat

Orgonabevezető	I.	II.	III.	orgonaközjáték	IV.	Kóda
	3 sz. vk.	unisono	2 sz. alt-basszus		4 sz. vk.	4 sz. vk.
d-moll	d-moll	d-moll	á-moll	á-moll	d-moll	d-moll
	homofon		polifon		homofon	homofon

Osváth Viktor öt változatban készítette el a dór-eol módusban mozgó, *Meghódol lelkem tenéked, nagy Felség* kezdetű ének feldolgozását. A strófikus jellegű, kétszólamú, egyneműkari változatban²⁵ a szopránba helyezett vezérdallamot ellenpontozó alt szólam gyakran ellenmozgásban haladó, hajlékony dallamívekkel kíséri. A szintén strófikus jellegű, háromszólamú nőikari és a háromszólamú vegyeskari változat²⁶ teljesen azonos, csupán a hangnem más, a szólamok hangfekvése miatt. Mindkettőre jellemző, hogy a dallam egységnyi hosszú hangjait a kísérő szólam felező ritmusú mozgásával igyekszik gördülékennyé tenni a zeneszerző. A két, végigkomponált, három- és négyszólamú vegyeskari változat²⁷ szerkezetileg azonos: az első strófa feldolgozása homofon szerkesztésű;

²⁵ I. kötet (17)

²⁶ I. kötet (33), II. kötet (35)

²⁷ II. kötet (36); III. kötet (31).

a második strófa váltakozó két-két szólam együtthangzására alapoz; a harmadik strófa mindkét változatban háromszólamú homofon feldolgozás; a negyedik strófa kíséretes monódia, melyben a férfi szólam énekli a fő dallamot; majd zárás-képpen, az ötödik strófát az első strófa zenei anyagára éneklik. Mindkét esetben két ütemnyi kódával, plagális zárlattal fejeződik be a mű (15. dallampélda), mely alatt a hangerő *ppp*-ig csökken és a tempó is lecsendesedik (*Adagio, allargando*). Ebben a műben pontosan jelezve vannak a tempóváltozások és a hangerő is.

15. dallampélda

40 *mp* *Adagio, allargando* *rit.* *ppp*

hó - do - lá - so - mat! Hó - do - lá - so - mat!

p *ppp*

Hat változatban dolgozta fel a zeneszerző az *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű egyházi éneklet. A két- és háromszólamú egyenműkari változat²⁸ mellett van két háromszólamú és egy négyszólamú vegyeskari változat.²⁹ Az egyik háromszólamú vegyeskari feldolgozásban³⁰ a *cantus firmus* a férfi szólamban van elhelyezve. Az eddig felsorolt öt változat strófikus jellegű, homofon feldolgozású mű.

A harmadik kötetben szerepel az éneknek egy olyan változata, mely igényes orgonaszólamot is tartalmaz. A variációs jellegű, végigkomponált mű elején, valamint a négy feldolgozott versszak között orgonaszóló jelenik meg. A kórus zenei anyaga egyszerű, mivel az első három versszak intonálása *unisonó*ban történik. Sor-

²⁸ I. kötet (19, 40)

²⁹ II. kötet (55, 56) és III. kötet (38)

³⁰ II. kötet (56)

ban a teljes kar, női kar, férfikar intonál egy-egy versszakot, csupán az utolsó versszak hangzik fel négyszólamú, homofon változatban. Az orgonaszólók zenei anyaga is az egyházi ének dallamából, annak motívumaiból építkezik. Kiemelendő a művet bevezető orgonaszóló, mely előrevetíti a fő dallam első két dallamsorát, augmentált hangértékekkel, daktilus ritmusképletű és nyolcadmozgású, tercekben haladó szólampáros kíséretében. Amikor az orgona kísérő szólamként szerepel, háttérbe lép, a *cantus firmus* előtérbe kerül, az orgona csak rövid belépésekkel pontozza a harmóniát, vagy tizenhatod mozgású skálamenetekkel teszi mozgalmassá az egyenletes hangértékekben mozgó dallam zenei háttérét. A férfikari *unisonót* az orgona legmélyebb szólama kettőzéssel erősíti, végül a negyedik versszak négyszólamú vegyeskari hangzását, három teljes ütemnyi szünet után, a 78. ütemtől kezdődően, az orgona megkettőzi. Hosszú, 10 ütemes kóda zárja a művet, melyben a *cantus firmus* mondatrészeit a férfiszólamok intonálják.

Összegzőként kiemelném, hogy Osváth Viktor a református gyülekezeti énekanyag értékes alaprepertoárját dolgozta fel. Kitűnik ez a dallamok stilisztikai besorolásából. A feldolgozásokat változatosan alakította ki, tekintetbe véve mind az amatőr gyülekezeti kórusok zenei felkészültségének szintjét, mind a zeneileg képzett együttesek magasabb fokú igényét. Komponisztikájában megtaláljuk a homofon és polifon szerkesztési eljárások fő elemeit, melyeket kreatívan kombinál a zeneművek szólamainak kialakításakor. Törekedik a szólamok könnyű énekelhetőségének biztosítására. Tehát egy jól használható, gazdag zenei anyagot bocsát a gyülekezetek használatára. Élünk vele Isten dicsőségére!

Felhasznált irodalom

CSOMASZ Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.

DOBSZAY László: *A magyar népének*, I., Veszprémi Egyetem kiadása, 1995.

HARGITA Péter: *Osváth Viktor szakmai életrajza*. In: Hargita Péter (szerk.): *Osváth Viktor Egyházi ének-feldolgozásai*, III., Kecskeméti Református Egyházközség, Emmaus kiadó, 2011. 8–9.

- HARGITA Péter: *Osváth Viktor zenei munkássága és szerepe a református zenei életben.*
In: Hargita Péter (szerk.): *Osváth Viktor Egyházi ének-feldolgozásai*, III., Kecskeméti Református Egyházközség, Emmaus kiadó, 2011. 10–13.
- OSVÁTH László: *Emlékezés Édesapámra, Osváth Viktor lelkész-karnagyra.* In: Hargita Péter (szerk.): *Osváth Viktor Egyházi ének-feldolgozásai*, I., Kecskeméti Református Egyházközség, Emmaus kiadó, 2011. 12–13.

*Benkő Timea*¹:

„Gyermekek születék Betlemben.” Egy középkori kanció az oltszakadati evangélikusok hagyományában

Abstract. A Child is Born in Bethlehem. A Medieval cantio in the Tradition of the Lutherans in Oltszakadát (Săcădate).

Several Hungarian-speaking Transylvanian Lutheran congregations of the 20th century have sung Gregorian passions together with a number of liturgical songs belonging to the Holy Week (such as *Kyrie puerorum*, *Lamentatio Mariae*). The Lutheran congregation in Oltszakadát is the only Lutheran congregation in Transylvania, that owns an exemplar of the so-called *Öreg Graduál*, the Protestant book of devotion that includes these items. The handwritten notes in the *Gradual* from Oltszakadát, as well as the corrections done by hand in the case of worn-out pages that contained often-sung liturgical hymns, all emphasize the fact of the *Gradual*'s actual regular use. The congregation in Oltszakadát kept till this day the specific singing practice of *Puer natus* set in the old hymnals and graduals. The local Hungarian version of the medieval *cantio* starting with the words *Puer natus in Betlehem in hoc novo anno*, is sung by the congregation on Christmas Eve's service, and is repeated in the tower-song subsequent to the church service.

The local Hungarian version, starting with *Gyermekek születék Betlemben ez új esztendőben* is actually a variant of the *cantio* with the same name present in the *Gradual* from Eperjes (*Eperjesi Graduál*). The practice of *Puer natus*

¹ Egyetemi aszisztens, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, email: benkotim@yahoo.com

singing is still alive in Transylvanian Saxon-Lutheran congregations, and some congregations have recently readopted it. Whether it be due to the Saxon influence or the close relationship to the *Gradual* from Eperjes, the congregants from Oltszakadát sing the song in simple polyphony.

Keywords: *cantio*, *Gradual*, popular variant, *Puer natus* singing, tower-song, polyphonic choir, liturgy.

A magyar protestáns graduálirodalom kutatói évtizedek óta fáradoznak azon, hogy a magyar protesáns graduálok anyagát feldolgozzák. Igyekezetük arra is kiterjed, hogy lehetőség szerint rekonstruálják ezeknek az anyanyelven énekelt graduáltételeknek istentiszteleti helyét és megszólaltatásának módját. Ritka alkalom, hogy olyan élő hagyományra bukkanjanak, mely megőrizte az évszázadokkal korábban énekelt liturgikus énekek valamelyikét, vagy pedig graduálokban is megtalálható, a gyülekezeti énekeskönyvekből már kikopott kanciók élő népi változatával találkozhatnak. Az erdélyi magyar evangélikus gyülekezetekben a 20. század elején még több helyen énekeltek gregorián passiót. Dokumentált egy sajátos erdélyi magyar evangélikus Mária-síralom éneklése is. Ma már csupán a Szeben megyei Kiskapus evangélikus gyülekezetében hangzik fel nagycsütörtökön és nagypénteken a Máté-passió, a *Kyrie puerorum* valamint egy, az oltszakadati *Öreg Graduál*ba kéziratos betoldással bejegyzett Mária-síralom.²

Az oltszakadati evangélikus gyülekezet különleges helyet foglal el azon erdélyi magyar evangélikus gyülekezetek között, melyek a graduálok anyagából átörökítettek valamennyit a 20. századi istentiszteleti gyakorlatba. Jelenlegi tudásunk szerint ez az egyetlen erdélyi evangélikus gyülekezet, mely valamilyen módon birtokába jutott az *Öreg Graduál* már említett egyik példányának. Arról nincsenek

² Vö. BENKŐ Timea: *A kiskapusi passió*. In: Református Szemle, 98. évf., 2005. 1. szám. 39–69. Újabban Jakabffy Tamás készített a passióról egy TV felvételt. A felvétel forgatásakor szerzett tapasztalatait összefoglalta a Helikon című folyóiratban is. Vö. JAKABFFY Tamás: *Passió és Mária-síralom Kiskapuson*. In: Helikon. Irodalmi portál, 30. évf., 2019. 8. (766. szám). <https://www.helikon.ro/passio-es-maria-siralom-kiskapuson/> (Utolsó megtekintés: 2019. augusztus 25.)

pontos adataink, hogy mikor és mi módon jutott a gyülekezet a graduál birtokába. Kurta József azon a véleményen van, hogy a kassai evangélikus gyülekezet graduáljához hasonlóan Oltszakadát esetében is arról lehet szó, hogy a graduál kiadását támogató fejedelem ennek a két gyülekezetnek nemzetiségi alapon adományozhatta a szertartáskönyvet: olyan gyülekezeteknek juttatott a graduálból, ahol jó hasznát vették a kiadványnak, hiszen magyar nyelvű gregorián liturgikus tételeket énekeltek az istentiszteleteken.³ Kétségtelen, hogy a graduál Szakadátan a 20. század első feléig valóban használatban volt. Erről tanúskodnak a graduálban található kéziratos bejegyzések, valamint az elhasználódott részek kéziratos pótlásai.⁴ A használat jeleit leginkább a nagyheti tételek mutatják, hiszen a passiót tartalmazó, megkopott oldalakat a passió kéziratos lejegyzésű változatával pótolták, illetve szintén kéziratban hozzáfűzték az Oltszakadátan is énekelt Mária-síralmat is. Mégis, ezen tételek közül Oltszakadátan ma már egyet sem ismer a gyülekezet, a passió éneklésének szokása is elmaradt.⁵ Ezzel szemben Oltszakadátan máig megőrizték a graduálok kancióanyagából is ismert másik tételnek sajátos változatát, a *Gyermek születék Betlemben* kezdetű éneket, és egy ehhez kapcsolódó karácsonyi hagyományt, a *Puer natus*-éneklést.

A karácsony estéjén, az oltszakadati templomtoronyban felcsendülő éneket egy CD-felvételen hallottam, Orbán László, egykori szakadati evangélikus lelkész gyűjtésében.⁶ Később megtudtam: a *Gyermek születik nekünk ez új esztendőben* kezdetű karácsonyi kanciót karácsonyeste éneklük. A karácsony esti vesperát követően az asszonyok, gyermekek hazamennek otthonukba. A konfirmált fiúk, lányok és fiatal házaspárok, és mindazok, akik szeretnének énekelni, a vespera után a gyülekezeti

³ Vö. KURTA József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8.). Kolozsvár, 2002. 102–103.

⁴ Az oltszakadati graduálról vö. KURTA J.: *Az Öreg Graduál*, 113–116.

⁵ Az oltszakadati *Öreg Graduál* bejegyzései szerint a passió éneklése 1907-től elmaradt. A passió éneklésére vonatkozó utolsó bejegyzés szerint a passiót utoljára Gergely M. István tanította be, 1926 böjtjében. Vö. KURTA J.: *Az Öreg Graduál*, 115.

⁶ Vö. *Gyermek születék – Karácsony Oltszakadátan*. In: *Az én időm, mint a szép nyár. A magyar nép istenes énekei*. CD kiadás. A hangfelvétel a CREATON stúdióban készült, 2000-ben. 1. felvétel.

teremben maradnak, és gyakorolják az éneket. Régebben adventi időben csütörtök esténként összegyűltek *Puer natust* tanulni, gyakorolni. Ma már csak karácsonyeste gyakorolnak. Talán ezért vannak egyre kevesebben, akik tudják az egyszerű többszólamúságot biztosító második szólamot, mert az éneket „két hangon”, azaz két szólamban éneklük. A rövid próbán a mélyebb hangú férfiak igyekeznek megtanulni a második szólamot. Valójában csak két dallamsorban van második szólam. Este körülbelül kilenc órára, vagy amikor úgy gondolják, hogy elkészültek (az időpont időről-időre változott), visszamennek a templomba, és a toronyban eléneklük a *Gyermek születék nekünk* kezdetű éneket. Karácsony első napja hajnalán hat órakor áhítatot tartanak a templomban. Itt ismét felhangzik a karácsonyi kanció, itt is a capella, de most már a *Puer natus*-énekesek az oltár előtt állva éneklük a versszakokat, a refrént pedig a teljes gyülekezet együtt éneklük. Az utolsó, úgynevezett „fennálló szakasznál” a hívek felállnak, majd megszólal az orgona, és a gyülekezet csendben kivonul a templomból.⁷

Korábban csak a fiatalok, fiúk-lányok énekelték, ma már bárki énekelheti. Kottájuk nincs, hanem gépírással sokszorosított lapokról követik az ének szövegét, és így énekelve szólatatják meg ezt a régi éneket. A nyugalmazott tanítónő, Szakács Anna elmondása szerint „minden háznál van egy írott lap az ének szövegével, kézírással.” Neki is van, nem is tudja, talán még az ő nagymamájától.

Sándor Andrásné az oltszakadati egyházi népszokásokról írt tanulmányában nem tesz említést a *Puer natus*-éneklés szokásáról. A karácsonyhoz kapcsolódó hagyományok rendjén csak az oltárkerülés szokását említi, amit Oltszakadaton karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor gyakorolnak.⁸ Vámszer Géza azonban részletesen beszámol Oltszakadát monográfiájában erről a karácsonyi toronyéneklésről, és úgy véli, hogy az ének az *Öreg Graduál*ból való. A falu monográfiájában Vámszer Géza ezt írja:

⁷ Az adatokért köszönetet mondok Szakács Anna oltszakadati nyugalmazott tanítónőnek (82 éves), Horváth Mengyán Szófia, oltszakadati evangélikus lelkésznek és Horváth Csaba kiskapusi evangélikus lelkésznek.

⁸ SÁNDOR Andrásné: *Egyházi népszokások az oltszakadati magyar evangélikusoknál*. In: FEJŐS Zoltán – Küllös Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990. 193–196. 195.

„A szentestén, december 24-én (»ünnepe szombatján«) 8 órakor felmennek a toronyba és ott régi karácsonyi énekeket énekelnek. Így a »Gyermek születik...« és »Jézus Krisztus szép fényes hajnal...« kezdetűeket, amelyek Geleji Katona István Graduáléjából valók. Ezután egész éjjel az iskolában és a gyülesteremben szórakoznak, kártyáznak, beszélgetnek. Hajnal felé, virradat előtt két órával, megszólaltatják a templomtorony összes harangjait. Egy teljes órai harangozás után bemennek a templomba s szépen kivilágítják az ajándékba hozott gyertyákkal, majd nagy lelkesedéssel karácsonyi énekeket énekelnek. Mindenki énekel, még a gyermekek is. Ez a szászoknál is szokásos, de azok ilyenkor egy régi latin énekbe kezdenek.”⁹

Vámszer Géza értékes adatokat közöl a szakadati karácsonyi szokásokról, de több részletben pontatlan. Egyrészt az ének nem található meg a szakadati gyülekezet tulajdonában lévő *Öreg Graduálban*. A graduálban a hasonlóan kezdődő *Gyermek születék* introitus van benne.¹⁰ A szakadatiak a *Gyermek születék Betlemben* éneklését az erdélyi szászoktól átvett szokásként tartják számon. Másrészt a szászok szokásánál említett, Vámszer által latin énekként leírt éneklés esetében nem latin énekről, hanem a *Gyermek születék* éneknek kétnyelvű, latin-német változatáról van szó. Az ilyen kétnyelvű énekek még a 14-15. században keletkeztek, amikor istentiszteleten még ugyan nem énekelhetett a gyülekezet anyanyelven, de a közkedvelt kanciókat már akkor lefordították a nép nyelvére, és különösen a diákok a kancióknak azt a változatát énekeltek, ahol a latin eredeti a népnyelvi változattal váltakozva hangzott el. Ilyen ének a ma is közismert *Hadd zengjen énekszó*, latinul *In dulci jubilo* kezdetű karácsonyi ének. A *Gyermek születék Betlemben* kezdetű kanciónak a latin-német kétnyelvű változata így kezdődik: „Puer natus in Bethlehem, / in diesem neuen Jahr, / Unde gaudet Jerusalem. / Fohlocken wir...” stb.¹¹

⁹ VÁMSZER Géza: *Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány*. Erdélyi Enciklopédia Kiadás, Kolozsvár, 1940. 119.

¹⁰ *Gyermek születék minékiünk, és békességnek fejedelme*. Öreg Graduál 33a. Vö. KURTA J.: *Az Öreg Graduál*, 69.

¹¹ A példa a következő forrásból származik: Arnold BLÖCHL: *Melodiarium zum Wilhelm Paillers Weihnachts- und Krippenliedersammlung herasugegeben in den Jahren 1881 und 1883*. Corpus Misicae Popularis Austriacae 13/1. Volksmusik in Oberoesterreich, Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2000. 333.

A *Puer natus in Bethlehem* középkori kanció valamikor a 14. században keletkezett, szerzője ismeretlen. Mint a legtöbb kanció, eredetileg ez is egy liturgikus ének, a latin *Benedicamus domino*-hoz tartozó trópus volt, amit a reggeli könyörgés (*matutinum*) és az esti könyörgés (*vespera*) végén énekeltek, és így a kolostori zsolozsmákhoz kapcsolódott.¹² A kanciókat nem csak istentiszteleten énekelték, hanem paraliturgikus alkalmakkor, a világi vagy a magánélet jeles napjain. A latin szövegű kanciókat nagy ünnepeken a diákkórusok énekeltek, ugyanígy a már említett kétnyelvű (latin és népnyelvű) kanciókat is, váltakozva latinul és a gyülekezet nemzeti nyelven. A kétnyelvű változatokkal különösen német, dán és svéd fordításokban találkozunk.¹³

Az ének egész Európában igen hamar népszerű lett, területenként különböző variánsai alakultak ki. A változtok szövegben és dallamváltozatban is különböznek egymástól. A versszakok számának változatossága mellett (6-14 versszakkal is énekeltek) az egyes változatok a sorok szótagszámában is eltérnek egymástól. Ezen kívül a szövegben további variánsok kialakítására adott lehetőséget, hogy az egyes sorok közé refrénszerűen visszatérő, akklamációjellegű bővítményeket ékeltek be: „halleluja”, „amor, amor”, „ez esztendőben (*hoc in anno*)”, „ez új esztendőben” (*in novo anno* vagy *in hoc novo anno*) szöveggel. Újabb variáns alakult, amikor a versszakok mellett megjelent egy több sorból álló refrén.¹⁴ A változatos megoldással keletkezett variánsok azonban lényegében egy nagy kanciócsaládhoz tartoznak. Clemens Blume megállapította, hogy bár a regiszterek külön csoportként kezelik például a *Puer natus in Bethlehem* és toldalékkal megtoldott *Puer natus in Bethlehm hoc in anno* kezdetű énekeket, ez a toldalék nem teszi szükségessé, hogy külön számozást kapjon a két ének, mert egyszerűen csak egy ének variánsáról van szó.¹⁵

¹² Vö. DOBSZAY László: *A magyar népének I.* Egyházzenei Füzetek I/15, I. sorozat: Tankönyvek, MTA–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja és A Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2006. 202. szám. 66; Reinhard Strohm: *Das geistliche Lied des 14. und 15. Jahrhunderts.* <https://musical-life.net/essays/das-geistliche-lied-des-14-und-15-jahrhunderts> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)

¹³ R. STROHM: *Das geistliche Lied.*

¹⁴ Vö. Clemens BLUME: *Repertorium repertorii. Kritischer Wegweiser durch Ulyse Chevaliers Repertorium Hymnologicum.* Georg Olms Verlag, Hildesheim–New York, 1971. 265.

¹⁵ Uo.

A hagyományok abban is különböznek, hogy a *Puer natust* karácsony éjszakáján, a vesperán vagy a kompletóriumon (késő esti imaóra) vagy pedig kora hajnalban énekelték. A középkori gregorián dallamon kívül még a középkorban kialakult több más dallam is, gyakran táncdallamok, melyeknek azonban semmilyen kapcsolatuk sincs a gregorián változattal. Ezek nem is tartoztak az úgynevezett liturgikus kánonhoz, azaz nem istentiszteleten énekelték őket. A *Puer natus in Bethlehem* valószínűleg Erdélyben is elterjedt karácsonyi kanció lehetett, ezt igazolja számos szász evangélikus példa. Ma már Oltszakadát az egyetlen magyar evangélikus gyülekezet, mely őrzi még ezt a régi kincset.

A *Puer natus in Bethlehem* magyar nyelvterületen ismert variánsairól áttekinthető összegzést ad az RMDT I. és II. kötete. Az Oltszakadaton hagyományosan énekelt változat az RMDT II: 230/II szám alatt közölt dallammal és szövegváltozattal rokonítható: *Gyermek születék Bethlemben ez új esztendőben*.¹⁶ A közölt példa az *Eperjesi Graduál* négyzólamú kórustétele.¹⁷ Mivel nem csak maga a Szakadaton énekelt dallam variánsa az *Eperjesi Graduál*ban található dallamnak, hanem Oltszakadaton is egyszerű többszólamúságban éneklük az éneket, kézenfekvő lenne levonni a következtetést, hogy az oltszakadati *Gyermek születék Bethlemben* kezdetű éneknek közvetlen kapcsolata lenne a felvidéki evangélikus énekes hagyománnyal. A tételt alátámasztaná az a tény is, hogy az erdélyi magyar evangélikusok az erdélyi református iskolákon kívül a felvidéki iskolákat is látogatták. A következtetés azonban elhamarkodott volna, hiszen Oltszakadát a Déli-Kárpátok vonulata mentén fekszik, a szász evangélikusok lakta terület közepén. Így számolnunk kell a helyi szász evangélikus hatással is.

Az erdélyi száz gyülekezetekben általános hagyomány volt a *Puer natus*-ének, és néhány gyülekezetben még megmaradt ez a szokás, másutt a szászok tömeges kivándorlása miatt azonban megszűnt. Érdekes jelenség, hogy néhány

¹⁶ PAPP Géza: *A XVII. század dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára (RMDT) II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 230/II. Kottáját ld. 332. oldalon (a négyzólamú koral tenor *cantus firmus*). Jegyzeteket ld. 601.

¹⁷ *Eperjesi Graduál*, 61/b–62/a, négyzólamú tétel, tenor.

szász gyülekezetben pár éve ismét életre keltették a már elfelejtett hagyományt, nem ritkán a Németországba kivándorolt szász közösségek németországi gyülekezeteiben is bevezették, általában toronyéneklésként vagy a templomudvarban a toronynál („am Turm”).¹⁸

Erdélyben, a szász közösségekben a *Puer natus* éneklésének újbóli felfedezése összefügg azzal is, hogy a gyülekezetekben ismét elővették a raktárakból, sekrestyéből a *Puer natus* énekléséhez korábban hozzátartozó, sajátos karácsonyi zöld-ágas gyertyatartót, a *Christleuchtert*. A *Christleuchter* használatával ugyanis a legtöbb szász evangélikus gyülekezetben szorosán összekapcsolódott a *Puer natus* éneklése is.¹⁹ Ez a gyertyatartó egy fából készült, piramisszerű, többkarú állvány, melyet karácsonykor gyertyákkal, zöld ággal, színes szalagokkal, zászlókkal és csillagokkal díszítettek. Valójában a *Christleuchter* nem egyéb, mint a karácsonyfa elődje, a karácsonyi életfa, éppen úgy, mint a magyar nyelvterületen elterjedt életfa vagy termőág. Bár Vámszer Géza említi, hogy karácsony hajnalán ajándékba hozott gyertyákkal díszítik a templomot, Oltszakadáton nem emlékeznek rá, hogy náluk is szokásban lett volna a *Christleuchter*hez hasonló gyertyatartó. Az erdélyi szászoknál a *Christleuchter* gyertyáit a karácsonyesti istentiszteleten gyújtották meg, és ilyenkor általában a gyermekek, fiúk-lányok karácsonyi énekeket énekeltek, többek között váltakozva énekeltek a *Puer natust* is. Voltak gyülekezetek, ahol nem csak a *Christleuchter* körül állva énekeltek a kanciót, hanem karácsony éjféلكor a toronyból is megszólaltatták, énekelve vagy fúvószenekarral.²⁰ Miközben az elmúlt években a szász

¹⁸ Egy ilyen jellegű, sikeresnek ítélt próbálkozásról a németországi Drabenerhöhe nevű településen, vö. Ursula SCHENKER: „*Puer natus*” erfreut sich großer Beliebtheit. <http://www.drabenderhoehe.de/2017/12/30/puer-natus-erfreut-sich-grosser-beliebtheit/> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)

¹⁹ A *Christleuchter* és a *Puer natus* éneklésének gyakorlatát dokumentálja az erdélyi szász evangélikusok népi vallásosságát és egyházi szokásait összefoglaló internetes felület. Vö. *Ethnographische Sammlung. Siebenbürgisch-Sächsische Bräuche und Traditionen – Weihnachten*. <http://traditionen.evangel.ro/fel/tradition/view/19> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)

²⁰ Így volt ez Almen nevű szász faluban is. Vö. Matthias PELGER: *Weihnachten. Aus dem almer Heimatbuch*. <https://alma-vii.de/phpalmen/modules.php?name=Sections&artid=47> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)

gyülekezetek újra használni kezdték a *Christleuchtert*, újra megtanulták a *Puer natus* is.

Az erdélyi szász gyakorlatban a létező sok variáns közül az általánosan használt szövegváltozat az *Ein Kind geboren in Bethlehem, in diesem neuen Jahr* kezdetű változat, melynek német szövege teljesen megegyezik az oltszakadati párjával.²¹ A dallam ugyan kisebb eltéréseket mutat, de lényegében szintén rokonítható az Oltszakadaton énekelt változat dallamával. Használatos ugyanennek a szövegnek kétnyelvű, latin-német változata is. Az Angelika Meltzer és Rozemarie Chrestels által egy éve kiadott, digitális szász énekgyűjteményben három erdélyi településen gyűjtött *Puer natus* is meghallgatható, mindhárom azonos, a szakadatinak variánsdallamával. A települések Bistritz/Beszterce, Braller/Brullya (Szeben megye), Kelling/Kelnek (Fehér megye).²²

Oltszakadát karácsonyi kincse, a *Gyermek születék nekünk* éneklése egy olyan, eddig hiányzó, élő példa, mely hitelesíti a graduálokban, énekeskönyvekben lejegyzet énekvariánsok közül azt a mintát, mely az *Ez új esztendőben* közbeékeléssel, többszólamú változatban eddig talán csak kottákban, nyomtatványokban és kéziratokban állt előtünk. A fenti érvelések mentén megállapítható, hogy az oltszakadati *Puer natus* rokonítható úgy az *Eperjesi Graduál Gyermek születék Bethlenben Ez új esztendőben* kezdetű, mint az erdélyi szász evangélikus gyülekezetekben máig is énekelt *Puer natus in Betlehem In diesem neuen Jahr* vagy *Ein Kind geboren in Bethlehem in diesem neuen Jahr* kezdetű karácsonyi énekekkel. A szakadati példa egyszerre több hagyományt is követ, amikor a vespera után és karácsony első napja hajnalán is eléneklik a kanciót. Ezen kívül a toronyéneklés

²¹ Az ének teljes szövege megtalálható az erdélyi szászok szövetségének internetes portálján (Siebenbürgen.de. Portal der Verband der Siebenbürgen Sachsen). *Ein Kind geborn zu Bethlehem in diesem neuen Jahr*. Quelle: Heimatbuch Petersdorf/Unterwald. <https://www.siebenbuerger.de/ortschaften/petersdorf-muehlbach/erzaehlung/46771-puer-natus.html>. (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)

²² Angelika MELTZER – Rozemarie CHRESTELS: *E Liedchen hilft ängden. Alte und neue Lieder aus Siebenbürgen*. Haus der Heimat V., Nürnberg, 2017, 2018. MP3 formában meghallgatható itt: <https://www.angelika-meltzer.de/alte-und-neue-lieder-aus-siebenbu%C3%BCrgen/> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)

hagyományához kapcsolják szenteste a *Puer natus* éneklést, de őrzik a liturgikus funkcióval énekelt *Puer natus*-éneklés hagyományát is, amikor a karácsony hajnali áhítaton is elénekli az éneket. A hajnali áhítaton való váltakozó énekléssel az oltszakadati gyülekezet jól példázza a régi hagyományt, amikor fiúk és lányok, vagy latin szövegek esetén diákok és gyülekezet hasonló módon énekelte karácsonykor a *Puer natust*. Tisztelet és dicséret illeti ezt a többszörösen szórványhelyzetben élő kis magyar evangélikus közösséget, hogy ilyen lelkesen őrzi karácsonyi hagyományát, a *Puer natus*-éneklést.

Gyermek születék Betlemben (Oltszakadát)

Gyer - mek szü - le - ték Bet-lehm-ben, Ez új esz - ten - dő - ben,
Ö - röm már Je - ru - zsá - lem-ben. Ör - vend - jünk hát _____ és vi - gad - junk,
Az an - gya - lok - kal tap - sol - junk, Ez új esz - ten - dő - ben.
Krisz-tus Úr - nak _____ di - cső - sé - gét, Ez új esz - ten - dő - ben.

2. Ím fekszik szalmás jászolyban,
Ez új esztendőben,
Holott nagy uraságában.

3. Az ökör és jámbor számár,
Ez új esztendőben,
Urának jászoljánál jár.

4. A zsába béli királyok,
Ez új esztendőben,
Nagy kincset néki hozának.
5. Kígyó néki nem árthatván,
Ez új esztendőben,
Lőn mi vérünk bűnt nem tudván.
6. Test szerint hozzánk hasonló,
Ez új esztendőben,
De lelke bűn nélkül való.
7. Született, hogy megtisztítna,
Ez új esztendőben,
S bűntől megszabdítana.
8. Ily örömért Istenünknek,
Ez új esztendőben,
Adjunk hálát felségének.
9. Áldassék a Szentháromság,
Ez új esztendőben,
Mely mégis egy hatalmasság.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ Timea: *A kiskapusi passió*. In: Református Szemle, 98. évf., 2005. 1. szám. 39–69.
- BLÖCHL, Arnold: *Melodiarium zum Wilhelm Paillers Weihnachts- und Krippenliedersammlung herasugegeben in den Jahren 1881 und 1883*. Corpus Musicae Popularis Austriacae 13/1. Volksmusik in Oberoesterreich, Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2000.
- BLUME, Clemens: *Repertorium repertorii. Kritischer Wegweiser durch Ulysse Chevaliers Repertorium Hymnologicum*. Georg Olms Verlag, Hildesheim–New York, 1971.
- DOBSZAY László: *A magyar népének I. Egyházzenei Füzetek I/15, I. sorozat: Tankönyvek, MTA–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja és A Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2006. 202. szám. 66.*

- Ethnographische Sammlung. Siebenbürgisch-Sächsische Bräuche und Traditionen – Weihnachten.* <http://traditionen.evangel.ro/fe/tradition/view/19> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.).
- Gyermekek születék – Karácsony Oltszakadátan.* In: Az én időm, mint a szép nyár. A magyar nép istenes énekei. CD kiadás. A hangfelvétel a CREATON stúdióban készült, 2000-ben. 1. felvétel.
- JAKABFFY Tamás: *Passió és Mária-síralom Kiskapuson.* In: Helikon. Irodalmi portál, 30. évf., 2019. 8. (766. szám). <https://www.helikon.ro/passio-es-maria-siralom-kiskapuson/> (Utolsó megtekintés: 2019. augusztus 25.)
- KURTA József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8.). Kolozsvár, 2002.
- MELTZER, Angelika – CHRESTELS, Rozemarie: *E Liedchen hilft ängden. Alte und neue Lieder aus Siebenbürgen.* Haus der Heimat V., Nürnberg, 2017, 2018. MP3 formában meghallgatható itt: <https://www.angelika-meltzer.de/alte-und-neue-lieder-aus-sieben%C3%BCrgen/>. (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)
- PAPP Géza: *A XVII. század dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára (RMDT) II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- PELGER, Matthias: *Weihnachten. Aus dem almer Heimatbuch.* <https://alma-vii.de/phpalmen/modules.php?name=Sections&artid=47> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)
- SÁNDOR Andrásné: *Egyházi népszokások az oltszakadáti magyar evangélikusoknál.* In: FEJŐS Zoltán – KÜLLŐS Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl.* Magyar-ságkutató Intézet, Budapest, 1990. 193–196.
- SCHENKER, Ursula: *„Puer natus” erfreut sich großer Beliebtheit.* <http://www.drabenderhoehe.de/2017/12/30/puer-natus-erfreut-sich-grosser-beliebtheit/> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)
- Siebenbürgen.de. Portal der Verband der Siebenbürgen Sachsen. *Ein Kind geboren zu Bethlehem in diesem neuen Jahr.* Quelle: Heimatbuch Petersdorf/Unterwald. <https://www.siebenbuerger.de/ortschaften/petersdorf-muehlbach/erzaehlung/46771-puer-natus.html>. (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)
- STROHM, Reinhard: *Das geistliche Lied des 14. und 15. Jahrhunderts.* <https://musical-life.net/essays/das-geistliche-lied-des-14-und-15-jahrhunderts> (Utolsó megtekintés: 2019. szeptember 5.)
- VÁMSZER Géza: *Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány.* Erdélyi Enciklopédia Kiadás, Kolozsvár, 1940.

*Pap Ferenc*¹:

Az egyházzene mint közfelelősség

Abstract. Church Music as Public Responsibility.

Public responsibility means, that an entity (institution, university, as well as the Church) has an obligation, a duty to act for the benefit of its social context, and for the promoting of the society. Church music has a character of public responsibility, and the duty of contributing to the teaching, service, and mission of the Church. The Synod of the Reformed Church in Hungary exercises the right of *ius reformandi* and *ius liturgicum*. Liturgical books, Hymnals, and the official translation of the Holy Scripture can be exclusively accepted and introduced by the Synod. This is a clear expression of public responsibility. A clear distinction between Church music and religious music has to be made. This study deals with the historical and the theoretical aspects of public responsibility concerning Church music.

Keywords: Church music, public responsibility, liturgy, Synod

A közfelelősség (*public responsibility, öffentliche Verantwortung*) újabban sokat és sokszor használt fogalma és gondolata egy-egy intézmény, így például az egyetemek és főiskolák esetében, és a felsőoktatási minőségbiztosítás, minőség-ellenőrzés, azaz akkreditáció keretében azt kívánja hangsúlyozni és kifejezni, valamint a belső

¹ Dékán, habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar és Hittudományi Kar. E-mail: pap.ferenc@kre.hu. Köszöntésképpen, a közös szolgálatból hozott gondolatokkal Dr. Dávid Istvánnak. *Ad multos annos!*

és a külső közvélemény számára azt szeretné nyomatékosítani, hogy az elsődleges tevékenység végzése nem korlátozódhat csak belső folyamatokra, eljárásrendekre, hanem a felhasznált források, a termelt javak, a haszon és a veszteség, a szellemi és a fizikai munka egy nagyobb, teljesebb kontextusban, térben történik. Éppen ezért a képzési folyamatok, az intézményi, operatív és üzemszerű működés mechanizmusai kihatással bírnak a tágabb környezetre (különbféle szinteken: országosan, regionálisan stb.), amit viszont el kell mélyíteni, valamint tudatosítani szükséges.

Az egyházzene is közfelelősség. Az egyházzene alapvetően az egyházban, a nyilvános kultuszban, az egyház istentiszteletében és istentiszteletéért történik, azonban jelentősége és kihatása, ahogyan a történelmi ismeretek és tapasztalatok mutatják, jóval nagyobb és szélesebb hatáskörű, mint azt a belső problémákkal küzdő gyülekezetek, a még vagy már nem éneklő egyházi-gyülekezeti közösségek fel tudják mérni, vagy képesek érzékelni.²

A Zsinat a Magyarországi Református Egyház törvényhozó és legfőbb intézkedő testülete – ahogyan a Magyarországi Református Egyház alkotmányáról és szolgálatáról szóló, 1994. évi II. törvényben olvassuk. A Zsinat kizárólagos jogköre az egyház tanainak vizsgálata és megállapítása (*ius reformandi*). A legfőbb képviseleti szerv feladat- és hatáskörének felsorolása az istentisztelet és annak szerves részét alkotó egyházzene, egyházi ének vonatkozásában a közfelelőség-jelleget fejezi ki, hogy a már megnevezett egyházi törvény 133.§ b) pontja egyértelműen a Zsinat kizárólagos hatáskörébe utalja a hivatalos bibliafordításról, az istentiszteleti rendtartásról és az énekeskönyvről szóló döntést és rendelkezést.³ A *ius liturgicum*⁴ tehát a közegyházat, az egyház közösségét és annak képviseletét, a Zsinatot és nem egyes gyülekezeteket, egyházmegyéket, egyházkerületeket, egyházi

² Vö. FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010. 15–16, 25–29, 35–36.

³ A törvény szövegét lásd:

https://www.reformatus.hu/data/documents/2019/05/24/Alkotmany_tv.2019.evi_II.tv.mod.pdf

⁴ A kérdéshez lásd részletesen: Ralph KUNZ: *Plädoyer für eine Predigt- und Leseordnung*. In: Ralph KUNZ – Andreas MARTI – David PLÜSS (Hg.): *Reformierte Liturgik – kontrovers*. Zürich, 2011. 378–384.

csoportokat vagy egyházi jellegű társulásokat illeti meg, amikor a magyarországi református egyház nyilvános és hivatalos istentiszteletéről van szó. A döntés lehetősége és kényszere nem azt jelenti és feltételezi, hogy a Magyarországi Református Egyház száz főből álló Zsinatának minden egyes tagja egyházzenei és liturgiai szakértő, vagy egyházzenei és liturgiai szakmai-tudományos szempontból megkérdőjelezhetetlenül kompetens. A Zsinat döntését annak megbízásából szakértők és szakemberek készítik elő, az énekeskönyv és az istentiszteleti rendtartás mögött meghúzódó összetett és több tudományterületet átfogó szakmai kérdésekben az egyes területek szakemberei járnak el. A Zsinat döntése a közegyház és a közfelöltség legitimitását és nyomatékát fejezi ki.

Magyar református egyház- és liturgiátörténeti hagyományaink szintén azt mutatják és bizonyítják, hogy a nem kongregacionalista, szabadegyházi vagy szektás formában szerveződő egyház az énekeskönyv és az istentisztelet ügyét mindig egyházkerületi, majd zsinati szinten és hatáskörben kezelte. Tóth Ferenc, a magyarországi gyakorlati teológia, így liturgika „atyja”⁵ 1810-es tankönyvében ekként fogalmazza meg mindezt:

I. §. Kinek jussa Liturgiát készíttetni, és azt az Ekklesiákkal bévetetni?

Sem Püspököknek, sem annnyival inkább közönséges Egyházi Szolgának nints arra jussa, hogy az Ekklesiák' fzmára tsupán maga oktából, és a' *közönséges Ekklesia*, vagy az az által kiválasztott Ekklesiái Képviselek, és Ekklesiái Fő Confistorium tudta 's megegyezése nélkül az Ekklesiák' fzmára *közönséges Liturgiát* kifzittsen [*sic!*], és azt azokkal bevétefse. A' Liturgiának kéfzítése ugyan is, vagy a' kéfzittetettnek helybenhagyása, és folyamatba való vétettetése eredetikeppen az *Ekklesiának jussa* [...].⁶

⁵ SZETEY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784-1878 között*. Budapest, 2016. 211–244.

⁶ TÓTH Ferenc: *Liturgika*. Győr, 1810. 8–9.

Tóth Ferenc az éneklésről, énekekről és énekeskönyvről is hasonlóképpen nyilatkozik. A közönséges, azaz gyülekezeti istentiszteleten csak azokat az énekeket lehet énekelni, amelyeket az „egyház felsősége” bevezetett és elfogadott. Új éneket az egyházba, gyülekezetbe saját akaratból senki sem vihet be, azt nem énekelteheti, az énekek elfogadásának joga az egyházi fennhatóság és nem a „magános ember” dolga. A kántor és a lelkész a „bevett közönséges” énekeskönyvből énekeltesen.⁷

Az előljárók, egyházvezetők, szuperintendensek, majd püspökök – mint kiemelkedő egyházi emberek – különleges közfelelőssége, kiváltsága volt, hogy gondoskodjanak az istentiszteletről és az éneklésről, és felügyeljék azt.⁸ Megállapíthatjuk mindezt attól függetlenül, hogy ezeket a törekvéseket a 18–19. századtól erőteljesen áthatotta az úgynevezett „korszellem” vagy a korszellemhez való alkalmazkodás szándéka, akarata, a korszellem iránti lelkesedés – miközben sokszor az előző nemzedékek és évszázadok áthagyományozott liturgikus és egyházzenei stílusára, örökségére is támaszkodtak –, amitől megújulást vártak, de ez a tendencia számos esetben korhoz kötötté és gyorsan elavulóvá tette egyes nemzedékek tevékenységét.⁹ A legfeltűnőbb és legerőszakosabb, ezért legkárosabb stílustörést Magyarországon az 1806-os Benedek-féle énekeskönyv jelentette.¹⁰ Az 1806-os

⁷ Uo. 72.

⁸ PAP Ferenc: *Báthori Gábor (1755-1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében*. In: PAP Ferenc (szerk.): *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*. Budapest, 2012. 45–56; PAP Ferenc: *Paksi György ágendája*. In: JUHÁSZ György – HORVÁTH Kinga – ÁRKI Zuzana – KESERŰ József – LÉVAI Artilla – ŠEBEN Zoltán (szerk.): *Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho – 2015 „Inovácia a kreativita vo vzdelávaní a vede”*. Sekcie teologických a humanitných vied. A komáromi Selye János Egyetem 2015-ös „Innováció és kreativitás az oktatásban és a tudományban” Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete. Teológiai- és Humántudományi szekciók. Komárno, 2015. 122–169.

⁹ PAP Ferenc: *„A’ tsudák ideje régen el-múlt, nekiünk az Istenől belénk adattatott okosságot kell követni.” Tanulások és kérdések Báthori Gábor életműve és ágendája kapcsán*. In: KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*. Budapest–Nagyárad, 2016. 123–134.

¹⁰ PAP Ferenc: *Az 1806-os reforménekeskönyv. Egy kétszáz esztendő énekeskönyv-hagyomány és kritikája*. In: KOVÁCS Andrea (szerk.): *„A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséretet” – Népénektáraink tegnap és ma*. Budapest, 2011. 293–336.

énekeskönyv kihatásait közvetlenül és áttételesen mind a mai napig szenvedni a magyar reformátusság.

Azzal, hogy a Zsinat határozottan és egyértelműen vállalja a döntést a bibliafordításon túl a liturgia, istentisztelet, istentiszteleti rendtartás és énekeskönyv ügyében, kifejezi, elismeri és magáénak ismeri nem csupán az egyház életének legfontosabb ügyét és dimenzióját: az istentiszteletet, hanem ezzel együtt a liturgia és az egyházzene közfelelősség-jellegét is. A felelősség azzal jár, hogy az egyház, az egyház közössége, a legfőbb képviseleti szerv, a Zsinat tudatában van annak, hogy felügyeli és ellenőrzi ezek megvalósulását, tartalmát. A nem döntés és a döntésképtelenség egyértelműen a felelősség előli menekülést, elbújást, az „igen” és a „nem” közötti evangéliumi, világos határvonal elmosását jelenti. A 19-20. század fordulójától kezdve a legújabb korig magyar református közösségeink és egyháztesteink nem tettek szert túl sok pozitív és eszményi tapasztalásra az énekeskönyv és az istentisztelet ügyében. Sok esetben történelmi kényszerek, illetve (egyház)politikai diktátumok, valamint egyházjogi anomáliák határozták meg egészen a legutóbbi időkig az istentisztelet, az istentiszteleti rendtartás¹¹ és az istentiszteleti éneklés, az énekeskönyv kérdését.¹² A liturgikus kultúra és teológia szinte teljes hiánya pedig nem csupán a lelkész- és egyházi szolgák képzését sújtja, hanem az egyházi élet minden területét és megnyilvánulását.¹³ Mindezek összefüggésében némileg utópisztikus az Egyházunk Liturgiai Bizottsága által megfogalmazott teológiai alapelvek előszavában a következő vágy vagy kívánság:

¹¹ PAP Ferenc: *Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás. Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában*. In: ZSENGELLÉR József – KODÁCSY Tamás – ABLONCZY Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*. Budapest, 2016. 337–355; KOZMA Zsolt: *Ágendáskönyv 1998*. In: *Az Út*. 27. évf., 2001. 1. szám. 12–23.

¹² FEKETE Csaba: *Találkozás énekeskönyv. Istentiszteleti életünk paramétereit*. In: *Zsoltár*. 3. évf., 1996. 4. szám. 2–14.

¹³ PAP Ferenc: *„Reformátusok a kegyelem trónusánál.” Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései*. In: *Collegium Doctorum*. 7. évf., 2011. 180–192; PAP Ferenc: *Liturgikus teológia és hangsúlyainak hiánya a református egyházban*. In: *Magyar Egyházzene*. 20. évf., 2012/2013. 353–364.

Végre ne az egyházkormányzói hiúság, hanem a teológiai felismerések alakítsák az istentisztelet rendjét. Furcsa XX. századi tapasztalat, hogy a keresztülvitt liturgiai reformokba mindig keveredett valamilyen egyházkormányzói érdek, amely felülírta az elvi-teológiai-közösségi szempontokat. El kell jönnie annak a kegyelmi állapotnak, amely a teológiai felismerések megvalósulását, kibontakozását segíti a megújuló istentiszteletért.¹⁴

Amikor egyházzenéről és közfelelősségről gondolkodunk és beszélünk, szükséges világos különbséget és határvonalat húzni az egyházzene vagy egyházi zene és liturgikus zene, valamint az egyházas és vallásos zene között.¹⁵

A legújabb folyamatok egyértelműen mutatják azt a tendenciát és affinitást, hogy az egyházi és liturgikus zene leváltása érdekében már az istentiszteleten is egyházi, közösségi felhatalmazás és elfogadás nélkül, éppen ezért a közegyház közfelelősségének körétől távoli, a liturgikus, istentiszteleti kötöttségek, beágyazottság és vonatkozások nélküli általános, színvonalában leginkább vulgáris és olcsó, szentimentális, vallásos giccsbe hajló, ego- és antropocentrikus, érzelmileg túltöltött, tartalmilag semmitmondó, egyúttal vallásosnak tűnő zene és ének, valamint rituális megnyilvánulás-rendszer kezd elterjedni. A magánkegyesség – egy nagyon régóta tartó, egyre romló folyamat részeként – igyekszik a közösségi istentisztelet tartalmi, formális és stílusi jellemzőit, szókincsét kiszorítani és leváltani, és egyfajta internacionalista-globalista-liberális teológiai generálmegközelítés „prófétájaként” a kötődések nélküli, gyökértelen *novo homus christianust* akarja megteremtteni. A magánkegyesség, a privát vagy magánéleti keresztyénség (*religio privata*) megnyilvánulásai válnak lassanként egyedüli mértékké, a vallásos ember kizárólagos és szubjektív érdeklődése és érdeke kerül a középpontba.¹⁶ Az ún. dicsőítésvezetők és dicsőítő csoportok számára csak a saját „kegyességük” és annak

¹⁴ FEKETE K.: *Reformátusok a kegyelem trónusánál*, 9.

¹⁵ DOBSZAY László: *Lexikoncikk az egyházi zenéről*. In: DOBSZAY László: *Jegyzetek a liturgiáról*. Budapest, 2001. 329–337; PAP Ferenc: *Vallás és zene. Fenomenológiai kérdések és következtetések*. In: *Protestáns Téka*. 1. évf., 2007. 4. szám. 3–10.

¹⁶ Nem szükséges magyarázkodni az anyanyelviséget és anyanyelvűséget úton-útfélen hangoztató egyházban az értelmetlen blablákat tartalmazó, sokszor silány magyar, angol, héber, egzotikus nyelvű

megnyilvánulási formái érdekesek, a gyülekezeti közösség alapvetően csak vallásos ideológiaként felfogott közönségként értelmezhető számukra. Ez a rajongás, a vallási entuziazmus örök definíciója. Alapvetően idegen a református keresztyén (kálvini) kegyességtől és istentisztelet-felfogástól – ahogyan általában a keresztyénségtől – a túlzásokba eső emberközpontúság és az ember cselekvésének, teljesítményének, igényrendszerének hangsúlyozása.¹⁷

Nyilvánvalóan korszakos túlsapásokra hajlamos szimptómáról, kórképről van szó, ami megannyi hiányosságra és lelki-spirituális, valamint tartalmi ürességre és az általános hitelességválságra irányítja a figyelmet, miközben a „formátlanosság önkénye” és a hitvallástalan, felekezeti elköteleződés nélküli, ún. általános keresztyénség válik íratlan törvénnyé.¹⁸ Így és ekként, nyomatékosan „a keresztyén zenész” eposzi jelzővel felruházva magasztalják a református médiumok más egyházak, vallási közösségek, így pl. a Hit Gyülekezete emblematisz arcait, akik az egyházzent, avagy a szórakoztató vallásos (könnyű)zenét javarészt megélhetési turnétevékenységként művelik.

Ne csodálkozzunk, hogy amíg az ember van a középpontban, addig az embert ugráljuk körül, bálványozzuk és imádjuk, és valójában csak a felület, a látzat, a lózungok szintjén tiszteljük Istent „lélekben és igazságban” (Jn 4,24). Félő, hogy az egyház és az egyénieskedő, szubjektív, beszűkült szellemi értékrendet követő szektásodás határvonalának egyensúlyát hosszú távon nem tudjuk fenntartani.¹⁹ Egyház- és teológiatörténeti tény, hogy a *lex credendi* és a *lex orandi* kényes

(ének)szövegek éneklése közben. Csak emellett meg ne jelenjen egy veretes magyarságú gregorián-graudál tétel vagy reformáció korabeli népének, ahol a *Kyrie eleison* is „csak” *Uram, irgalmazz* vagy *Irgalmazz nékiink* formában hangzik fel! Az alapelvek ütköztetése közben külön „érdekességként” jelentkeznak az *imnapok*, *imahetek* központi liturgiai ajánlásai, amelyek alapján távoli kultúrák gyakorlatait mímelik a résztvevők, vagy pl. számukra értelmezhetetlen nyelveken mantráznak énekeket és imádságokat. PAP Ferenc: *Az egyházi év*. Budapest, 2016. 17.

¹⁷ Vö. PAP F.: *Az egyházi év*, 16–17.

¹⁸ Békési Sándor szerint „felelőtlen az az álláspont, amelyik ugyan megtartja a hitvallás tartalmi részét, de a formának nem tulajdonít jelentőséget, sőt elhanyagolható függeléknak tartja azt, vagy szembehelezi a kultúrát az egyházzal, a tradíciót a hittel.” BÉKÉSI Sándor: *Tradíció és forma*. In: *Confessio*. 37. évf., 2013. 3. szám. 76.

¹⁹ Vö. SZÜCS Ferenc: *Istentiszteletünk megújulása*. In: *Theológiai Szemle*. 2012. 2. szám. 109–112.

egymásrautaltságát és összefüggését nem lehet „büntetlenül” megbontani, ugyanis a forma nem a tartalom szabadon lecserélhető kerete vagy kísérőeleme.

[...] a formát nem lehet a tradíció tartalmához megválasztani, ugyanis *a forma magából a tradícióból ered*. Ráadásul a tradíció és a forma nem egyirányú kapcsolat, melyben a forma pusztán közvetítő szerepet játszik a tartalom átadásában, nem ruha, nem karneváli kosztüm, amelyet divatok és korok szerint válogatunk, és válogatás után ráöltünk a tradicionális tartalmakra. [...] *A tradícióban már benne foglaltatik a forma is*. [...] A forma nem külsősége a tradíciónak, hanem belső fogantatása.²⁰

Az igehirdetés, az imádság és az ének tartalma, minősége, nyelve a közös identitás kifejeződése, a közös nyelv megtanulását, kimunkálását, továbbfejlesztését, az egyházba való bevonódást segítő keret és közeg.²¹ Ez is a közfelelősség része. Ezen túlmenően az egyházi, gyülekezeti ének, az egyházzene különösen az egyház egyetemességébe tagol be, hiszen évszázadok, ősök és hősök hite, letisztult kegyessége és nyelvezete fénylik át a mindenkori mába élő, utat kereső hívő ember számára. A hittanóra, az iskolai istentisztelet különösen nagy lehetőséget és felelősséget hordoz.²² Marginális jelenséggé silányult az egyházi zene ezeken a „rendezvényeken”. Az egyház kinyilvánította, kinyilvánítja, hogy kivonult, kivonul ebből a felelősségi körből?

Nem könnyíti a magyarországi helyzetet, hogy 2019 februárjában megjelent a vallásos alkotóközösségek, zenei együttesek és zenészek hosszú távú működését biztosító forrásbiztosításról szóló 1046/2019. (II. 18.) Kormányhatározat,²³

²⁰ BÉKÉSI S.: *Tradíció és forma*, 77.

²¹ Vö. SZETEY Szabolcs: *Korszakváltás-e a reformáció a prédikálás történetében? Megfontolások a prédikálás nyelvéről és a prédikációtípusokról*. In: LÁNYI Gábor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra*. Budapest, 2018. 71–79.

²² PAP Ferenc: *Az egyházzene helye és jelentősége a református liturgiában: lehetőség és felelősség*. In: DOBSZAY Ágnes (szerk.): „Inter Sollicitudines.” Tudományos ülészek X. Pius pápa egyházzenei motu propriójának 100 éves évfordulóján (Budapest, 2003. december). Budapest, 2006. 315–327.

²³ In: *Magyar Közlöny*. 2019, 24. szám. 431.

amely 2019–2021. között Magyarország költségvetésébe építve összesen 3,4 milliárd forint támogatást biztosít, garانتál, hiszen a Kormány „egyetért a kárpát-medencei vallási hagyományok megőrzésével, valamint életben tartása és élővé tétele szükségességével, ennek érdekében támogatja a vallásos könnyűzenét.” A garantált pénzösszeg elősegíti az ún. vallásos könnyűzene „alkotói kiteljesedését elősegítő rendszerek kialakítását és fenntartását”, valamint annak „társadalmi kiteljesedését elősegítő rendszerek kialakítását és fenntartását.”

A Kormányhatározat tervezetének egyeztetése nem volt nyilvános, azonban a kormányzati szereplők támogatása és a Pénzügyminisztérium kételyei mellett a rendelet bírja a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) támogatását. Sajnos azt kell feltételeznünk, hogy az MMA részéről véleményező nem rendelkezett olyan szakmai kompetenciával, hogy a művészeti köztestület céljaival teljesen ellentétes célkitűzést felismerje.

A Kormányhatározat indoklása²⁴ a lelkiismereti meggyőződés szabad kifejezéséből, valamint a vallásszabadság elvéből vezeti le, hogy Magyarország elismeri és becsüli a haza vallási hagyományait, és kiemelt szövetségesként tekint a XXI. században is mértékadó egyházakra. A Kormányhatározat mindenesetre azt üzeni, hogy a vallásos könnyűzenét szolgáltatók minősülnek kiemelt szövetséges-

²⁴ Néhány mondat az indoklásból: „Ahogy a világ, ugyanúgy a könnyűzene is átalakuláson megy keresztül. Azok a dalok, amelyek Istent dicsőítik, be tudnak kerülni a mainstreambe, vagy létrehozhatnak egy új és erős közösséget. Mindehhez a dallam és a szöveg minőségi versenyképessége szükséges.” „Napjainkban a vallásos könnyűzene olyan mértékben elterjedt Magyarországon, hogy talán nem is létezik olyan egyházközség, gyülekezet, vagy vallásos közösség, ahol ne működne ilyen műfajban játszó együttesek. Összekapcsolja a különböző generációkat és a kárpát-medencei magyar ajkú vallásos közösségeket. A műfaj pozitív módon járul hozzá a társadalom kohéziós erejének növekedéséhez és hű Magyarország vallásos hagyományaihoz, kulturális kincseihez.” „A hazai vallásos könnyűzenei kultúra magasabb szintre emelése, széleskörű társadalmi megismertetése a fenti célokat szolgálja, közvetetten pedig kiváltképp alkalmas a vallási közösségek megerősítésére, megújítására és aktivizálására. Átfogó és általános cél, hogy a vallásos könnyűzene segítségével kifejtett hatás által a magyarországi vallásos közösségeket revitalizáljuk, aktivizáljuk; széles körben mintát adva a megújulásához, segítve a különféle hívó közösségeket, hogy hitükben megerősödjenek, azért, hogy küldetésüket hatékonyabban tölthessék be. Mindez hosszútávon a teljes társadalomra nézve pozitív hatást fejt ki.”

nek, ugyanis Magyarországon nincs semmilyen rendszeres, kiszámítható, világosan elkülönített támogatás a „normális” vagy „szokványos” támogatás az egyházi, gyülekezeti kóruskultúra, egyházi, gyülekezeti „hagyományos” zenei és zenekari tevékenységek fejlesztésére, valamint a magyar nemzeti lelki-szellemi és az európai keresztyén kultúrkincs részét képező jelentős történeti orgonaállomány karbantartására, javítására, restaurálására Kárpát-medence-szerte.

A komplex művészeti nevelés, a napi testnevelés mellett felvetett napi éneklés kérdéskörét látva csak azt kérdezzük, hogy milyen tartalommal valósulnak ezek meg. Egy nemzeti tanévnyitón miért kell minősíthetetlenül gyenge zenei és szövegi zengedezményeket előadni, amikor van egyházi és népi saját anyanyelvünk és énekkincsünk.

Az egyházzene közfelelősség. A közfelelősség a mienk.

Felhasznált irodalom

- BÉKÉSI Sándor: *Tradíció és forma*. In: *Confessio*. 37. évf., 2013. 3. szám. 75–78.
- DOBSZAY László: *Lexikoncikk az egyházi zenéről*. In: DOBSZAY László: *Jegyzetek a liturgiáról*. Budapest, 2001. 329–337.
- FEKETE Csaba: *Találkozás énekeskönyv. Istentiszteleti életünk paraméterei*. In: *Zsoltár*. 3. évf., 1996. 4. szám. 2–14.
- FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010.
- KOZMA Zsolt: *Ágendáskönyv 1998*. In: *Az Út*. 27. évf., 2001. 1. szám. 12–23.
- KUNZ, Ralph: *Plädoyer für eine Predigt- und Leseordnung*. In: KUNZ, Ralph – MARTI, Andreas – PLÜSS, David (Hg.): *Reformierte Liturgik – kontrovers*. Zürich, 2011.
- PAP Ferenc: „A’ tsudák ideje régen el-mult, nekünk az Istentől belénk adattatott okosságot kell követni.” *Tanulások és kérdések Báthori Gábor életműve és ágendája kapcsán*. In: KOVÁCS Ábrahám (szerk.): *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*. Budapest–Nagyvárad, 2016. 123–134.
- PAP Ferenc: „*Reformátusok a kegyelem trónusánál.*” *Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései*. In: *Collegium Doctorum*. 7. évf., 2011. 180–192.

- PAP Ferenc: *Az 1806-os reforménekeskönyv. Egy kétszáz esztendő énekeskönyv-hagyomány és kritikája*. In: KOVÁCS Andrea (szerk.): „A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséret” – Népénekartáink tegnap és ma. Budapest, 2011. 293–336.
- PAP Ferenc: *Az egyházi év*. Budapest, 2016.
- PAP Ferenc: *Az egyházzene helye és jelentősége a református liturgiában: lehetőség és felelősség*. In: DOBSZAY Ágnes (szerk.): „Inter Sollicitudines.” Tudományos ülésszak X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján (Budapest, 2003. december). Budapest, 2006. 315–327.
- PAP Ferenc: *Báthori Gábor (1755-1842) liturgiai öröksége és a Pesti Egyház Ágendája (1796) a korszak összefüggésében*. In: PAP Ferenc (szerk.): Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről. Budapest, 2012. 9–201.
- PAP Ferenc: *Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás. Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában*. In: ZSENGELLÉR József – KODÁCSY Tamás – ABLONCZY Tamás (szerk.): Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére. Budapest, 2016. 337–355.
- PAP Ferenc: *Liturgikus teológia és hangsúlyainak hiánya a református egyházban*. In: Magyar Egyházzene. 20. évf., 2012/2013. 353–364.
- PAP Ferenc: *Paksi György ágendája*. In: JUHÁSZ György – HORVÁTH Kinga – ÁRKI Zuzana – KESERŰ József – LÉVAI Artilla – ŠEBEN Zoltán (szerk.): Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho – 2015 „Inovácia a kreativita vo vzdelávaní a vede”. Sekcie teologických a humanitných vied. A komáromi Selye János Egyetem 2015-ös „Innováció és kreativitás az oktatásban és a tudományban” Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete. Teológiai- és Humántudományi szekciók. Komárno, 2015. 122–169.
- PAP Ferenc: *Vallás és zene. Fenomenológiai kérdések és következtetések*. In: Protestáns Téka. 1. évf., 2007. 4. szám. 3–10.
- SZETÉY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784-1878 között*. Budapest, 2016.
- SZETÉY Szabolcs: *Korszakváltás-e a reformáció a prédikálás történetében? Megfontolások a prédikálás nyelvéről és a prédikációtípusokról*. In: LÁNYI Gábor János (szerk.): A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra. Budapest, 2018. 71–79.
- SZÜCS Ferenc: *Istentiszteletünk megújulása*. In: Theológiai Szemle. 2012. 2. szám. 109–112.
- TÓTH Ferenc: *Liturgika*. Győr, 1810.

*Püsök Sarolta*¹:

„...Hogy egyek legyenek, mint mi”² – az egység kérdése³

Abstract. „...That they may be one, as we are” – the question of unity.

2019 is the Year of unity in the Hungarian Reformed Church since 10 years ago, when the Hungarian Reformed Churches on 22 May expressed their unity by accepting a common constitution.

In the era of Reformation, in the 16th century the young reformed church of the Hungarian territories was divided in three parts. The Western region was brought under the rule of the Habsburg Empire, in the Eastern territory the independent Principality of Transylvania emerged and the biggest “third” of the former kingdom, the part in the middle was conquered by the Ottomans. The first common organizational structure for the whole Hungarian Reformed Church was possible only in 19th century, following the

¹ Egyetemi docens, kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, e-mail: pusoksarolta@gmail.com

² Idézett mondatrész Jézus főpapi imájából: Jn 17,11/b.

³ A Dávid István tiszteletére szánt kötetbe a földinek, a nagyra becsült művészek, a testvérintézet tanáranak, a közös konferenciák előadójának kijáró figyelmet a rendszeres teológus zenei írással nem tudja kifejezni, de a saját munkájában is talál olyan kapcsolópontot, amely beleilleszkezik ennek a lapszámnak a tematikájába. A VI. Bonyhai Kastélynapon a református egységről elhangzott előadásom bővített változatának egyik kiemelt gondolata az ének egységteremtő erejéről szól. Ezekkel a szerény sorokkal próbálom jelezni, hogy mennyire fontosnak tartom egyházzénészeink értékmentő és ízlésformáló munkáját, és az ünnepeltnek megköszönni, hogy ebben a szakértelmet, körütekintést és türelmet igénylő feladatvégzésben odaadással vesz részt.

Austro-Hungarian Compromise of 1867. The developing of the first constitution was finished in 1881, in Debrecen. After the two World Wars the Hungarian Reformed people lived not only in Hungary, but with a sudden political move they were citizens of Austria, Slovakia, Romania, Ukraine, Serbia, Croatia and Slovenia. In the latter century there have arisen significant Hungarian Reformed communities also in distant lands, not only in the traditionally Hungarian region. The Consultative Convent prepared a common liturgy and hymnal beyond the harmonization of reformed church law, which is a considerable result for the songs are important factors of unity.

The disgregation / fragmentation is an old problem of humanity and of Christianity. The alternative is the koinonia, the true communion with God and with fellows. This study has its purpose in seeking possibilities to realize unity between people, the fellows in Jesus Christ.

Keywords: Consultative Convent of the Hungarian Reformed Churches; harmonization of reformed church law; common liturgy; common hymnal; koinonia

A református egység nyomán

A Magyar Református Egyház 2019-et az *egység* éveként hirdette meg, amelyet számos rendezvényen feldolgoztak. A központi tematika gondolata ezúttal egy korábbi eseményre utal vissza. Tíz évvel ezelőtt örömmünnepet ültek a magyar reformátusok, ugyanis 2009. május 22-én Debrecenben ülésezett a Magyar Református Egyház közös zsinata, amelyen elfogadták *A Magyar Református Egyház Alkotmányát*,⁴ és a tagesztyházak küldöttsége megtartotta az első magyar református egységnapot, afféle keresztyén fesztivál formájában.

⁴ A Magyar Református Egyház Alkotmánya itt olvasható: <https://reformatus.hu/mutat/6957/> (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.)

Mérföldkő volt ez a nap, illik is tíz év után kiemelten megemlékezni róla, hiszen a megvalósulását szinte két évtizedes szervezőmunka előzte meg. A magyar reformátusok vezetői már a vasfüggöny és a vörös csillag lehullásának pillanatában latolgatták, hogy miként lehetne kifejezni az együvé tartozásukat. A döntés jelentőségét egy még távolabbi történelmi kitérő érteti meg, amely egészen a reformáció koráig vezet vissza. A reformáció arra a zűrzavaros időszakra esett, amikor a középkori Magyarország három részre szakadt, így a 16. század elején az észak-nyugati országrész Habsburg fennhatóság alá került, a keleti, erdélyi részeken megalakult az önálló fejedelemség, és a kettő közé ékelődött az Oszmán Birodalom, a térképen a török hódoltság területeit egy észak felé mutató V betű jelzi. A német ajkú lakosság szinte kizárólagosan a lutheri irány követőjévé vált, míg a magyar protestánsok többsége a helvét irányzat mellett voksolt, és lett reformátussá, bár az unitáriusok és lutheránusok száma is jelentős. A földrajzi távolságok, a politikai fennhatóság különbözőségeiből fakadó eltérő körülmények ellenére mégis szembetűnő a reformátusok egysége. Az egységes arculat kialakulásának két legfontosabb tényezője a közös kultúra és a közös hitvallási iratok (*II. Helvét Hitvallás* és a *Heidelbergi Káté*). A magyar reformátusoknak mégis sokáig kellett várniuk, hogy végre szervezeti egységet is alkothassanak, majd csak a 19. században, a kiegészítést követően fogalmazhatták meg a közös alkotmányt és kánont, miután Debrecenben, 1881-ben elkezdte munkáját az Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyház alkotmányozó nemzeti zsinata.⁵ A nevezett időpontban minden magyar református egyházkerület az Osztrák-Magyar Monarchia része volt, tehát a külső, politikai keret egysége kedvező feltételnek bi-

⁵ Az 1873-ban megalakult Egyetemes Konventnek mint legfőbb vezető testületnek a létjogosultságáról sokat vitáztak a kor egyháztársadalmának szószólói, de abban mindannyian egyetértettek, hogy a reformátusságnak szüksége van közös érdekképviseletre, általánosan elfogadott jogszabályokra és egymás támogatását biztosító szociális hálóra. A jogi szabályozások egységesítését a zsinatpresbiteri elvek mentén akarták megvalósítani, ezért hosszas előkészület után összehívták az egyetemes nemzeti zsinatot. A kérdéssel kapcsolatban a *Studia* folyóirat egyik korábbi számában olvashatunk bővebben, a következő tanulmányban: LUKÁCS Olga: *A magyar református egyházkerületek országos képviseletének kialakulása és szerepe az Osztrák-Magyar Monarchiában*. In: *Studia Univ. Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvania*, 2009/2. 123–142.

zonyult a belső jogrend egységesítésére. Még egy ember életében is tragikus, ha nem éri meg a negyvenedik életévét, mennyivel szívet tépőbb, amikor egy közösség életére mondanak halálos ítéletet, hiszen a trianoni döntés ezt jelentette a magyar reformátusság számára. Tagjai, anélkül, hogy bárhova is mozdultak volna lakóhelyükről, egyszeriben több ország fennhatósága alá kerültek, s ilyenként jogilag többé nem képezhettek egy egységet. Részben ennek a tragikus eseménynek, részben a nyomán kibontakozó gazdasági válságnak tudható be, hogy egyre többen hagyták el egyénenként szülőföldjüket, és népes gyülekezeteket alapítottak főleg Észak-Amerika területén. A szülőföldjükön maradókat a II. világháborút követően kialakuló totális diktatúrák, a szocialista-kommunista ideológiára épülő új társadalmi rend emberpróbáló kihívásokkal szembesítette, amelyek közül az egyik leggyalázatosabb az elszigetelés volt. Az egyházi életet beszorították a templomfalak közé, már egyes gyülekezetek sem kaptak teret arra, hogy akár a szomszédos egyházközségekhez tartozó hittestvérekkel találkozhassanak, de az országhatárokon átívelő együttműködésnek még a gondolata is törvényellenesnek minősült. A szemfényvesztésből megrendezett találkozók, pl. békekonferenciák, lelkészértekezleteken árgus szemekkel figyelték a jelenlevők mozdulatait, és a szószólók olyan gerinctelen egyházi vezetők közé tartoztak, akik a rendszer embereinek számítottak, hatalomvágyból vagy megfélemlítés okán kiszolgálták az államhatalmat.⁶ A rendszerváltást követően az „ötágú síp”,⁷ a széttaglalt református egyház felismerte, hogy a területi egység hiánya nem kell, hogy akadály legyen a lelki, szellemi egységnek, ezért olyan jelentős a közös alkotmány és a közös döntéshozó testület megalkotása. A különböző országokhoz tartozó református egyházak to-

⁶ CSIHA Kálmán: *A romániai református egyház elnyomása*. In: Uő.: *Nemzet és evangélium, Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, Kolozsvár, 2007.* 74–75.

⁷ A Magyar Reformátusok II. Világtalálkozója a magyar református közösségek térbeli és időbeli elterjedésének tömör összefoglalásaként elkészítettek egy olyan kiadványt, amelyben Közép-Európa, Nyugat-Európa, Észak-Amerika, valamint Dél-Amerika, Ausztrália és Dél-Afrika magyar reformátusságának kialakulástörténetébe, közelmúltjába és jelenbe nyújtanak betekintést. A kiadvány: BARCZA József – BÜTÖSI János (szerk.): *„Tebenned bízunk eleitől fogva” – A magyar reformátusság körképe*. Kiadja a Magyar Református Világtalálkozó Alapítvány, Debrecen, 1991.

vábbra is a saját zsinatuk által megalkotott és az illetékes ország vezetősége által elfogadott kánonok szerint működnek, de a közös fórumok⁸ révén igyekeznek az egyes egyházrészek belső jogharmonizációját megoldani, az egységes liturgiai kereteket kidolgozni, illetve a nemzetközi testületekben az egységes képviselket kialakítani.

Az egységtörekvés aprónak tűnő, de mégis jelentős mozzanatai

A református egységtörekvés része az is, hogy a szakértők igyekeznek közös liturgiás könyvet és énekeskönyvet létrehozni.⁹ Az énekeskönyveknek az időtartama

⁸ A rendszerváltást követő egységtörekvések során 1991-ben hívták létre egyesületi formában a Magyar Reformátusok Világszövetségét, amely a református lelkiség építésében és világméretű összehangolásában látta munkája lényegét. 1995-ben alakult meg a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, amely tanácskozó és képviselő testületként kívánt működni. 2004 nyarától elkezdte egységerősítő munkáját a Kárpát-medencei Magyar Református Generális Konvent, amelyet a térségben működő Magyar Református Egyházak egyházkerületeinek és egyházmegyéinek mindenkori hivatalban lévő, törvényesen megválasztott vezetősége alkot. Lásd: *Az egységes Magyar Református Egyház felé*. In: A Magyar Református Egység honlapja, http://majus22.org/cikk.php?ID_cikk=33 (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.)

⁹ Az első próbálkozások eredményeként a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata 1996-ban énekeskönyvet, 1998-ban liturgiai kézikönyvet adott ki: *Magyar Református Énekeskönyv*. Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, 1996 és *A Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása*. Kolozsvár, 1998. Az utóbbi nagyon gyors ütemben készült, és számos időszerű kérdésben nem hozott megoldást, illetve olyan szakaszokat is tartalmaz, amelyek körül viták bontakoztak ki szakmai körökben. Vitathatatlan azonban, hogy ezáltal elindult egy folyamat, és tudatosodott a rendszerváltó nemzedékben a liturgiai reform szükségessége, a berögzült formák újragondolásának fontossága. A feladat elvégzése időigényes, ezt jelzi az a tény is, hogy egy évtizedet váratott magára az a kiadvány, amely a liturgiai reform teológiai alapvetését vázolja, és afféle vitaindításként a szélesebb rétegeket kéri fel párbeszédre. A Generális Konvent Liturgiai Bizottságának kiadványa: FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál – A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2010.

A közös énekeskönyvnek valamivel szerencsebb volt a fogadtatása, különösen azokon a területeken, ahol kevesebb volt a használt énekanyag. Pl. Erdélybe az 1948-as magyarországi énekeskönyv a diktatúra fegyverrel őrzött határain keresztül nem juthatott el, így az előzőekhez képest jóval gazdagabb énekeskönyv új énekeit örömmel fogadták, még ha az előzőleg ismert énekek ritmikus éneklése az idősebb nemzedéknek okozott is némi nehézséget. A bővebb énekanyagot

általában véges, a világ változásai mindig új kifejezési formákat követelnek, az idő rostáján csak az örök klasszikusok maradnak fenn, de számos ma érthető és kedves kifejezésmód holnapra aláhull, elenyészik. Az énekeskönyv-alkotás elvi megalapozásáról szóló füzet szerkesztői ezzel kapcsolatban Csomasz Tóth Kálmánnak 1964-ben elhangzott szavait idézik: „egészséges életet élő és a közműveltségi foknak és a kollektív igénynek megfelelő énekeskönyv élettartama 30-50 év. Hamarabb újítani felesleges, tovább életben tartani pedig az élő holttestté válásának veszélyével jár.”¹⁰ Az újítás szükségessége vitathatatlan, a mikéntje azonban nagyon összetett feladat, a szakértők jól látják azokat a szempontokat, amelyeket figyelembe kell venniük a munkájuk során. A kivitelezés folyamata időigényes és elevenre tapintó, különösen akkor, ha egyszerre több, egymástól némiképp eltérő utat bejárt egyházzsér számára készül. A közös megegyezés mindig némi lemondással, veszteséggel is jár, hiszen pl. nem lehet minden éneket megtartani, de a mérleg serpenyője mégis pozitív irányba mutat, összességében jóval több ének hangzik fel a református templomokban az újítások révén, mint azelőtt. A közös énekeskönyvnek és liturgiának a legnagyobb hozadéka az egységteremtő erőben rejlik, amelynek révén a Kárpát-medence minden szegletében ugyanazokat a dallamokat éneklük, ugyanaz a felépítése az egyes istentiszteleti alkalmaknak, és ez a tapasztalat megerősíti az otthonérzést. Az énekeskönyv- és liturgiai reformmal foglalkozó bizottság jól érzékeli, hogy „az egyháznak a szűkebb értelemben vett istentiszteleti éneklésen túl is kiemelt felelőssége van az iránt, ami imádkozásban, éneklésben a gyülekezetekben történik”, ennek azon-

ismerő gyülekezetek azonban egy megfontoltabb válogatáson alapuló, és az új liturgiai igényekre is választ adó énekeskönyvre vágnak, így az illetékeseknek ebben a kérdésben is tovább kell munkálkodniuk. Az egységesen elfogadható énekeskönyv ügyében is közvitára bocsátottak két, a teológiai és egyházzenei szempontokat összegző, valamint példatárat tartalmazó kiadványt. A Generális Konvent Liturgiai és Himnológiai Bizottsága a következő kiadványokat közölte: *Lélekkel és értelemmel – A magyar református énekeskönyv megújulásának alapelvei, példatárral*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2010; *Lélekkel és értelemmel II. – Az új református énekeskönyv előkészítő füzet*. Kálvin Kiadó, 2018. Az említett kiadványok, és a liturgiai és énekreformmal kapcsolatos kérdésfelvetés általában nagy visszhangra talált, számos tanulmány és újságcikk, konferencia és tanácskozás jelzi, hogy az ügy számos szakértőt foglalkoztat, de a szélesebb közönség számára sem közömbös.

¹⁰ *Lélekkel és értelemmel...*, 9.

ban minden szinten tudatosulnia és érvényesülnie kellene. Sajnos, a gondos, igényes énekválasztással és a magyar református zenei anyanyelv megőrzésével és mérceként történő alkalmazásával párhuzamosan egyre több meggondolatlan énekhasználat is jellemzi a rendszerváltás utáni időszakot. A divatos dallamok beszivárgása a szakrális használatba korokon átívelő jelenség, e tekintetben közhelyszerű példa, hogy a genfi zsoltárok dallamvilágát a reformáció korának kocsmadalai ihlették, de a jóval korábbi bibliai zsoltárok némelyikének felirata ma is őrzi, hogy éppen milyen világi ének dallamára írta a szerző.¹¹ A zeneileg értékes dallamok megmaradnak, de amelyek csupán a korszellem változó stílusjegyeit hordozzák, minden valószínűséggel már a következő nemzedék számára is elavultnak, mihasznának tűnnek. A zeneileg értékes vagy legalábbis elfogadható, de a szöveg szempontjából gügye énekek elterjedése sem örömdetes, de használóik igényesebb közeggel érintkezve talán elszégyellik magukat, mint a nem alkalomhoz öltözött ember. Az igazi veszélyforrást a *nem református zenei anyanyelven* szóló, sőt, a *nem református teológiai* gondolatokat megfogalmazó énekek jelentik. Az éneklés pszichológiai folyamatában megfigyelhető a feltételes reflex pavlovi kísérletének analógiája. Közismert, hogy az orosz fiziológus, Ivan Petrovics Pavlov 1897-ben publikált kísérlete szerint a kutyáknak rendszeresen úgy adott ételt, hogy közben jelzett (pl. csengetéssel), és egy idő után a kutyák nyálkiválasztása pusztán a jelzésre (csengetésre) is beindult, anélkül, hogy ételt kaptak volna.¹² A saját gyülekezetben gyakran és szívesen énekelt éneknek az ember élete során olyan szerepe lehet, mint a pavlovi kísérletben a csengőhangnak, jelesül azt a feltételes reflexet indítja be, amely az otthonérzetet, az „ittthon, a helyemen vagyok” gondolatát idézi elő. Hitvédelmi szempontból végzetes hiba, ha énekválasztásnál a református istentiszteleti alkalmakon a gyerekekkel, ifjakkal rendszeresen olyan nem református énekeket énekeltetnek, amelyek a református hitvilágtól idegen közegeből származnak. Az utcákon ögyelgő vagy a há-

¹¹ Pl. a 8. zsoltár felirata: „A karmesternek: a »Szőlőtaposók« dallamára.”; 9. zsoltár felirata: A karmesternek: »A fiú halála« dallamára.”; a 8. zsoltár felirata: „A karmesternek: »A hajnali szarvas« dallamára.”; a 45. zsoltár felirata: „A karmesternek: »A liliumok«-ra. Kórah fiainak tanítása.” stb.

¹² R. L. ATKINSON – R. C. ATKINSON – E. E. SMITH – D. J. BEM: *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 196.

zakba bekopogtató hittérítők messze nem okoznak annyi kárt a református egyháznak, mint azok a lelkipásztorok, vallástanárok és kántorok, akik tájékozatlanságból, gondatlanságból könnyelműen átveszik ezeknek a vallási közösségeknek az énekeit. A veszély abban rejlik, hogy amikor az „idegen,” másoktól átvett dallamokhoz szoktatott ember kimegy a nagyvilágba, és olyan helyre hívogatják, ahol ugyanazokkal az otthonról már ismert dallamokkal találkozódik, a feltételes reflex működésbe lép, és felülírja a józan észérveket. A fenti folyamat akkor is megtörténik, ha pl. tudja, hogy nem református közösségbe került, mégis szívesen csatlakozik hozzájuk, mert az éneklés folytán otthon érzi magát közöttük, esetenként sokkal inkább, mint az új lakóhelyének őt szintén befogadni szándékozó református gyülekezetében.

Természetesen a fenti analógia saját egyházi közegben is működik, érthető tehát, hogy miért annyira fontos a gazdag, de egységes református énekanyag kialakítása és elsajátítása. Az éneklés által beindított feltételes reflex kellő odafigyeléssel szolgálhatja az otthonérzet, és az együvé tartozás erősítését a Kárpát-medencében szétszórtan élő magyar reformátusok körében.

A széthúzás és az egység a Biblia tükrében

Mielőtt az ünnepi hangulat túlságosan magával ragadna, muszáj számot vetnünk a kiábrándító történelmi tényekkel. Annak ellenére, hogy Krisztus folyamatosan egységre tanítja az övéit, és imádkozik is értük, már Pálnak rendre kell utasítania pl. a korinthusi gyülekezet pártoskodóit. A széthúzás nem csak pusztaszeri átok, nem csupán magyar sajátosság: 1054 a nagy egyházszakadás éve, amikor is különválnak egymástól a római székhelyű, a pápa fennhatósága alá tartozó római katolikus egyház és a bizánci székhelyű görög keleti (ortodox) egyház a maga régiós vezetőivel, a patriarchákkal.¹³

A részekre szakadás jelenségét a történelem előtti idők is magukban hordozták, amelynek eseményeit nem helyszíni tudósítók jegyezték ugyan fel, de így is minden lényegest közöltek, amikor megfogalmazták a Bábel tornyának történetét,

¹³ Jos COLIJN: *Egyetemes egyháztörténet*. Iránytű alapítvány, [Gödöllő], 2001. 87–89.

valakik rosszra törtek, és Isten, ezt megakadályozandó, összekeverte a nyelvüket (1Móz 11,1–9). Isten a választottjait mégsem hagyta magára; még ha sokáig kellett is várakozniuk, a történelem sorsdöntő állomáshelyén, a Getsemáné kertben, nagycsütörtök éjjelén, Krisztus főpapi imájában az alábbi kérés hangzik el: „...Szent Atyám, tartsd meg őket a te nevedben, a kiket nékem adtál, hogy egyek legyenek, mint mi!” (Jn 17,11/b). Vajon kikről beszél, róluk, az egykori tanítványokról? Nemcsak róluk szól, érettük könnyörög, hanem rólunk is, a mindenkori emberről is megemlékezik: „De nemcsak ő érettük könnyörögök, hanem azokért is, a kik az ő beszédökre hisznek majd én bennem; / Hogy mindnyájan egyek legyenek; amint te én bennem, Atyám, és én te benned, hogy ők is egyek legyenek mi bennünk: hogy elhiggye a világ, hogy te küdtél engem.” (Jn 17,20–21)

Az imádságnak volt fogamatja, az első Pünkösdkor, amikor a Szentlélek kitöltetett, és megtörtént a bábéli történet inverze, azaz a fordított történet: mindenki a saját nyelvén hallotta őket szólni, azaz végre megértették egymást, és ennek nyomán egy példás, egységes közösség jött létre (ApCsel 2), akikre, a feljegyzések szerint, a kívülállók álmélkodva mutogattak: „nézzétek, hogy szeretik egymást.”¹⁴ A csodálkozást a megszokottól eltérő viselkedésmódjuk váltotta ki, hiszen az emberi közösségekre sajnos inkább a széthúzás, az egymás elleni áskálódás, a harc a jellemző. Az ún. ösgyülekezet története is példázza, hogy az Isten–ember kapcsolat erőssége fordítottan arányos az egyes vétkek nagyságával, az istenközei állapot egyenes következménye az emberközi kapcsolatok rendezése. Az újszövetségi *koinónia* (κοινωνία), azaz *közösség* fogalma egyszerre mutat vertikális és horizontális irányba. Az Istenhez fűződő kapcsolat, Krisztus fősege nyomán kibontakozik az ember–ember közti kapcsolatok szövevénye. A koinónia egyszerre jelent részesedést és részesítést, mindazok, akik Isten bűnbocsátó kegyelmében részesedtek, embertársaik iránt megmutatkozó szeretetcselekedetekkel fejezik ki hálájukat, de a maguk rendjén feléjük is kiárad a

¹⁴ “See, they say, *how they love one another*, for themselves are animated by mutual hatred; how they are ready even to die for one another, for they themselves will sooner put to death.” Lásd: TERTULLIAN’s *Apology*. Sidney Thelwall (transl.). In: Ante-Nicene Fathers, Vol. III, Chapter XXXIX, 1869. Online változat: https://en.wikisource.org/wiki/Ante-Nicene_Fathers/Volume_III/Apologetic/Apology/Chapter_XXXIX (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.)

közösség többi tagjának a szeretete. Amennyiben kapcsolat zárlatos, a szeretet áradása akadozni kezd, a „közösség” könnyen átalakulhat egyszerű „közönsséggé”, amely immár nélkülözi a keresztyénség lényegét képező kölcsönösséget, egységet.¹⁵

A magyar reformátusok ünnepének értelméről

Kérdés, hogy a magyar reformátusokról mit olvashat le a világ, példaértékű szeretete-közösséget vagy elrettentő példát láthatnak benne? A szívmengető történetek mellett hibák, széthúzások egész sora éktelenkedik. Vajon egyszerűen ilyesmire utal a búza és a konkoly példázata (Mt 13,25–30), a jó és rossz párhuzamos valóságára? Egzisztenciális valóság, hogy az egyház szervezeti egysége önmagában nem szavatolja sem a krisztusi egységet, sem az ebből fakadó jószágot, mert az ember földi eszközökkel hiába próbálja virágos kertként körbekeríteni, a világtól elkülöníteni az egyházát, mert a világ fojtó gonoszságai ott is ugyanúgy elszaporodnak, mint a veteményeskertben a dudva. Az ünneplésnek van-e egyáltalán létjogosultsága? Ünnepelni a magyar református egységet? Igen, szabad örömmünnepet ülni, de csak azzal a feltétellel, ha ünneplést elsősorban a hálaadás és a szent feladatok, célok felvállalása tölti ki. Szabad ünnepelni, amennyiben az ünneplők ezt is áldott alkalomnak tekintik életük megjobbítására, arra, hogy a mellettük levőkben valóban testvért és ne ellenséget, vetélytársat lássanak. Szabad ünnepelni, ha az ember ezáltal is közelebb kerül ahhoz az Istenhez, akiben Atya és Fiú egy, akiknek egységét a Szentlélek az emberrel is megtapasztaltatja. A magyar református mivolt elégséges alap az örömmünnephez? A válasz feltételes igen, amennyiben valaki képes úgy viszonyulni a magyar református közösségéhez, mint a hosszú útra induló vándor a nagy út első lépéseire, aki tudja, hogy hétmérföldes csizma csak a mesében létezik, ezért saját kis lépéseivel kell beérnie, de ha elég bölcs, azt is tudja, hogy így is elérkezik majd az út végére. Önámítás

¹⁵ Gondolatindító ezzel kapcsolatban Dr. BÜTÖSI János: *A koinónia mint az evangélizáció emberi feltétele* című írása, http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6403.pdf (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.), amelyben a bibliai fogalomból fakadó időszerű feladatokra is rámutat.

azt hinni, hogy az ember mindenkit egyszerre tud a keblére ölelni, szép dolog az ökumené, az egyházak egymáshoz közeledése, de csak az tudja bejárni a felekezetek, vallások egymáshoz közelítésének nehéz útját, aki előbb képes odalépni a mellé levő hittestvéréhez, és valóságosan békejobbot nyújt neki. A járni tanuló gyermeknek az egy-két lépés is hatalmas erőpróba, bátorságmérő tett. Az egymáshoz közeledés, az eggyé válás útján is ilyen nehéz elindulni. Szavak szintjén Krisztusért mindenki megtenne bármit, a tettek világában azonban a Krisztus nevében egymás fele irányuló legkisebb gesztusok sem akadálymentesek. A Bibliai egyik sarkalatos tanítása, hogy az embert Isten nem hagyja magára ebben a küzdelemben, élő kapcsolatot tart fenn vele, és embertársaihoz is közelíti. A *Heidelbergi Káté* 54. kérdés–felelete, miközben rákérdez az ember anyaszentegyházzal kapcsolatos hitére, világosan kifejti, hogy az egyház, a közösség, az egység nem pusztán az ember immanens törekvése, hanem Isten történelemformáló munkájának a következménye.¹⁶ A fenti valóságot alátámasztja az istentiszteleti rendtartás számos eleme is, vasárnaponként pl. a református istentisztelet része a bűnvalló ima, amelyet lehet fásultan elhadarni, vagy lehet komoly átéléssel végiggondolni. Minden alkalommal elhangzik, hogy „...egybegyűltünk itt, és a szentek egységében, az angyalok és idvezült lelkek társaságában trónusod elé visszük áldozatunkat.”¹⁷ Az imaszöveg a keresztyén időértelmezés és az egység kifejezésének egyik gyöngyszeme, kérdés, hogy az imádkozókban mennyire tudatosul, hogy abban a szent pillanatban múlt és jelen és jövőendő egybeér, és az örökkévalóságnak abban a bizonyos pillanatában egyszerre áll Isten előtt Ábrahám, a saját felmenői, ő és minden utódja. Istenben idő és tér egybesimulnak, csakhogy ameddig az ember földi élete idői és térbeli korlátai között él, képtelen éles szemmel meglátni, amit csakis a hit szemüvegén át szemlélhet,

¹⁶ 54. kérdés: „Mít hiszel az egyetemes keresztyén Anyaszentegyházról? Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől fogva a világ végezetéig az egész emberi nemzettségből Szentlelke és Igéje által magának az igaz hitben megegyező, örök életre elválasztott sereget gyűjt, azt oltalmazza és megtartja; és hiszem, hogy ennek a seregnek én is élő tagja vagyok, és mindörökké az maradok.” *Heidelbergi Káté*. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2003. 25.

¹⁷ *A Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása*, 22.

és így is „tükör által, homályosan lát” (1Kor 13,12).¹⁸ Az ember általában túlon túl keveset lát a világból ahhoz, hogy az összefüggéseket érzékelje, és megértéssel, türelemmel tudjon viszonyulni az egyes pillanatképekhez. Pál nem véletlenül illeszti a fenti megállapítást a szeretethimnusz végére, ezzel is jelezve azt, hogy csakis a szeretettili viszonyulással lehet ellensúlyozni a „látáshiányt”. A kolozsvári evangélikus költő alábbi versrészlete akár a páli felismerés parafrázisának is beillik:

„A világ Isten-szötte szőnyeg,
Mi csak *visszáját* látjuk itt,
És néha – legszebb perceinkben –
A *színéből* is – *valamit*.”¹⁹

Az egyháznak a látáskárosodásukat alázattal beismerő, lelki látásra törekvő emberekre van szüksége, hogy mindenki próbálja a lényegét észrevenni. Az egyéni feladatok felismerésének és elvégzésének óriási összetartó ereje van, az egység egyik leghatékonyabb formálója. A református közösségek jövője emberileg nagyban függ az egyének hozzáállásától. Amennyiben a maga helyén mindenki tudatosan is hozzájárul, ahhoz, hogy a világ tarka szőnyege szép legyen, eggyé szövődjenek a fonalak, akkor a reformátusságot jelentő mintázat is gyönyörű színfoltként tagozódhat be a nagy egészbe.

Felhasznált irodalom

A Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása. Kolozsvár, 1998.

A Magyar Református Egyház Alkotmánya, <https://reformatus.hu/mutat/6957/> (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.)

ATKINSON, R. L. – ATKINSON, R. C. – SMITH, E. E. – BEM, D. J.: *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

¹⁸ „Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre, mert most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy ismerem majd, ahogy én is megismertettem.” (1Kor 13,12)

¹⁹ REMÉNYIK Sándor: *A szőnyeg visszája*. In: Reményik Sándor összes verse I., Polis Könyvkiadó–Kálvin Kiadó–Luther Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2005. 552.

- Az egységes Magyar Református Egyház felé.* In: A Magyar Református Egység honlapja, http://majus22.org/cikk.php?ID_cikk=33 (utolsó letöltés 2019. 10. 01.)
- BARCZA József – BÜTÖSI János (szerk.): *„Tebenned bízunk eleitől fogva” – A magyar reformátusság körképe.* Kiadja a Magyar Református Világtalálkozó Alapítvány, Debrecen, 1991.
- BÜTÖSI János: *A koinónia mint az evangélizáció emberi feltétele,* http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6403.pdf (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.)
- COLIJN, Jos: *Egyetemes egyháztörténet.* Iránytű alapítvány, [Gödöllő], 2001.
- CSIIHA Kálmán: *A romániai református egyház elnyomása.* In: Uő.: Nemzet és evangélium, Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, Kolozsvár, 2007. 74–75.
- FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál – A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei.* Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2010.
- Heidelbergi Káté.* Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2003.
- Lélekkel és értelemmel – A magyar református énekeskönyv megújulásának alapelvei, példatárval.* Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2010.
- Lélekkel és értelemmel II. – Az új református énekeskönyv előkészítő füzet.* Kálvin Kiadó, 2018.
- LUKÁCS Olga: *A magyar református egyházkerületek országos képviselőinek kialakulása és szerepe az Osztrák-Magyar Monarchiában.* In: Studia Univ. Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica, 2009/2. 123–142.
- Magyar Református Énekeskönyv.* Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, 1996.
- REMÉNYIK Sándor: *A szőnyeg visszája.* In: Reményik Sándor összes verse I., Polis Könyvkiadó–Kálvin Kiadó–Luther Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2005. 552.
- TERTULLIAN’s *Apology.* Transl. Sidney Thelwall transl. In: Ante-Nicene Fathers, Vol. III, Chapter XXXIX, 1869. Online változat: https://en.wikisource.org/wiki/Ante-Nicene_Fathers/Volume_III/Apologetic/Apology/Chapter_XXXIX (utolsó letöltés: 2019. 10. 01.)

*Szetey Szabolcs:*¹

A prédikáció a liturgiában

Abstract. Preaching in the Liturgy.

In the present paper, I examine the relationship between preaching and liturgy. I only focus on preaching in the services on Sundays and feasts. First of all, I offer an overview of Hungarian Reformed theoretical and practical liturgical books, service books, and books of liturgics concerning the relationship between preaching and liturgy from the 16th century to the recent days. The importance of preaching overshadows the liturgical function of the sermon; prayers, church music, hymns, and psalms are consequently losing relevance in the worship. The theoretical and practical books emphasize consistently, that the preaching must be presented and regarded as one of the elements of the liturgy/service. Preaching takes place within the service; the sermon has to be based on and contacted all the liturgical elements of the congregation's worship. Balance between preaching and liturgy should be discovered, and established in order to worthily celebrate our services.

Keywords: preaching, liturgy, reformed liturgy, history of preaching, history of liturgy

¹ Intézervezető docens, Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar, Hittanoktató- és Kántorképző Intézet. E-mail: szetey.szabolcs@kre.hu. A szerző a jelen tanulmánnyal köszönti dr. Dávid István főiskolai tanárt, orgonaművészt, úgy is, mint egykori tanítványa és úgy is, mint kollégája.

Tanulmányomat fogalmi pontosítással szeretném kezdeni. A tanulmány címe alatt elsősorban a vásár- és ünnepnap (fő)istentisztelet jelenségét, kérdését és problematikáját értem. Prédikáció alatt tehát a jelen tanulmányban kizárólag a vásár- és ünnepnap (fő)istentisztelet igehirdetését, annak az egész liturgikus cselekményben való megjelenését, az egész istentiszteletben betöltött szerepét értem, és szeretném liturgiátörténetileg vázolni, bemutatni.

Úgy érzem, mai istentiszteleti gyakorlatunk egyik neuralgikus pontja pontosan az, hogy miként, illetve miként nem rendelkezik a református keresztyén igehirdetés liturgikus relevanciákkal, azaz nem elég csupán a prédikálást és a prédikációt a homiletika szabályai, tudománya szempontjából vizsgálni, hanem mindig tudatában kell lennünk, hogy a prédikáció az istentiszteletnek csak egy része.

Tanulmányomban a prédikáció és a liturgia viszonyát ágendáink, szertartáskönyveink és liturgikáink segítségével szeretném bemutatni, különös figyelmet szentelek annak, hogy mit írnak és tanítanak ezek a források a prédikáció és az istentisztelet viszonyáról és összefüggéseiről.

Huszár Gál graduál-énekeskönyvében (1574) megtalálható a reformáció századának teljes – prédikációs és úrvacsorás, ünnepi főistentiszteletének – rendtartása, amit az egész istentisztelet történeti kontextusba és fejleményekbe ágyazott leírása vezet be.² Az istentiszteletet felvezető részek (ordinárium és proprium tételek után) következik a „Minifter” által mondott imádság (kollekta), majd egy próféta vagy apostoli szakasz felolvasása. Ezután a gyülekezet (község) invokációt énekel, az ének alatt a lelkipásztor a „Predicator űekebe fel állott”, az adott vásár-, illetve ünnepnap evangéliumi szakaszát „bötü űerent” pontosan felolvassa, majd „hiuen es űep czendeű predikallaffal, az ertelmetis eleigbe adta.” Huszár Gál a karácsonyi istentisztelet teljes leírása közben is megemlíti a prédikálást, ekként: „A Lelki Paűstor meg magyarazuán az Euangeliomot es à Predicaciot [sic!] el vegezuen”, a kórus közvetlenül elkezdte a *Credot* énekelni.³ Huszár Gálnál természetes jelenség az istentiszteleti cselekményben a

² HUSZÁR GÁL: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok. Komjáti 1574*. Hubert Gabriella tanulmányával. Budapest, 1986. [402]–[405].

³ HUSZÁR G.: *A keresztyéni gyülekezetben*, [416].

prédikáció.⁴

Talán polémiaként értelmezhető Huszár Gál leírása és utasítása a betű szerinti, pontos, érthető, nyilvános és ünnepélyes felolvasásra (kb. textusfelvétel), amellyel szintén ki akarja hangsúlyozni az *ige középpontba állítását és az igehirdetés fontosságát*, annak a teljes istentisztelet egészében való helyét és szerepét. Összegezve megállapíthatjuk, hogy Huszár Gál istentiszteleti rendtartása ugyan jellegénél fogva elsősorban inkább a szertartás egésze és énekelt istentiszteletei iránt érdeklődik, de mégis fontosnak látta példáját és leírását adni annak, hogy milyen egy prédikációs, úrvacsorás istentisztelet, amelynek természetesen mind a két cselekmény része. Huszár Gálnál így alkot egységet a keresztyén ünnepi főistentisztelet.

A következő állomás Samarjai Máté János 1636-ban megjelent szertartásrendje, amit joggal nevezhetünk liturgikának vagy liturgiai kompendiumnak a benne található elvi alapok és gyakorlati leírások miatt. Műve *VIII. részében Az Igének Prédikálásáról* értekezik. Az igehirdetés jelenségét Isten Sínei-hegyi törvényhirdetéséből, a zsidó nép zsinagógái szokásából vezeti le. A kor szokása szerint – így írja – néha a törvényt, néha prófétákat, leggyakrabban azonban az evangéliumokat, az ApCsel-t, az apostoli írásokat magyarázzák a keresztyén gyülekezetben, amely célja, hogy a hívek megjobbuljanak, és hitükben épüljenek.⁵ A prédikációnak ébresztgető, vigasztaló, erősítő hatása van. Az igehirdetés nyelve a régi egyházi szokás szerint az anyanyelv. Samarjai szerint, amennyiben valamit röviden, idegen nyelven mondanak (pl. idézetek stb.), azt rögtön meg is kell magyarázni.⁶ A prédikációban nincs

⁴ A korai egyház első századainak nagy jelentőségű igehirdetői és igehirdetési után a VI-VIII. századtól kezdve az igehirdetés marginalizálódott, fokozatosan elveszítette liturgikus cselekményjellegét. A prédikációk tartalmilag vagy egyszerű katechetikai beszédek, vagy a szentatyák, egyházi atyák homíliáinak fordításai. Ahol latinul lehetett prédikálni, ott is az atyák homíliáit használták; azokat egyszerűen betanulták vagy felolvasták. Így keletkeztek e korban a *Homiliariumok* és *Postillák*, az egyházi atyák beszédeinek gyűjteményei. MIHÁLYFI Ákos: *Az igehirdetés. Egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből*. Budapest, 1921. 30.

⁵ V.ö. LUKÁCS Olga: David Pareus hatása a magyar protestáns egyházakra. In: *Studia Universitatis Babes Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*, Kolozsvár, 2018/2. 116-117.

⁶ Ahogyan a korszak prédikációs köteteiben is a különféle latin vagy egyéb mondások, eredeti bibliai szakaszok mögött rögvest ott találjuk a fordítást is.

személyválogatás, a tanítás, feddés, dorgálás a főembereknek is kijár. A prédikálás nem feladata az „átlagembernek” (férfiaknak és nőknek), a családot azonban taníthatják. A bibliamagyarázatban nem a magyarázó saját ízlését vagy vélekedéseit kell követnie, hanem a teljes Szentírás összefüggésében és az apostoli hit tanítása szerint kell az adott szakaszt megmagyarázni. Az egyházi atyák és zsinat magyarázataira figyelemmel kell lenni, de mindez nem lehet öncélú, hanem az idézett forrásokat mérlegelni kell a hit egész tanítása és gyakorlata szerint. A bibliai szakaszban kettős értelmet kell keresni: betű szerintit és lelkieket. Az igemagyarázatban lehet nem csupán bibliai képekkel és Bibliából vett hasonlatokkal, példákkal élni. A kor szokása szerint Samarjai tanácsolja, hogy a „pogányok és világi bölcsek” cselekedeteit és mondásait lehet használni a prédikációban (vö. pl. az exemplumok jelensége!). A keresztyén egyházban olvassák az apokrif (értsd: deuterokanonikus) könyveket, amennyiben tanításuk nem ellenkezik a kanonikus könyvekével, mindezt nem hiterősítő, hanem erkölcsjobbító szándékkal kell tenni. A prédikációnak rá kell mutatni a tévelygésekre és az eretnkségekre, sőt azokat kárhoztatni szükséges, a híveket pedig távol kell ezektől tartani. A prédikálás/tanítás után imádság következik, majd régi jó példa nyomán áldással kell elbocsátani a híveket⁷ (amit értelemszerűen a korabeli gyakorlat szerint az ún. kimenőre való ének követett, csak ezt Samarjai rendtartása nem tartalmazza, mivel ez is a lelkészi teendők összefoglalása).

Samarjai szertartáskönyvének megjelenése az *új homiletikai irány* legelső szórványos jelentkezéseinek idejére esik. Nagy kérdés, hogy ez a fajta új irány mennyiben található meg Samarjai művében.⁸

⁷ SAMARJAI [Máté] János: *Az helvetiai vallason levő Ecclesiának egyházi ceremóniajokról és rendtartásokról való könyve*. [...] Lőcse, 1636. 50–53.

⁸ Erre a kérdésre azért nehéz felelnünk egyrészről, mivel Samarjai könyvében a prédikálásról írt fejezetben csak általános érvényű és hézagos gyakorlati tanácsokat ad, és igen messze áll a tudományos és rendszeres homiletikai alapvetéstől, másrészről Samarjainak egyetlenegy gyülekezeti istentiszteletre való prédikációja sem maradt fenn, az említett szertartáskönyvben szereplő pár szertartási beszédben megnyilvánuló alapelveket pedig korántsem lehet a más körülmények között elhangzó és más célok szolgálatában álló egyházi beszédekre minden fenntartás nélkül alkalmazni.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Samarjai János prédikációról írt összefoglalása a prédikációt inkább és javarészt – a mai nézőpont szerint – homiletikailag közelíti meg. Értelemszerűen az egész mű az istentiszteletet tartja szem előtt, talán annyira evidencia mindez, hogy Samarjai nem érezte szükségét, hogy a prédikáció és a liturgia összetartozásával foglalkozzon.

A XVI. és XVII. század két forrása után hosszú időn keresztül egyetlen leírással rendelkezünk a vasárnapi istentisztelet rendjét illetőleg. Ezt egyszerűsítve Backamadarasi-Nagy ágendának hívjuk (kézirat: 1786, nyomtatás: 1788). Ez a nyomtatásban megjelent, Nagy István, győri prédikátor által átdolgozott agenda valójában azért érdekes, mivel közli a gyülekezeti ének helyét és rendjét, konkrét énekszámokkal. A megfelelő helyen – az agenda szerint – „Elő olvassa a’ Pap a’ Szent Írás-béli helyet vagy-is a’ Szent Leczkét, és arról prédikál.”⁹ A vasárnapi istentisztelet rendjének leírása után néhány utasítást is találunk. Az agenda szerint a prédikáció „matériáit” az esztendőnként előforduló ünnepnapok határozzák meg. A vasárnapok textusait a lelkészek nagyobb szabadsággal maguk választják.¹⁰

⁹ SZERENTSI NAGY István: *Agenda, az az, egyházi szolgálat-béli Okos Isteni Tisztelet’ módja. Mellyet a’ Felsőbbeknek paransolatjára készített vala, Néhai Tifzteletes Túdós KIS Gergely, Sz. Udvahelyi első Profefzor, és az Erdély Ország Venerab. R. Superintendenciának Generális Notáriusja. Most pedig némelly hozzá-adásokkal megbővítve, az ezzel élni akaró Szolga Tárfainak hasznokra [...].* Győr, 1788.

¹⁰ „Mindazon-által, olyan Textufokot, és Matériákat kell elő-venni, a’ mellyek a’ közönséges építéfre leg-alkalmasabbak lehetnek. [...] Ezenközben vigyáz a’ Pap a’ maga Ekklesiájának jelen-lévő állapotjára, szükségeire: a’ Prédikázió matériájának választásában alkalmaztatja magát: (1) az idő-höz; hogy midőn valamely Gyülekezet, vagy annak fővebb Tagjai; valami nagy nyomorúságban, avagy örvendetes környül-állások közt vagynak; midőn Böjt, vagy Úr’ Vatsorája’ osztása’ ideje fordúl-elő; válaszszon olly matériát, minémüt kívánnak a’ környül-áll dolgok. (2) A’ különböző helyekhez és (3) a’ személyekhez, a’ kiknek prédikáll. Külömböznek a’ Hallgatóknak megfoghatás-béli tehetségeik, temperamentumaik, hajlandóságaik, életék’ módja; itt tanúlt emberekből áll nagyobbára az Ekklesia, másutt mind tanúlatlanokból; itt nem uralkodik valamely bün, melly másutt közönséges; itt látszik hajlandóság a’ kegyességre bővebben mint másutt. Az effélékre figyelmeztet, okos külömböztetéssel, arra tüzol mindenkor, hogy az Isten’ ditsősége elő-mozdításáék, az Hallgatók el-méjékbe és szívékbe a’ kegyesség’ és szent élet’ szeretete bé-nyomattassék.” SZERENTSI NAGY I.: *Agenda*, 2–3.

A Backamadarasi-Nagy ágendával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy komolyan veszi a prédikáció liturgikus-istentiszteleti beágyazottságát is az ünnepi időszakokban, és ennek komolyan vételére figyelmeztet. Hozzá kell tennünk, hogy az agenda eredeti, primer kontextusa Erdély, elsősorban az ottani istentiszteleti helyzet, ami – úgy tűnik, hogy – ebben a korban a nyugat-dunántúli magyar református kontextusban sem idegen, hiszen a kézirat és a nyomtatott változat között számottevő különbség nincsen (a kiegészítésektől eltekintve).¹¹ Az agenda mindenesetre fontos forrás a magyar református istentisztelet kutatása számára.

Homiletikai szempontból azért érdekes ez az agenda, mert a késő XVIII. században és a kora XIX. században már érezhető – nagyon bújtatottan ugyan – a racionalizmus szellemi irányultsága, amely Erdélyben sokkalta korábban jelentkezett, és talán erőteljesebb hatást is ért el, ennél fogva rövidebb ideig is tartott, mint a mai magyarországi területeken. Mindez teljes átalakulást idézett elő az igehirdetés és a homiletikai felfogás terén, és azt se felejtsük, hogy Backamadarasi-Nagy műve megjelenése előtt négy évvel, 1784-ben jelent meg Gombási István *A Papi Szent hivatal gyakorlásáról való tracta* című munkája, amely svájci-francia kontextusban ugyan, de szintén magán hordoz bizonyos racionalista elemeket. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy Gombási műve nem hagyott nyomt ezen az ágendán.

Tóth Ferenc *Liturgikája* (1810) XXVIII.§-ában röviden rámutat arra, hogy a prédikációk elkészítésének és nyilvános elmondásának módját, valamint a hétköznapi bibliamagyarázatokról való tudnivalókat már megírta *Homiletikájában*.¹²

Tóth esetében érezzük, hogy nagyon szigorúan különválasztja a homiletikát és a liturgikát. Erre nemcsak az utal, hogy mind a kettőről komoly és monumentális művet ír, hanem az is, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt fektet az igehirdetés milyenségére, formáira, gyakorlatára, az egyes kazuális elemek és esetek részletes tárgyalására. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ne tartaná fontosnak a liturgikát,

¹¹ Vö. KOLUMBÁN Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár, 2005.

¹² „Hafznos dolog volna ha a Biblia magyarázatokra a Halgatok Bibliájokat magokkal felvinnék a Templomba.” TÓTH Ferenc: *Liturgika, melyben, A' Helvétziai Vallástételt követő Ekklesiáknak Egyházi Tzeremóniáik, Rendtartásaik, és az Egyházi Szolgáknak azok körül való foglalatofságaik, s kötelefségeik adatnak elől*. 1810, 91–92.

hanem sokkal inkább a homiletikát próbálja valamilyen módon kiemelni a teológiai tudományokból. Tóth Ferenc az önálló tudománnyá válás által indított el egy olyan folyamatot, amely az idő előrehaladtával azt idézte elő, hogy az eddigi liturgiai–homiletikai, nagyjából arányos egyensúly már-már torz módon a homiletika irányába mozdult el, amely azonban, mint láthatjuk, annyira egyoldalúvá tette az istentiszteleteinket, hogy már nemcsak az igehirdetés válságáról beszélhetünk csupán, hanem az istentiszteleteink válságáról is.

Zsarnay Paptan¹³ egy helyen foglalkozik *Vallásos tanítások* címszó alatt (57.§) a prédikálással liturgiai kontextusban. Érdekes a javaslata, miszerint a számára ismerős, téli, hétköznapi reggeli könyörgések alkalmával van bibliaolvasás (ez rendszerint *lectio continua* is lehetett), ugyanezt javasolja minden *prédikáció előtt* („egymásból folyó s összefüggésben levő perikópák” kifejezéssel él), értelemszerűen itt a prédikáció a vasár- és ünnepnap iistentiszteletet jelenti.¹⁴

Zsarnay igyekszik egyensúlyt tartani homiletika és liturgia között, nem véletlen művének címválasztása sem. Az egészet egységként látja, még akkor is, ha sok tekintetben igyekszik visszanyúlni Tóth Ferenc művéhez.

Habár a Vadas-Nagy-féle (1866) „erdélyi ágendában” megtalálható a vasárnapi iistentisztelet teljes rendje is, a prédikáció és prédikálás liturgiai-liturgikai kérdésével nem foglalkoznak a szerzők.¹⁵

Tóth Mihály *Egyházszertartástana* szerint a prédikáció a protestáns kultusz „közép helyén” foglal helyet. Saját kora leegyszerűsödött vasárnapi iistentiszteleti gyakorlatából kiindulva azt írja, hogy a prédikáció előtti és utáni részek (éneklés, könyörgés – könyörgés, éneklés) mintegy „tükröződnek”. Véleménye szerint a tapintat kedvéért fenntartandó, hogy ne a prédikálással kezdődjön az iistentisztelet. Tóth nem támogatja, hogy egy vasárnap két-három (fajta) prédikációt tartsanak, mivel ez felbontja a „tanítói és szertartási elv közötti szükséges összhangzást”, a gyüle-

¹³ A *Paptan*ról részletesen: SZETEY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784-1878 között*. KRE–L'Harmattan, Budapest, 2016. 256–273.

¹⁴ ZSARNAY Lajos: *Paptan*. Sárospatak, 2015. 70.

¹⁵ VADAS József – NAGY Péter: *Agenda. Szertartási beszédek és imák, az erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint*. Kolozsvár, 1866. 1–2.

kezetre nem gyakorol jó hatást, hanem kifárasztja azt, ahogyan a „sok üres szertartás” is hasonló hatással van a keresztyén gyülekezetre. A szerző véleménye szerint a prédikáció fél óráig tartson. Ehhez hozzáveszi, hogy az első ima hat perces, a prédikáció utáni nyolc, az első és a második énekléssel együtt ugyanennyi, akkor a prédikáció és az azt megelőző és követő rész hatvan perces. Ezen felül van még a hirdetés stb.¹⁶

Tóth Mihálynál feltűnő, hogy igazából feleslegesnek tartja, de a „tapintat” miatt tartaná meg az „egyéb” liturgikus elemeket, azok korabeli csupaszított, rövidített formájában. A prédikáció és liturgia vonatkozásában csupán annyi mondani valója van, hogy a prédikáció az egész istentisztelet leghosszabb része, azaz harminc perc, amihez járul még 6+8 és 6+8 perc „egyéb”. Ez a megjegyzés rámutat arra, hogy a liturgiai elemek javarészt pusztán csak díszítőelemmé válnak az istentiszteleten, amelyek körülölelik a prédikációt.

Csiky Lajos nem szentel külön fejezetet a prédikációnak, habár az istentiszteletet a liturgiai sorrend szerint ismerteti és veszi végig.¹⁷ A vállaltan Oosterzee utrechti professzor munkája alapján írt *Egyházszertartástan*¹⁸ további két pontján mégis szó esik a prédikáció és istentisztelet kapcsolatáról. A liturgiátörténeti áttekintés közben, a reformáció célkitűzéseit ekként találjuk megfogalmazva:

A reformáció visszatérően a szentíráshoz, újra az íge prédikálására helyezte az istentisztelet központját. [...] Egyébiránt a szász és schweiczi reformáció [...] sem haladt egyenletes lépésekkel, [...] a svájci] a tanítói elemre helyezvén a súlyt, istentiszteletét kétségkívül sokszor szárazzá és egyhangúvá tette.¹⁹

Később, az evangéliumi reformált istentisztelet alapelveinek számbavétele közben Csiky Lajos hangsúlyozza, hogy az istentiszteletnek harmonikus egésznek kell képeznie, „melyben minden különböző rész erőszakolás nélkül egybefügg egymás-

¹⁶ TÓTH Mihály: *Egyházszertartástan alap vonalai. Tekintettel a Magyar Ref. Egyházra*. Debrecen, 1873. 64.

¹⁷ CSIKY Lajos: *Egyházszertartástan. (Liturgika.) Az ev. ref. lelkészek, de főként hittanhallgató tanítványai számára*. Debrecen, 1892. 61–83.

¹⁸ Uo. 1.

¹⁹ Uo. 18.

sal”.²⁰ E megállapítás alapján mondja ki, hogy az istentisztelet egyetlen alkotóeleme sem „mechanikus segédeszköz”, ahogyan írja: az ének nem arra való, hogy megszakítsa az istentisztelet menetét, hogy a lelkész pihenjen alatta.²¹

Csiky Lajos a *homiletikai és a liturgiai elem egyesülését*, azaz egységére hívja fel nagy nyomtatékkal az olvasó figyelmét, majd megállapítja, hogy: „Míg a róm. kath. részről rendesen az előbbi, addig a protestánsoknál sok esetben inkább az utóbbi szenved rövideget [...]”.²²

Érdekes, hogy az *Egyházszertartástan* megírásának idejében általánosan bevett hétköznapi (könyörgéses) istentisztelet rendje ellen emeli fel szavát, amely „kizárólag liturgiai alkatrészekből” állt (imádság, bibliaolvasás, áldás), azaz prédikáció nélküli istentiszteleti formaként élt. Csiky szerint igehirdetés, prédikálás nélkül elképzelhetetlen a „teljes istentisztelet”, hiszen a teljes istentiszteletben az ember Istenhez való közelítése (ének, imádság) mellett az is nyilvánvalóvá lesz, hogy „Isten is hallatja az emberhez a maga szavát az ige prédikálásában”.²³

Csiky Lajos abban a tekintetben egyedülálló, ahogyan a liturgiátörténeti folyamatokat ismerteti, eközben egyúttal tekintettel van saját kora gyengéire is. Hangsúlyos nála az istentiszteleti cselekmények egysége, összefüggése, konvergenciája, ami ebben a formában a későbbi liturgikákban is sok esetben elsikkad.

Az 1927-ben és 1930-ban megjelent, Ravasz László nevével fémjelzett rendtartások saját koruk összefüggésében fontos fordulópontot jelentettek, az e könyvekben megjelenő liturgikus szemlélet valójában mind a mai napig érezteti hatását. Értelemszerűen az elméleti bevezetés saját kora jelenségeivel polemizál, és apológia-ként is értelmezendő. Az istentisztelet és a prédikáció pozitív felismerésként és önértelmezésként jelenik meg.²⁴

²⁰ Uo. 35.

²¹ Uo. 35. „Minél szorosabban összefüggnek egymással a könyörgés és hálaadás, a zsoltár és a dicséret, az ige és a sákramentom, annál bizonyosabban létrejő a gyülekezetben valamely olyan összbenyomás, mely a hívek lelki épülésére csak jótékony befolyással lehet.”

²² Uo. 36.

²³ Uo. 36.

²⁴ „Református felfogás szerint Isten szuverénitásának az ő teremtető hatalma mellett szellemisége a főnyilvánulása. Tehát az üdvösséget az Isten gondolata, az ő Igéje, evangélioma közvetíti. Istennek

Érdekes, hogy Ravasz az istentisztelet alkotóelemeinek ismertetését nem az istentiszteleti sorrend alapján vette sorra, a prédikáció az imádság, ének, bibliaolvasás, hitvallás, adakozás, bűnbocsánat, áldás után következik. Ravasz kategóriái szerint az istentisztelet „főpapi elemei”: az imádság, bűnbánat (közgyónás), ének, hitvallás, adakozás; „prófétai elemei”: bibliaolvasás, igehirdetés, bűnbocsánat-hirdetés (megoldozás), áldás. A megkülönböztetés alapja az, hogy Isten szól-e az emberhez, vagy az ember (egyéni, közösségi, a lelkész képviselője által) Istenhez.²⁵

Az 1930-as, hivatalos kiadás szabályozza a prédikáció textusa bejelentésének módját, majd a felolvasás után a gyülekezet helyet foglal. Az elhelyezkedés után a lelkész beszédébe kezd, amit könyv nélkül, szabadon mond, „élettel és lélekkel teljesen adja elő és ámennel végzi be”. Az egyházi beszéd ne tartson 30 percnél tovább.²⁶

Érezhető, hogy Ravasz mennyire fontosnak tartotta, és éppen emiatt milyen pontosan és részletesen dolgozza ki az igehirdetésről szóló részt, illetve hogy teológiailag is hogyan építi fel és magyarázza meg az igehirdetés fontosságát és szerepét a református istentiszteleten belül, ami szerinte az Istentisztelet középpontja.²⁷ A korábbiakhoz képest jelentős eltérést mutat abban, hogy a XIX. században nem helyeztek ilyen nagy hangsúlyt az igehirdetés teológiai megalapozottságára, hanem azt inkább más szempontok alapján igyekeztek megközelíteni. Ravasz esetében szinte már azt mondhatjuk, hogy „jogászi” precizitással és körültekintéssel jár el, hogy az igehirdetésnek minden tekintetben megtalálja a helyét, szerepét és viszonyulását. Ravasz szerint az igehirdetésnek arra kell irányulnia, hogy az azt hallgató egyén

üdvözítő akarata a kijelentésben áll előttünk. Kijelentése az Ige által történik, tehát a *református istentiszteletnek középpontja nem a sákramentom, hanem az Ige*. Az az Ige, amelyben Isten önmagát, mint élő és éltető gondolatot adja s amelynek ezerféle változata és árnyalata lehet, de végső jelentése és summája mindig ugyanaz a megváltó Isten, a Jézus Krisztusban testet öltött üdvakarat. Református istentiszteletben a sákramentom is csak mint Ige hatékony, ezért nevezi *Kálvin* látható Igének.” RAVASZ László (szerk.): *Ágenda. A Magyar Református Egyház liturgiás könyve*. Budapest, 1927. 13.

²⁵ RAVASZ L.: *Ágenda*, 27.

²⁶ *Istentiszteleti Rendtartás a magyar református egyház számára. Megállapította az országos zsinat 1929. évi 550. számú határozatával*. Budapest, 1930. 8.

²⁷ Vö. RAVASZ L.: *Ágenda*, 26.

megtérfen és éljen. Így kell az egész istentiszteletnek felépülnie, eköré az igehirdetés köré, egy egységet alkotva a liturgiával.

Erdélyben hasonló munka és ágendaszerkesztés folyt le, ami függetleníthetetlen a magyarországi fejleményektől.²⁸ Az *istentisztelet alkotórészeinek* 5. pontjában szerepel az ige, amely az itt használatos terminológia szerint a bibliaolvasással, bűnbocsánattal és áldással az istentisztelet „isteni oldalához” tartozik.²⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy nem feltétlenül helytálló és helyes az istentisztelet „emberi” és „isteni” oldalának megkülönböztetése.

A Makkai-féle agenda és gondolkodás az ige (bibliaolvasás) és az igehirdetés egy kategóriába tartozik. Érdekes azonban, hogy az egy ige két megjelenési formáját az istentisztelet „két fókuszának”, két olyan elemének tartja a munka, „amely körül az egész liturgiánk elhelyezkedik”.³⁰

Ez a szertartásrend is foglalkozik viszonylagos részletességgel az egyházi évvel³¹ – Ravaszéhoz hasonlóan –, azonban egyiknek sem lett hosszútávú hatása, mivel az egyházi év és a prédikáció, de még az istentisztelet egészének a prédikációhoz, illetve a prédikációnak az istentisztelet egészéhez való viszonyát egyik sem tisztázta egyértelműen és mélyrehatóan. Természetesen mindkét rendtartást a saját korában pozitív felismerésként, előrelépésként, illetve elmozdulási szándékként kell felfognunk.

Bilkei Pap István az istentisztelet papi és prófétai elemei között tesz különbséget, az utóbbi része az írásolvasás és a prédikáció. Ez utóbbiról csak nagyon röviden szól: „Mindaddig amíg a protestantizmus elveihez hű marad, kultuszának középponton álló részét a prédikáció fogja képezni.”³² Mivel a szerző szerint az igehirdetés az istentisztelet „igen lényeges” része, ezért „természetes, hogy befolyást gya-

²⁸ Vö. részletesen: FEKETE Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, 1997. 110–123.

²⁹ Dr. MAKKAI Sándor [...] (szerk.): *A mi istentiszteletünk. Az Erdélyi Református Egyház Ágendáskönyve*. Cluj-Kolozsvár, 1929. 20.

³⁰ MAKKAI S.: *A mi istentiszteletünk*, 20–21. „Kultuszunkban az igehirdetés az a csúcspont, ahol végbe megy a nagy misztérium: a magasság lehajlik a mélységhez, Isten találkozik az emberrel.”

³¹ Az egyházi év témaköréhez részletesen lásd: PAP Ferenc: *Az egyházi év*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.

³² BILKEI PAP István: *Liturgika*. Budapest, 1938-1941. 25.

korol az egész istentiszteletre, különösen a közvetlenül megelőző és következő cselekményekre.”³³

Ezután kissé szokatlan kategorizálás következik: a prédikáció és az azt megelőző imádság képezi az istentisztelet „homiliai részét a szó szűkebb értelmében vett »liturgia« mellett”.³⁴ Figyelmeztet, hogy a „homilia[i] résznek” nem szabad annyira „lefoglalni”, azaz túlzottan elnyomni a többi részt, hogy ezen elemek elsorvadjanak.³⁵ Félreértésre adhat okot az istentiszteleten belüli „homiliai rész” és az egyéb, azaz a „liturgia” megkülönböztetése, mivel ez a megközelítés azt sugallja, hogy a prédikáció nem része a liturgiának, nem liturgikus elem, a többi elem pedig „csak” liturgia, értelemszerűen alsóbbrendű elem, amihez a liturgizmus gondolata szokott társulni.

Bilkei Pap homiletikájában még kiegészíti mindezt a homília és liturgia című fejezetben, amelyben az előzőekhez képest ennek ellenére beszél arról is, hogy a liturgiában vannak kötött elemek, amelyeket az egyház állapít meg, amelyben nemcsak a cselekmények sorrendjében, hanem azoknak tartalmában is kötöttség van. A homília Bilkei Pap szerint a kötetlen részhez tartozik. E tekintetben kárhoztatja a római és görögkeleti egyházakat.³⁶

Bilkei Pap bármennyire is főhelyre teszi az igehirdetést, ő maga is azt javasolja, hogy nem szabad az istentiszteletet „összezsugorítani” azzal, hogy csak az igehirdetésre tesszük a hangsúlyt.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 5. „A mi magyar ref. egyházunkban nincs csak sorrendi megkötöttség a liturgiában és így nálunk nincs is értelme ennek a megkülönböztetésnek, kötött és kötetlen elem; az egészre nézve érvényesül a szabadág elve (nincs pericopa sem). Ez nagy privilégium a liturgusra, illetve a homilétára nézve, de ami azzal a következménnyel jár, hogy nagyobb felelősség nehezedik rája az istentisztelet minden részletének végzése körül. A magyar ref. lelkipásztornak úgy kell felkészülnie, hogy istentiszteleti szolgálatának egyetlen részlete se keltse azt a látszatot, hogy visszaél a neki jutott fenség joggal. A gyülekezet az istentiszteletnél jóformán ki van szolgáltatva a lelkipásztornak, annyival kevésbé szabad az istentisztelet bármely részének a »maga választottság« [...] jellegével bírnia. (Kol. II. 23.)”

Bodonhelyi József az *istentisztelet szellemi alkotórészei* között megkülönbözteti annak *isteni (megszólító)*, valamint *emberi (ráfelelő) oldalát*. Az első kategóriában hangsúlyozza, hogy az ige hallható és látható formában a prédikációban és a sákramentumban jelenik meg az istentiszteleten.³⁷

A szerző szerint a hallható és a látható ige jelentőségét tekintve egyforma. A megfogalmazás mentén haladva más kategóriát vezet be, még hozzá a sorrendiséget. Az érvelésből az is következik, hogy az egyforma jelentőségű két elem nem azonos értékű. Szintén Pál apostolra (!) hivatkozik, amikor Krisztus rendeléséről beszél. A liturgikus és vallástörténeti felfogás szerint már az *ige felolvasása* is természetesen az *ige hirdetése*.³⁸

Ez a kijelentés kérdőjeleket vet fel teológiailag és dogmatikailag (vö. *nyeri vissza eredeti mivoltát... [?]*). Bodonhelyi álláspontja szerint az istentiszteletet

tartalmilag is a prédikáció határozza meg, mivel annak részei a prédikációval függenek össze. A sákramentumok kiszolgáltatását is igehirdetés előzi meg. Mindezek alapján joggal mondható, hogy a prédikáció kultuszi beszéd, tehát istentiszteleti aktus, melyet lényege szerint az istentisztelet lényegéből lehet levezetni.³⁹

Nagyon lényeges megállapítás ez. Továbbmenve a prédikáció istentiszteleten belüli központi helyét fejtí ki a szerző, amit azzal indokol, hogy a református templom középpontjában a szószék van.

³⁷ BODONHELYI József: *A keresztyén (református) istentisztelet elmélete. (Liturgika.)* Budapest, 1966-1967. 45. „Jelentőség szempontjából egyforma mind a kettő. Mégis a kettő közül a prédikációt kell előbbre helyeznünk, mert Krisztus rendelte, hogy az Ige útjának első állomása a hallás legyen (Róma 10:14,17). Sorrendben első tehát a hallható és azután a látható Ige. Először a prédikáció, és azután a sákramentum.”

³⁸ BODONHELYI J.: *A keresztyén (református) istentisztelet elmélete*, 45. „Az Ige, amely eredetileg viva vox: Isten élő szava, szájjal mondott Ige, a prédikációban nyeri vissza azt az eredeti mivoltát.”

³⁹ Uo. 46.

Bodonhelyi rámutat arra is, hogy a prédikáció „központi jelentősége” nem vezethet az istentiszteleti elemek elhanyagolásához, és hozzáfűzi, hogy a prédikáció „mégis csak [az istentisztelet] egyik alkotórésze a többi között s önmagában még nem az istentisztelet”. A prédikációnak be kell illeszkednie a kultuszba, és nem „szabad kiesnie” az istentisztelet keretéből.⁴⁰ E tekintetben hasonló gondolatot képvisel Bilkei Pap Istvánnal.

Czeglédy Sándor számos kiadást megért *Liturgikájában* abból indul ki, hogy a kultuszi, istentiszteleti keretben történő prédikálás kegyelmi eszköz. A liturgiában elhangzó prédikációhoz hosszú elméleti, dogmatikai fejtegetés után jut el.⁴¹

A szerző számára az evangélium és az ige hirdetése az evangélium és az ige méltó istentiszteleti *proklamációjával* is összefüggésben áll. Czeglédy Sándor hangsúlyozza, hogy a prédikáció „az istentisztelet egyik alkatrésze” (alkotóelem), amely rendezett kapcsolatban kell, hogy álljon a többi résszel, alkotóelemmel. Ebből következik, hogy a többi istentiszteleti cselekményre is kellő és méltó figyelmet kell fordítani, amivel ma is általában gond van.⁴²

A tárgyalt liturgika szerzője külön felhívja a mindenkori református liturgus figyelmét az istentisztelet közösség-aspektusára, pl. az énekrend méltó, körültekintő összeállítására.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ CZEGLÉDY Sándor: *Liturgika*. Debrecen, 1996. 50–51. „[...] a hirdetett Igét nem emberi önkényből tartjuk »*praecipuus cultus*«-nak, az istentisztelet legfontosabb aktusának, hanem Isten akaratából, aki a gyarló emberi beszéd felhasználásával kíván közösségre lépni gyülekezetével. [...] Minden istentiszteleti reformtörekvés kudarcra van kárhozthatva, ha a prédikáció háttérbe szorításának jegyében történik. Mert az istentiszteletet mindenek fölött az evangélium élő szava teszi istentiszteletté. Ezért mondja Kálvin, hogy a legfontosabb dolog az evangélium *annuntiatio*-ja.”

⁴² Uo. 51. „A protestáns egyházak, nem utolsósorban a református egyház komoly kísértése, hogy a prédikáció mellett az istentisztelet többi cselekményét elhanyagolja. Ezen a téren a legnagyobb hiba természetesen a »látható Ige«, a sákramentum háttérbe szorítása, amint ezt szinte a reformáció óta láthatjuk.”

Ha a prédikáció elnyomja az istentisztelet többi alkatrészét, a hallgatók nem is érzik, hogy istentiszteleten vesznek részt. [...] Egy unalmas tanprédikáció például inkább egy előadáshoz hasonlít, és nem váltja ki az *adoratio* magatartását a hívekből. Amikor egy evangélikus lelkész megkérdezte Krisztina svéd királynőt: »Mi indította felségedet arra, hogy katolikus legyen?«, a királynő így felelt: »A ti unalmas prédikációtok.«⁴³

Természetesen nem csak a tanprédikáció lehet unalmas és eseménytelen, semmitmondó, és nem csupán emiatt az „unalom” miatt fordulnak el az emberek az egyháztól. Jól tudjuk, hogy itt többről van szó, másrésről azt is hangsúlyoznunk kell, hogy nem feltétlenül attól „jó” egy prédikáció, ha az csupán és egyoldalúan az ócska népszerűséget valósítja meg, és a merő populizmusban merül ki, egyetlen célja a szórakoztatás. Czeglédy tovább is megy:

A túlságosan előtérbe állított prédikáció a maga szubjektivizmusával, individualizmusával éppen úgy magunk választotta istentiszteletté [...] lehet (Kol 2,23), mint a prédikáció háttérbe szorítása. [...] a református egyháznak az ellen a veszély ellen kell különösen védekeznie, hogy az »Ige egyházából« egyszerűen beszélő egyházzá ne legyen. [...] nemcsak a lélektani vagy vallás-szociológiai szempont, hanem mindenek fölött magának az Igének a természete követeli a gyülekezeti prédikáció istentiszteleti jellegének komolyan vételét.⁴⁴

Czeglédy Sándor erőteljesen hangsúlyozza a gyülekezeti jelleget, amelyet nagyon fontos dolognak tart a tekintetben, hogy minden istentiszteleti eseménynek, minden cselekvésnek és aktusnak egy gyülekezetben, egy gyülekezet előtt kell történnie, hiszen a hit meghallásához is emberekre van szükség. Ezért fontos az is, hogy maga az igehirdetés se csupán individuális legyen, hanem annak érzékelhetően gyülekezetszerűvé is kell válnia. Czeglédy Sándor tehát azért küzdött, hogy az

⁴³ Uo. 51–52.

⁴⁴ Uo. 52.

igehirdetés valóban liturgikus aktus legyen, hogy az igehirdetés az istentisztelet egészének összefüggésébe, ökonómiájába kerüljön vissza. Hozzá kell azt is tennünk, hogy – himnológiai munkásságából is érthető módon – az egyházi évben való gondolkodást, az egyházi év és szakaszai szerinti prédikálást is erőteljesen támogatta.

Boross Géza budapesti professzor Ravasz László nyomdokában járva az istentisztelet elemeinek főpapi és prófétai beosztását, csoportosítását követi. A prédikációról írt rövid részben tulajdonképpen a Czeglédy Sándor által elmondottakat használja fel, azt egészíti ki, valamint felidézi a magyar református hitvallási iratok és hitvallások prédikációról való tanításait. A szakasz bevezető részében mintegy a szerző hitvallását olvashatjuk:

[...] református keresztyén istentisztelet egyszerűen elképzelhetetlen prédikáció nélkül, éspedig azért, mert a református Istentisztelet középpontja az *Ige*. Olyannyira, hogy prédikáció lehetséges liturgia nélkül, liturgia azonban nem lehetséges prédikáció nélkül. Isten szava nem a bibliaolvasás által, hanem a prédikáció által hangzik fel a gyülekezetben, mivelhogy református felfogás szerint: Isten Igéjének *a hirdetése Isten igéje*. Minthogy pedig a hit hallásból van a hallás pedig Isten Igéjének a hirdetése által (R. 10,17), ezért főeleme az Istentiszteletnek a prédikáció.

Minden tiszteletem kifejezése mellett meg kell jegyeznem, hogy a fenti sorok pontosan annak az egész istentiszteletnek a leértékeléséről szólnak, ami ellen a későbbi sorokban a szerző – Czeglédy Sándor nyomán – érvel. A XX. század első felében is volt református istentisztelet igehirdetés nélkül: ezt a típust hívták könyörgésnek. Értelemszerűen ez nem a vásár- és ünnepnapi istentisztelet volt, nem is konkurált a kettő, hanem mindkettő a maga helyén a saját feladatát teljesítette, valamint a gyülekezet istentiszteleti életét egységet képezve tartotta össze. Azt is jól tudjuk, hogy a prédikáció valójában és elsődlegesen istentiszteleti-kultikus műfaj. Nem tudok mit kezdeni azzal a megállapítással, hogy „Isten szava nem a bibliaolvasás által, hanem a prédikáció által hangzik fel a gyülekezetben”, mivel igehirdetés nincs ige nélkül. A keresztyén istentisztelet (egyik) „csúcspontja” (volt) a méltó, ünnepélyes felolvasás (vö. „Boldog, aki felolvassa, és boldogok, akik hallgatják ezeket

a prófétai igéket...” – Jel 1,3) az igehirdetéssel együtt, ezt látjuk a szent szövegek felolvasása alkalmával a zsinagógában, a római katolikus és a bizánci rítusban is. A Róm 10,17 esetében felhívnam a figyelmet a pontos szövegre: „Azért a hit hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által” (ÚF: „A hit tehát hallásból van, a hallás pedig a Krisztus beszéde által”). Nem szerepel a locusban az „Isten igéjének hirdetése” kifejezés, és feltehetőleg Pál apostol sem a XX-XXI. századi református igehirdetésre gondolt...

Boross Géza fejtegetése végén azt mondja, hogy a „prédikáció istentiszteleti kötöttsége [...] eleve befolyásolja a prédikációt *tartalmi* szempontból is”.⁴⁵ A missziói igehirdetésről – mintegy a felvezetésben megfogalmazott nézetek cáfolataként – a következőket mondja: „Hogy a dolog lényegét tekintve az igehirdetésnek eza [*sic!*] módja is tulajdonképpen »Istentisztelet«, az most más kérdés, és pedig azért, mert Istentisztelet, de nem a megkeresztelt és urvacsorai közösségbe tömörülni szokott gyülekezet Istentisztelete.”⁴⁶

Boross Géza állandó visszatérő témája volt a missziói igehirdetés, amelynek célja az alvó egyháztagok felébresztése. Már akkor is, de ma is óriási problémák és kérdések vannak e téma körül, amely kifejtése szétfeszítené e dolgozat kereteit azon túl, hogy nem is feladata. Mindenesetre nagy kérdés, hogy amikor missziós prédikációról beszélünk, pontosan mit értünk a kifejezés alatt. Hiszen sokszor azoknak beszélünk egy-egy evangelizáción és missziós alkalmon, akik már akár több évtizede is hűséges, szolgáló és templomba járó tagok. Az is nagy kérdés, hogy minden istentiszteletet nevezhetünk-e „missziós” istentiszteletnek. Azt hiszem, ezek a kérdések ma is időszerűek, amelyek megvitatására, kifejtésére és megválaszolására nagy szükség lenne.

Az 1985-ben keltezett új agenda,⁴⁷ azaz *Istentiszteleti Rendtartás* bevezetőjében olvasunk ugyan némi elméleti alapvetést az igehirdetésről, amit inkább rövid meditációnak, gondolatébresztőnek tarthatunk az egyház igehirdetése kapcsán, né-

⁴⁵ BOROSS Géza: *A liturgika vázlatja*. Budapest, 1984. 29.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Értékelését lásd: PAP Ferenc: *Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás. Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában*. In: ZSENGELLÉR József – KODÁCSY Tamás – ABLONCZY Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*, Budapest, 2016. 337–355.

mely bibliai párhuzam és egynéhány hitvallási irat felidézése alapján, kissé a korszak hivatalos teológiai ideológiájának ízlésvilága szerint találva.⁴⁸ Habár megjelenik elméleti szinten az egyházi év emléknappokkal bővítve,⁴⁹ de az istentisztelet és a prédikáció konkrét kapcsolata itt sem jelenik meg, ráadásul a liturgiátörténeti tények összefüggésében sem világos, hogy az egyházi év azon túl, hogy létezik, valójában mit jelent, és mi célból van. *Az egyházi év ünnepei* V. főrész elméleti megállapításokkal kezdődik: „Az ünnepi istentisztelet rendje megegyezik az úrnapi istentiszteleti rendel. Az ünnep sajátos mondanivalóját az igehirdetés, imádságok és énekek fejezik ki.”⁵⁰

Fontos kiemelni, hogy az 1985-ös *Rendtartás* szerint az Úrnapi délelőtti istentisztelet alapesete az úrvacsorás/sákramentumos istentisztelet, amely komoly előre lépés összességében, valamint komoly közösségvállalás keresztyén és református-protestáns gyökereinkkel.⁵¹

A Csiha Kálmán-féle *Rendtartás* erőteljesen Ravasz László terminológiai és kategóriái mentén gondolkodik és orientálódik. Az agenda elején olvasható *Általános határozatok* 5. pontjában találunk némi utalást, egynémely szófordulat már korábbi áttekintésünkben is előfordult.

A református istentisztelet az Ige istentisztelete. [...] A református istentisztelet központja az örök Fiú, a testté lett Ige, akiről az írott és hirdetett Ige tanúskodik. A hirdetett Ige, a prédikáció a református keresztyén istentisztelet legfőbb része, mivel Isten igéjének prédikálása, maga az Isten igéje.⁵²

A bevezető utasítás felhívja a lelkipásztorok figyelmét arra, hogy ne csak a prédikációra, hanem a teljes istentiszteletre készüljenek. Ez azt jelenti, hogy a prédikáció

⁴⁸ *Istentiszteleti rendtartás*, 16–18.

⁴⁹ Uo., 37–39.

⁵⁰ Uo., 37.

⁵¹ Uo., 63–69.

⁵² *A Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása*. Összeállította a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága D. Dr. Csiha Kálmán püspök elnökelete alatt Budapest 1997. Kolozsvár, 1998. 9.

nem népszerűen elmondott exegézis, nem leegyszerűsített kortörténet, nem az alapige parafrázisa, hanem Isten itt és ma hangzó üzenete a gyülekezet számára. Az igehirdető az előre megírt prédikációját ne olvassa, hanem a Szentlélek Isten belső ihletésére a hit meggyőződésével és a szeretet építő erejével szabadon, mély átéléssel adja elő.⁵³

Külön gondot fordít a bevezetés arra is, hogy a prédikáció tartalmilag evangéliumi, nyelvileg pedig magyaros beszéd legyen.⁵⁴ Jól kihallható az imént olvasott idézetből Csiha homiletikai állásfoglalása is, miszerint fontos, hogy az igehirdetés dialektikus legyen, ettől válik egzisztenciális igehirdetéssé. Mindezeket túl nem találunk konkrét utasítást, ajánlást vagy definíciót arra nézve, hogy a teljes istentiszteletre való készülés mit jelent, és miért fontos, hogy hogyan valósul meg a *teljes istentisztelet egysége*, amikor valójában csak a prédikációról van szó. Ez is mutatja, hogy a bizottság neuralgikusnak, ha nem katasztrofálisnak érezte már akkor is a református igehirdetést mint olyat.

Kozma Zsolt egyetemi jegyzete *az istentisztelet elemeinek összefüggése* fő gondolat, felirat alatt tárgyalja a konkrét, egyes istentiszteleti elemeket, közöttük a prédikációt. Ő is kettős kategóriában gondolkodik az istentiszteleti elemek csoportosításakor, ekként: 1) igei (megszólító) oldal, 2) gyülekezeti (felelő) oldal. Hangsúlyozza a liturgia párbeszédjellegét is, valamint a liturgiai rend fontosságát.⁵⁵

A szerző hangsúlyozza továbbá, hogy az egyház agendaalkotó tevékenysége közben mindvégig ügyelnie kell arra, hogy a kötött részeket az igehirdetés határozza meg.⁵⁶

Kozma Zsolt szerint a lelkésznek készülése alkalmával az „igehirdetés-központú istentiszteleti menetet” kell szem előtt tartania,⁵⁷ később megjegyzi, hogy „az igehir-

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ KOZMA Zsolt: *Liturgika*. Kolozsvár, 2000. 40–41. „Az igehirdetés az istentisztelet meghatározó eleme, a többi fölé van rendelve, döntő pillanat, vagy képes beszéddel szólva, nagyító lencse, amely befogja az egész istentiszteletet. [...] A prédikációnak ez az egyedi jelentősége az elemek között abban mutatkozik meg, hogy mind a kötött, mind a változó elemek hozzá igazodnak.” Uo., 45.

⁵⁶ Uo.

detés (alapige és magyarázat)” határozza meg az istentisztelet „többi elemét”.⁵⁸ Összegezve megállapíthatjuk, hogy e felfogás szerint kizárólagosan az istentisztelet elemeinek kell viszonyulnia, tekintettel lennie az igehirdetésre (amely a felolvasás és magyarázat együttese), tehát végső soron az igehirdetés, illetve az igehirdető határoz meg kizárólagosan mindent. Nem mellérendeltségről, hanem autentikus elemek „kórusáról” van szó, ami könnyen vezethet a „többi elem” kiüresedéséhez és elcsökevényesedéséhez, funkcióvesztéshez.

Pásztor János⁵⁹ a *szó liturgiája* (kis bemenet) és a *szentség liturgiája* (nagy bemenet) mentén tagolja a (református) keresztyén istentiszteletet.⁶⁰ Eszerint a prédikáció az egész istentisztelet első csúcspontja, mindaz, ami eddig történt, ide vezet.⁶¹ Pásztor szerint a prédikáció „mindig a megfeszített és feltámadott Krisztus hirdetése” (erre utal homiletikájának címe is: *Krisztus hirdetése a magyarországi református egyházban. Homiletika.*), az igehirdetés nem bölcs fejtegetés, hanem „Isten csodálatos tetteinek hírül adásáról van szó”.⁶² Később szintén visszatér az *istentisztelet elemeire*, itt kifejti, hogy a prédikáció „minden esetben egy adott textus alázatos, Istenre figyelő kifejtése, nem pedig az anyaga felett mesterien uralkodó rétor tevékenysége. A felolvasott ige önmagában is igehirdetés.”⁶³

Érdekes, hogy (pontosan) Pásztor Jánosnál, a liturgia iránt lelkesedő tudós-nál valójában elmarad a prédikáció és a liturgia összefüggésének kifejtése és hangsúlyozása. Ennek több oka is lehet: (1) a liturgia és a liturgikus gondolkozásért vívott harcában elsikkadt e téma, (2) esetlegesen annyira természetesen vette az összefüggést, hogy nem is fejtette ki.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo., 46.

⁵⁹ A *Liturgia* első kiadása, ill. inkább: első változata Debrecenben jelent meg 1985-ben. Jelen munkában inkább a késői átdolgozást vettem figyelembe.

⁶⁰ PÁSZTOR János: *Liturgia. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában.* Komárno, 2002. 121.

⁶¹ Uo., 126.

⁶² Uo., 126–127.

⁶³ Uo., 141.

Témafelvetésünkhöz tartozó legutolsó kiadvány a református istentisztelet teológiai alapelveiről szóló kiadvány, amely szándéka és célkitűzése szerint, valamint a Generális Konvent megbízásából istentiszteletünk és ennek megújulása felé szeretné az egyház egész közösségét vezetni. A kiadvány egészét átszövi az igehirdetés és az istentisztelet természetes összetartozása és problematikája, a jelenkorban érezhető problémák orvoslásának reformatori szándéka. Azt a teológiai alapelvet szögezi le, hogy az istentisztelet két központ⁶⁴ köré szerveződik: az írott-hirdetett és a látható ige köré.⁶⁵ „Az istentiszteleti igehirdetés (prédikáció) a népével találkozó Isten beszéde”, a prédikáció *Szentíráshoz kötöttségéből* ered és fakad(hat) az, hogy „az valóban Isten szava”.⁶⁶

A koncepció hangsúlyozza az ige *felolvasásának* jelentőségét és fontosságát,⁶⁷ valamint szorgalmazza az egyházi év mint az egész istentisztelet „szervező kerete” felértékelését és újbóli felfedezését is.⁶⁸ Az egész törekvés organikus és harmonikus elképzelést tükröz a református keresztyén istentiszteletről, amelyben minden alkotóelemnek megvan a maga nélkülözhetetlen szerepe és funkciója. Ezek az elemek egymással nem konkurálnak, hanem konvergálnak. Ez a „holisztikus” szemlélet képes arra is, hogy mélyebb értelemben, pontosan az összetartozás és a pozitív értelemben vett egymásra utaltság felismerése által nem az egyes istentiszteleti elemek másokkal szembeni felértékelését, hanem mindegyik felértékelését és kiemelését elvégezze. A koncepció ebben az értelemben igyekszik visszatérni azokhoz a gyökerekhez, ahol mind a liturgia, mind a homiletika mint tudomány ugyanannyi szere-

⁶⁴ Talán jobb lenne a *középpont* kifejezés használata itt is, mint néhány bekezdéssel később.

⁶⁵ FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010. 17.

⁶⁶ Ld. uo. „Istentiszteletünk akkor célirányos, ha a hirdetett Ige és a látható Ige együtt teremti meg a Krisztus és ember közötti közösségélményt. Ez a kettős középponttal rendelkező istentiszteletben valósul meg. Az alapige és az igehirdetés köré szerveződik az egyik, míg a szereztetési Ige és a sákramentum teremti meg a másik középpontot. A kétfókuszú istentisztelet nemcsak az embert megszólító és emberért cselekvő Istennel való közösség megélését teszi lehetővé, hanem a gyülekezet tagjainak egymáshoz tartozását, egymással való közösségét is kiábrázolja.” Uo. 18.

⁶⁷ Uo. 20–21.

⁶⁸ Uo. 31–33.

pet és teret kap az istentisztelet alakítása és megújítása szempontjából és érdekében, amint azt láthattuk korábban. Reménykedjünk, hogy ez meg is valósul, és ne legyen az új istentiszteleti rend egyházpolitikai erőszak áldozata, esetleg olyan emberek térnyerésének lehetősége, akik szakmai kompetenciája igencsak kérdéses.⁶⁹

Ha végigtekintünk az összes vizsgált liturgián, ágendán és szertartáskönyvön, láthatjuk, hogy a prédikáció helyzete és szerepe rendkívül sokat változott az idők során. A prédikáció a kezdeti időkben egyensúlyban volt a liturgiával, de az idő előrehaladtával mind jobban marginalizálódott, illetve elhalványult a szerepe. A XVIII. század vége és a XIX. század első fele változásai következtében mind jobban eltolódott a hangsúly az igehirdetés felé, amelynek az lett a következménye, hogy az annyira a középpontba került, hogy minden más liturgiai elem pusztán csak szükséges elemként létezett a továbbiakban. Így torzult el a gondolkodás és a felfogás a református istentisztelet tekintetében.

A legutóbbi időkben, évtizedekben a magyar református igehirdetés és istentisztelet viszonyában talán mindennél jobban felerősödött az a tendencia, hogy az igehirdető a textusból exegetikailag, teológiaiilag helyes vagy helytelen módon megfogalmazott téma, illetve a témájához talált textus abszolút dominanciája alatt tematizálja az egész istentiszteletet, beleértve a mondanivalóhoz igazított énekkrenddel, ami által pl. az egész istentisztelet kiszakad akár az adott egyházi év szakaszának belső felépítéséből, logikájából, ráadásul sok esetben elvész az adott ének eredeti szándéka vagy akár történetileg rögzült funkciója is (ez utóbbi lehet többretegű).

Nem lehet azt állítani, hogy a sokszínűség, a sokrétűség, az istentisztelet autentikus elemeinek összetalálkozása megszegényítené az istentiszteletet. Reggeli, esti, bűnbánati, hálaadó, ünnepi stb. istentiszteleten revelatív és meggazdagító az ilyen alkalmakra írt, történeti szövegek önálló alkalmazása, még akkor is, ha a „témakapcsolat” nem is áll olyan mértékben fenn, mint ahogyan a fenti leírásból kitűnik. Ez utóbbi esetben a szituáció hasonlósága a kapcsolóelem. A készülés közbeni figye-

⁶⁹ A kiadvány értékelését lásd még: PAP Ferenc: „Reformátusok a kegyelem trónusánál.” *Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései*. In: Collegium Doctorum, 7. évf., 2011. 180–192.

lem beszűkülése és a hangsúlyeltolódások miatt számos esetben előfordul(hat), hogy a gyülekezet még ünnepnapokon sem énekel vagy nagyon korlátozott mértékben énekelhet az adott ünnepnaphoz, ünnepkörhöz kapcsolódó éneket, mivel a téma miatt a figyelem másra fordul. Sok helyütt megszűnt már az, hogy adventben adventi, karácsonykor pedig karácsonyi, nagyhéten pedig nagyheti éneket énekel a gyülekezet az istentiszteleten, hanem ezek esetleg máskor fordulnak elő.

Ha pl. a XIX. század szemléletét és gyakorlatát kritizáljuk (lásd pl. ún. idegen vagy szokatlan témák), akkor korunk gyakorlatát is ugyanígy kritikával kell illetnünk. Habár a prédikációs kötetek alapján csak a prédikátori gyakorlatot lehet megismerni, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az évszázadokkal ezelőtti népnevelő, erkölcsnevelő, praktikus ismereteket közvetítő „prédikációk” is istentiszteleti, énekes-imádságos kontextusban hangoztak el, amikor még az imádság hosszabb és klasszikusabb felépítésű volt (lásd pl. a használt imádságos könyveket), valamint éneklés is volt a gyülekezetben, ahol az énekanyag lecserélése ellenére az éneklés és az ének által közvetített üzenet jelenléte jóval hangsúlyosabb volt, mint manapság.

Ha csak az igehirdetés színvonalának emelésén fáradozunk, véleményem szerint pusztán csak félmegoldást találunk, mert ezzel megint csak azt erősítjük a lelkészekben és a gyülekezeti tagokban, hogy csak az igehirdetés a fontos, a többi pedig elenyésző. Azt szoktuk mondani, hogy egy istentisztelet csak akkor jó, ha a prédikáció jó, ami csak részben igaz, mert ha az igehirdetés nem lesz több egy független, levegőben lógó, önálló zárványnál, akkor az nem istentisztelet lesz, hanem pusztán csak egy komolyzenei aláfestésben előadott retorikai szóömleny. Jó lenne, ha végre újra felfedeznénk, hogy az istentiszteletnek van belső logikája, egy belső menete, igen: drámája, amelyet az ige határoz meg. Nem a textus, nem a lekcio, nem az ifjúsági vagy gyülekezeti ének egy sora, hanem az ige. Az a Teremtő Szó, amelynek nyomán teremtetett a világmindenség, és amely testet öltött Krisztusban. Ez az ige az alapja az igehirdetésnek, de minden olyan liturgiai elemnek is, amelyek szintén az igéből származnak, és vezethetők le. Így lesz teljessé és egységessé az istentisztelet, amelyben mindennek rendelt és megfelelő helye van: az igehirdetésnek és a liturgiának.

Felhasznált irodalom

- A Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása. Összeállította a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága* D. Dr. CSIHA Kálmán püspök elnöke alatt Budapest 1997. Kolozsvár, 1998.
- B[ILKEI] PAP István: *Homiletika*. Budapest, 1944.
- B[ILKEI] PAP István: *Liturgika*. Budapest, 1938-1941.
- BODONHELYI József: *A keresztyén (református) istentisztelet elmélete. (Liturgika.)* Budapest, 1966-1967.
- BOROSS Géza: *A liturgika vázlata*. Budapest, 1984.
- CZEGLÉDY Sándor: *Liturgika*. Debrecen, 1996. (A Gyakorlati Theológiai Tanszék tanulmányi füzetei 8.)
- CSIKY Lajos: *Egyházzertartástan. (Liturgika.) Az ev. ref. lelkészek, de főként hittanhallgató tanítványai számára*. Debrecen, 1892.
- FEKETE Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, 1997. (Dissertationes Theologicae 3.)
- FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010.
- HUSZÁR Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret és imádságok. Komjáti 1574*. Hubert Gabriella tanulmányával. Budapest, 1986.
- Istentiszteleti Rendtartás a magyar református egyház számára. Megállapította az országos zsinat 1929. évi 550. számú határozatával*. Budapest, 1930. (Református Egyházi Könyvtár XVI.)
- Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára. Megállapította a VIII. Budapesti Zsinat 1985. április 17-én megnyílt 5. ülészakának 17. sz. határozatával*. Budapest, 1985.
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 15.)
- KOZMA Zsolt: *Liturgika*. Kolozsvár, 2000.
- MAKKAI Sándor [...] (szerk.): *A mi istentiszteletünk. Az Erdélyi Református Egyház Ágendáskönyve*. Cluj-Kolozsvár, 1929.
- MIHÁLYFI Ákos: *Az igehirdetés. Egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből*. Budapest, ²1921.

- PAP Ferenc: „Reformátusok a kegyelem trónusánál.” *Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései*. In: Collegium Doctorum, 7. évf., 2011. 180–192.
- PAP Ferenc: *Harminc éves az Istentiszteleti Rendtartás. Zárójeles és lábjegyzetes úrvacsorai kérdéseink nyomában*. In: ZSENGELLÉR József – KODÁCSY Tamás – ABLONCZY Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére*, Budapest, 2016. 337–355.
- PAP Ferenc: *Az egyházi év*. Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.
- PÁSZTOR János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*. Komárno, ²2002.
- RAVASZ László (szerk.): *Ágenda. A Magyar Református Egyház liturgiás könyve*. Budapest, 1927. (Református Egyházi Könyvtár XV.)
- SAMARJAI [Máté] János: *Az helvetiai vallason levő Ecclesiáknak egyházi ceremoniajokról és rendtartásokról való könyvetske*. [...] Lőcse, 1636.
- SZERENTSI NAGY István: *Ágenda, az az, egyházi szolgálat-béli Okos Isteni Tisztelet’ módja. Mellyet a’ Felsőbbeknek parantsolatjára készített vala, Néhai Tifzteleles Tüdös KIS Gergely, Sz. Udvarhelyi első Profefsor, és az Erdély Orfzági Venerab. R. Superintendenziónak Generális Notáriusa. Most pedig némelly hozzá-adásfokkal megbővítve, az ezzel élni akaró Szolga Tárfainak hafznokra [...]. Győr, 1788.*
- SZETEY Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*. KRE–L’Harmattan, Budapest, 2016.
- TÓTH Ferenc: *Liturgika, mellyben, A’ Helvétziai Vallástételt követő Ekklesiáknak Egyházi Tzeremoniáik, Rendtartásaik, és az Egyházi Szolgáknak azok körül való foglaltatóságai, ’s kötelefségeik adatnak elől*. Győr, 1810.
- TÓTH Mihály: *Egyházszertertástan alap vonalai. Tekintettel a Magyar Ref. Egyházra*. Debrecen, 1873.
- VADAS József – NAGY Péter: *Ágenda. Szertertási beszédek és imák, az erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint*. Kolozsvár, 1866.
- ZSARNAY Lajos: *Paptan*. Sárospatak, ²1857.

*Bátoriné Dr. Misák Marianna*¹:

A fejedelmi házaspár és a nevelés

Abstract. The royal couple and education.

In this study, we discuss the attitudes of György I Rákóczi, prince of Transylvania and his wife, Zsuzsanna Lorántffy, towards education. First, after clarifying that the widely known painting depicting Zsuzsanna Lorántffy is not in fact her portrait, we examined the couple's own education. We are convinced that this has determined the couple's later behaviour, their relationship to education and the church. Biblical piety has been a very important element in their lives. They have grown up in this spirit since their childhood. They read the Bible every day, it was an integral part of their lives, as evidenced by their writings in their Bibles. Their piety, life, attitude, and church policy were based on the Bible. The education, whether in the lives of their own children, in educating their household, or in the establishment and support of educational institutions, has also manifested itself in an extraordinary way. We can say that György I Rákóczi and Zsuzsanna Lorántffy were neither typical parents, nor typical prince and princess. Besides trying to offer their own children the best education and teachers, they did not forget about educating their servants and their peasants on their estate. This is evidenced by their abundant donations, their orders, the gratitude of the teachers in the institutes, the lives and thanksgiving of the many preachers who receive many great opportunities and support.

Keywords: Education, Transylvania, Bible education, Church policy, Zsuzsanna Lorántffy, György I Rákóczi.

¹ Egyetemi adjunktus, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, email: mismarianna@freemail.hu

Jelen tanulmányunkban a fejedelmi házaspár, I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna neveléshez való viszonyulását és hozzáállását tárgyaljuk. Munkánkat nagy tisztelettel és szeretettel ajánljuk Dávid Istvánnak, mint Erdély szülöttjének, aki életével, munkásságával, a zene területén elért kiváló eredményeivel sokak számára szerzett örömet, és sokakat gazdagított.

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György kegyességével, egyházpolitikájával vagy éppen kritikájával, életének, tevékenységének feltárásával, értékelésével számos forrás foglalkozott már. Ezek a tanulmányok rendkívül fontosak, és páratlan jelentőségűek, hiszen mindegyikből más-más oldalát látjuk, ismerjük meg a fejedelmi házaspárnak, de különösen a fejedelemasszonynak.

Jelen tanulmányunkban ugyancsak arra törekszünk, hogy egy olyan oldalát tárjuk fel a fejedelmi párnak, amivel hisszük, hogy gazdagodnak egyház- és neveléstörténeti ismereteink. Azt mutatjuk be, hogyan viszonyult Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György a korabeli nevelés, különösképpen is a nőnevelés ügyéhez. Mennyire tartották fontosnak – ha fontosnak tartották – a nevelésügy felkarolását, előmozdítását, s ebben az alsóbb népréteg fiainak és leányainak oktatását? Természetesen figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a férfiak ebben a korban, a kor kívánalmainak eleget téve, gyakorta tartózkodtak távol otthonuktól, így sok esetben minden tevékenységi terület feleségeikre maradt. I. Rákóczi György esetében feladatainak, kötelességeinek következtében ez még inkább így volt. Ugyanakkor pedig összehasonlítva kortársaival, mégis azt mondhatjuk, hogy sokkal jobban kivette részét az otthon, a feleség, a gazdaság, a család, a nevelés, az ügyintézés, a birtok- és egyházpolitika, a vár udvartartásának, személyzetének, a gyermekeinek életéből.

Munkánknak mindjárt az elején hadd álljon előttünk egy idézet.

„Fejedelmi nő, az volt bizony
Világ szerént, lélek szerént;
Több dísz nem nyert bársony-bíborral,
De ő hintett ezekre fényt.
Korát előzte, mint az égen

A tündérhajnal a napot,
Hogy akkor is ragyogjon, éljen,
Mikor a nap lenyugodott.”²

Így emlékezett meg Tompa Mihály Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonyról, aki korát megelőző rendkívüli asszony, anya, feleség és kegyúr volt.

Tárgyalásunkat először azon közismert kép elemzésével kezdjük, amely állítólag egyetlenként készült a fejedelemasszonyról. Majd a konkrét tárgyalásra való rátérés előtt, illetve ennek összefüggésében a fejedelmi pár neveltetését és kegyességét írjuk körül azon állításunk alátámasztásáért, miszerint a neveltetés és kegyesség nagyban meghatározza a neveléshez, nevelésügyhöz és az egyházhoz való hozzáállást.

Lorántffy Zsuzsannáról egyetlen arckép ismeretes. Ezen szigorú tekintetű, egyszerű öltözetű, középkorú asszony képe tárul elénk. A festményen lévő személyt a korábbi századokban Lorántffy Zsuzsannával azonosították. A kérdéssel, hogy ténylegesen a fejedelemasszonyt ábrázolja-e a kép, Szentmártoni Szabó Géza foglalkozott. Ismerteti a kép rövid történetét, miszerint a 60x47 cm-es, fatáblára festett képet Jankovich Miklósné Hauck Róza ajándékozta 1846-ban a Nemzeti Múzeumnak, innen 1886-ban került a Magyar

Történelmi Képcsarnokba. Peregriny János 1894-es *Lajstromában* ismeretlen 18. századi festő műveként szerepel. A kép jobb felső sarkában címer látható. A pajzs vörös mezejében lebegő barna ágból nő ki egy fekete színű levél. A sisakdíszként ismétlődő címerkép vörös-ezüstsínű tekercsen nyugszik. E képet számtalanszor reprodukálták, illetve rajzos formában is felhasználták a kegyes református fejedelemasszonyról szóló könyvekben és tanulmányokban, sőt Jakobey Károly 1862-ben e kép alapján festette meg Lorántffy Zsuzsanna portréját. A képet

² TOMPA Mihály: *Lórántfi Zsuzsánna emlékezete*. In: Tompa Mihály összes költeménye, <https://mek.oszk.hu/01100/01101/html/index.htm>, letöltés ideje: 2019. 09. 20.

2000-ben, Lorántffy Zsuzsanna születésének 400. évfordulója idején restaurálták. Az átfestések eltávolítása után vált láthatóvá az ábrázolt nőalak rózsát tartó keze. 1942-ben Zichy István komoly tanulmányt írt arról, hogy e kép semmiképpen sem lehet Lorántffy Zsuzsanna hiteles arcképe. Azzal érvelt, hogy a festmény egyrészt nem kortársi alkotás, hanem valószínűleg a 19. század elején készült, másrészt a képen ábrázolt nő főköötje és ruhája a 16. századi német polgárasszonyi viseletnek felel meg. Egy sereg korabeli magyar főasszony képét mellékelte bizonyítékként arra, hogy azok mennyire másfajta öltözetet viseltek a 17. század első felében. Végül is, kétségeinek heraldikai tekintetben is hangot adva úgy vélte, hogy a festmény hamisítvány. Eredetileg azért vetődött fel, hogy eme festmény Lorántffy Zsuzsannát ábrázolja, mert a rajta lévő címert családjá címerének vélték. A Serkei Lorántffy-címer több ábrázolás és leírás szerint a következő: a pajzs vörös mezejében lebegő barna fatörzsből két aranyszínű hársfalevél nő ki, a pajzsot koronás sisak fedi. Prágai András korabeli, 1628-ban megjelent, latin és magyar nyelvű köszöntőverse³ is így írja le Lorántffy Zsuzsanna címerét.⁴ A beazonosítás végett Szentmártoni Szabó Géza Lorántffy Zsuzsanna terítőit vette alapul, amelyeken a családi címerben ábrázolt törzsön csak egy levél látható. Hangsúlyozza, hogy az azonosításnál azonban nem a levelek száma a meghatározó, hanem aranyszínű voltuk, és a címerre helyezett koronás sisak. Ennek alapján jutott arra a megállapításra, hogy a vizsgált képen ábrázolt címer fekete levele és szalagos sisakja heraldikailag jelentősen eltér a Lorántffyak címerétől.

³ Consilio propriae, belloque insignia genti, Clara Lorandfiadum sumpsit honore domus. Quippe viret foliis sine sed radice duobus, Truncus, qui tiliae creditur esse sacrae. Regalique coronatur diademate cassis, Haec sunt sive sagi stemmata sive togae, Eniteat seu Marte lubet seu pace quieta, Eniteat truncus pluribus ille comis. Erről vagyon sok ágaknak nemzése, Kinek címerében egy szép hársőke, Ezen látszik két nyers levél zöldülve, Ezen feljül koronás sisak téve. Miképpen hogy az hárs árnyéka kedves: Így az címer két dologgal tettetess Hasznos tanáccsal, vitézséggel híres, Lorándú nemzet ezzel tekéntetes. In: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Wibrandis Rosenblatt mint Lorántffy Zsuzsanna*. In: Irodalomismeret, 11. évf., 2-3. sz., 2000. O. n. <http://www.c3.hu/-iris/00-23/rosen.htm>, letöltés ideje: 2017. 09. 12.

⁴ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Wibrandis Rosenblatt mint Lorántffy Zsuzsanna*. In: Irodalomismeret, 11. évf., 2-3. sz., 2000. O. n. <http://www.c3.hu/-iris/00-23/rosen.htm>, letöltés ideje: 2017. 09. 12.

További összehasonlítási alapként hozta fel Kaari Utrio *Éva leányai* című könyve egyik képmellékletét – amit véletlenül vett észre –, hogy egy híres 16. századi svájci asszony, a bázeli Wibrandis Rosenblatt⁵ arcképe jellegében mennyire hasonló Lorántffy Zsuzsanna feltételezett portréjához. Továbbá, hogy a portrén látható címerrel rózsalevelet jelentő családneve is mennyire harmonizál.⁶ A Rosenblatt-család címere a beszélő címerek közé tartozhatott, azaz rózsalevelet kellett ábrázolnia, miként a Rosenblum-nevű családok címeres emlékein többnyire a rózsza stilizált virága látható.

A heraldikában eredetileg nem ábrázolták botanikai hűséggel a növényeket, így a szív alakú levélformát hársfalevélnak nevezik. A ritkábban ábrázolt rózsalevél is ebbe a típusba tartozik. A címerekben a hársfalevél nem zöld, hanem aranyszínű, a rózsalevél pedig ezüst vagy fekete színben jelenik meg az ábrázolásokon.

Megemlítendő, hogy Lorántffy Zsuzsanna bővelkedett a valóságos hársfalevelekben is, hiszen férje, I. Rákóczi György zborói kastélyának udvarába száz hársfát ültetett, s onnan írt leveleit többnyire azok alól keltezte. Szentmártoni Szabó felvetése tehát az, hogy a fejedelemsasszony ábrázolásának vélt portrét Wibrandis Rosenblatt egykorú, címerrel is díszített arcképe vagy az arról készült későbbi másolatok egyike alapján festette valaki, mégpedig a 18. század végén. Az ismeretlen

⁵ Wibrandis Rosenblatt (1504–1564) Wibrandis Roseblatt életét a házasságok határozták meg. 1504-ben, a németországi Säckingenben született, húszévesen pedig férjhez ment a humanista tudóshoz Ludwig Kellerhez. Sokáig azonban nem élvezhették a házaseletet, két év után Keller elhunyt. Bázelbe költözött. Kétévnyi özvegységben és szegénységben eltöltött év után figyelt fel rá Bazel híres reformátora, Johannes Oecolampadius (1482–1531). 1531-ben Oecolampadius meghalt, Wibrandist Wolfgang Capito vette el. Az ő felesége is épp akkortájt halt meg pestisben. A pestisjárvány azonban Strassburgot is utolérte, gyermekei, majd Capito és Martin Bucer felesége Elisabeth is a járvány áldozataul estek. Wibrandis és Martin Bucer maradtak özvegyen. Nem sok idő telt el, míg az elhunyt feleség, Elisabeth végakarata szerint összeházasodtak, hogy gyermekeiknek ne kelljen nélkülözniük.

⁶ SZENTMÁRTONI SZABÓ G.: *Wibrandis Rosenblatt*, o. n.

festő a képen látható címer esetében is valószínűleg mintáját követte. Ezt a címert a 19. század közepén valaki tévesen a Lorántffy család címerével azonosította, majd ebből következően a képen ábrázolt személyt magával Lorántffy Zsuzsannával. E festmény tehát nem hamisítvány, hiszen sohasem állította önmagáról, hogy Lorántffy Zsuzsannát ábrázolná.⁷

További tisztázandó kérdés Szentmártoni Szabó véleménye szerint az is, hogy a tárgyalt festmény egyáltalán Magyarországon, illetve Erdélyben készült-e. A szerző azon a véleményen van, hogy nem, ugyanis leírása szerint az 1810-es években Samuel Gysin (1786–1844), a Bazel melletti Liestalból származó rézmetsző, az akkoriban divatos pontozó modorban, medalionkép formájú ábrázolásokat készített Wibrandis Rosenblattról és annak második férjéről, Johannes Oecolampadiusról. Mindkét metszete a bázeli püspökség birtokában maradt fenn. Az asszonyról készített rézmetszete azonban 1819-ben nyomtatásban is publikussá vált. Ekkor adta ugyanis ki Bazelban Martin von Brunn liestali prédikátor Wibrandis Rosenblatt asszonyról írt rövid életrajzát, amelyhez hozzásatolta Samuel Gysin metszetét is, amely, közlése szerint, egy eredeti festmény alapján készült. Wibrandis 1528–1531 közt volt Oecolampadius felesége, vagyis 1530 körül, amikor még csak 26 éves, ami a festményen látható nő behatárolható életkora is lehet.⁸

A fejedelemasszony szobra is a festménynek megfelelően készült az országban először 1931-ben Sárospatakon. Ezeken a művészi alkotásokon egy zárkózott, megközelíthetetlen, szomorú arc és személy tűnik elénk. S bár nem tudjuk pontosan hogyan nézett ki, minden bizonnyal nem különbözhetett lényegesen kora hasonló társadalmi szintjén élő hölgyeitől. Tehát úgy nézhetett ki, mint Nyáry Krisztina vagy Thököly Éva, már ami az öltözködést, a viseletet illeti. Bár köztudott, hogy a fejedelemasszony puritán gondolkodású volt, s támogatta is ezt a 17. századi megújulási mozgalmat, a puritanizmus minden bizonnyal nem írta felül a főnemesi öltözködést. Dienes Dénes szerint igen valószínű, hogy külsőségeiben és belső világáról is árulkodó érdeklődésében sem különbözött lényegesen, hiszen hasonlóan

⁷ Uo., o. n.

⁸ Uo., o. n.

szerette, ha szép dolgok veszik körül, maga is sokat tett ezért: saját ízlése szerint építkezett, pompás virágoskerteket ápolt, ránk maradt hímezései szinte egyedülállóan gyönyörűek. Leveleiből kitűnik, hogy érdeklődött a divat után, viselt ékszereket, szerette a szép lovakat, gyönyörködött a fülemüle énekében.⁹

A fejedelmi házaspár életében a kegyesség, a személyes kegyesség megélése egyformán fontos volt. Ennek kimutatásában alap, hogy úgy tekintsünk rájuk, mint mindennapos bibliaolvasókra. Ugyanis mindketten mélyen vallásosak voltak, aminek a Biblia rendszeres olvasása elengedhetetlen feltétele volt. Dienes Dénes fogalmazza meg, hogy a 16. századtól, vagyis a reformáció kibontakozásától kezdve a bibliaolvasás fontos része volt a mindennapi kegyességnek. A bibliaolvasást mint mindenkinek szóló programot szerette volna a reformáció meggyökereztetni. Hogy ezt általában mennyire sikerült elérnie, nem tisztünk most kimutatni, annyi azonban biztos, hogy Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György számára ez a program életük szerves részévé vált. A társadalmi életnek azon a szintjén, amelyen a fejedelmi házaspár élt, a Biblia elsőrendű és meghatározó szerepet játszott a műveltség alakításában és a személyiség formálásában egyaránt.¹⁰

Ugyancsak Dienes Dénes állapítja meg, hogy mindkettőjük bibliás kegyességének a bölcsője a család volt, ahol amellet, hogy sokféle hatás érte őket, bizonyos, hogy a szülők által szervezett, irányított nevelés – ami a maga korában elengedhetetlen volt – mindkettőjük életében érvényesült. Sajnos kevés információnk van arra nézve, hogy ez a nevelés hogyan ment végbe, illetve valósult meg, annyi azonban bizonyos, hogy a későbbiek során mindketten erre építettek, és ebből építkeztek. Hiszen felnőve is, mindketten rendszeresen, áhítattal, annak mélyebb megértésére törekedve olvasták a Szentírást, mindennapi lelki kenyérként tekintve rá.¹¹ Szépen tanúskodnak erről a Bibliáik bejegyzései. Rákóczi György egyik alkalmmal a következőket írta:

⁹ DIENES Dénes: *Lorántffy Zsuzsanna – Töredékes ecsetvonások kegyességének portréján*. In: Miskolci Keresztény Szemle 2010/23. 85.

¹⁰ DIENES Dénes: *I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliás kegyessége*, 2. <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/bibkegyes.pdf>, letöltés ideje: 2017. 09. 06.

¹¹ Uo.

„Anno 1619 die 4 Augusti Az én kegyelmes Istenemnek kegyes engedel-
méből végeztem el ez könyvel együtt az egész Bibliának olvasását itt Saras
Patakon 6 és 7 óra között reggel, kiért legyen áldott és szent és dicsiretes az
én kegyelmes Istenemnek nagy neve és engedgye ez után is ezen kegyes Atyai
gongya viselését reánk erjedni Amen Amen Amen. Non est currentis neque
volentis sed miserentis Dei. Rom. 9. v. 16. Scrip. G. Rákocy mp.”¹²

Lorántffy Zsuzsanna férjéhez hasonló gyakorlattal élt, Bibliájába bejegyzett
sajátkezű mondatai szerint. Tulajdonában volt egy 1608-as Hanai Biblia,
amelyre a szétszóródott Rákóczi-, majd pataki kollégiumi könyvtár darabjaként
a 20. század elején a sátoraljaújhelyi piaristák könyvei között bukkantak rá,¹³ s
amelybe a fejedelemasszony a következőket jegyezte be:

„Ez előtt való két esztendővel kezdettem volt el először ezt a Bibliát és az
Újtestamentomot negyedik-szer, és végeztem el ma, 13. martius Anno 1638.
Kiért az én Istenemnek legyen áldott nagy neve, és ismét ma kezdettem el az
Újtestamentomot, és egész életemet ez mellé kötelezem, és kérem az én Iste-
nemet, segélykezne, az jót bennem vigye véghez.”¹⁴

Lorántffy Zsuzsanna elsősorban az Újszövetséget olvasta, de nem mellőzte
az Ószövetséget sem. Az Újszövetségben gyakran számos verset aláhúzott, nyil-
vánvalóan azért, mert azok személyesen szóltak hozzá. Az Írás számára valóban
nem halott betű volt, hanem kánon, zsinórmérték, amely szabályozza az élet meg-
nyilvánulásait, s egyszerre meg is méri az ahhoz való ragaszkodás milyenségét.
Nem véletlenül fogalmazott így: „egész életemet ez mellé kötelezem.” Hite és
személyes meggyőződése a Szentírás szüntelen, elmélyült tanulmányozásából táp-
lalkozott. De ez volt a bizonyossága, hitélményei, megpróbáltatásai, örömei és

¹² MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660*. Szeged, 1996. 173.

¹³ DIENES D.: *Lorántffy Zsuzsanna – Töredékes esetvonalások*, 87.

¹⁴ SZENCI MOLNÁR Albert (kiad.): *Hanai Biblia*. Hanau, 1608.

bánatai közepette is a legbiztosabb forrás, ami keresztyén jellemének és személyiségének oly mértékben vált meghatározójává és formálójává, hogy végrendeletében is ez szólal meg.¹⁵

„Legelsőben is adok nagy hálákat az mindeneken szabadoson uralkodó szent Istennek, hogy engemet az ő nagy és véghetetlen kegyelméből, az ő személyének hasonlatosságára teremtvén, keresztyén szülék által ez világra adott, és gyermekségemtől fogvást minden én érdemem, kível lelki és testi javaival meglátogatott, és ilyen szép élemedett időre juttatván, minden nyavalyáimban és háborúságimban kegyelmesen gondomat viselte, sűrű szomorúságimban vigasztalóm volt s legfőképpen penig, hogy az ő ismeretire vezérlett, az ő szent Fiának, az Úr Jézus Krisztusnak halála érdeméért az ő anyaszentegyházában és választó serege köziben számlált, és az örök életben örököstett: mely kegyelmes Uramnak, Istenemnek, ki az ő szent Fiával és vigasztaló Szentlélekkel egy bizony örök Isten, kezében ajánlom lelkemet, hogy az jövőendő feltámadáskor testemmel egyesülvén, melyet igaz hittel és erős reménységgel várok, ő szent fölségét színről színre láthassam és az megboldogult szentekkel az örök dicsőségben vég nélkül magasztalhassam.”¹⁶

Megingathatatlan reménység, szilárd küldetéstudat gyökerezett ebben a predestinációs hitben. Ezek alapján Lorántffy Zsuzsanna kegyessége az Istennek élés tudománya volt. Mert jól tudta, hogy keresztyénnek lenni gyakorlati dolog, ami azt jelenti, hogy a mindennapok során – beszélni, cselekedni, gyermeket nevelni, tanítani, könyvet nyomtatni, virágot ültetni, hímezni stb. – Isten dicsőségére élni. Ezért ő így igyekezett élni. Az Istennek élés szent tudományában járt, amikor férjének, gyermekeinek, rokonainak, iskoláknak, gyülekezeteknek, ismert és ma már a feledés homályába tűnt embereknek és közösségeknek, az anyaszentegyháznak, a hazának szolgált.¹⁷

¹⁵ DIENES D.: *Lorántffy Zsuzsanna – Töredékes esetvonások*, 87.

¹⁶ SZILÁGYI Sándor: *A két Rákóczy György családi levelezése*. Budapest, 1875. 595.

¹⁷ DIENES D.: *Lorántffy Zsuzsanna – Töredékes esetvonások*, 88.

Lorántffy Zsuzsanna személye és egyénisége a művelődés területén is kiemelkedő. Nem csak abban az értelemben, hogy támogatta a különböző kiadványok megszületését, nyomtatását, de ő maga is alkotott. Ágoston István írja, hogy a 17. században a nők szellemi érdeklődése megnövekedett, amit részben a reformáció, részben pedig az azt követő puritanizmus felvilágosodást és tudományos vizsgálódást elismerő és lehetővé tevő lelki és szellemi terjedése tett lehetővé. Véleménye szerint ennek legismertebb és legszebb példája maga a fejedelemszszony.¹⁸ Ő volt az első magyar nő, akinek könyve jelent meg nyomtatásban. A Biblia olvasása közben jegyzeteket készített, amiket legtöbbször a hitviták során próbált ki. A jegyzeteket rendszerbe foglalta, amelyet Medgyesi Pál kiegészített bibliai helyekkel, majd *Mózes és az Próféták*¹⁹ címmel meg is jelenttette. Ez a mű nem sokkal megjelenése után hitviták keresztüzébe került. Bod Péter írta le, hogy milyen durva sértéseket fogalmaztak meg a fejedelemszszony ellen.

„Kiköltének ez ellen a könyv ellen valami mocskos versekkel Magyarorszában azok az emberek, akik neheztelik, hogy az asszonyok olvassák az Isten beszédét... Panaszolt nem régen is egy erdélyi író azon, hogy a mi földünk sok olyan asszonyokat nevel, akik félretévén az orsót, guzsalyat, a Szent Írás olvasásán töltik az időt; melyeket szájakban forgatván bátron megtámadják meg a teológiában tudós embereket is. Más pedig ezt a verset írta a biblíás asszonyokról: Most Szent Pál szava szól, ha a nők mosnak s teregetnek, részeg anyó parazsat szítva Igét duruzsol. Mért lep meg, ha az Egyház is gyanakodva figyel ránk? Csúf dolog ám, ha ivás közben idéznek, Írás!²⁰

¹⁸ ÁGOSTON István: *A nyomtatott könyvek első magyar írója*. In: Theologiai Szemle, 1993/6. 358.

¹⁹ A mű teljes címe: „Mózes és az Próféták, azaz az igaz keresztyéni vallásnak negyvenöt ágazatának szentírásbeli győzhetetlen bizonyágtétele. Melyek nagy részint az fejedelmi méltósággal tündöklő Erdélyi Fejedeleme Asszonytól Lorántffy Zsuzsannától, másoknak jó példaadásával, a szent írásnak gyakori olvasása között kiszedegettettenek és azután meg bővítettven, az idvességre óhajtozókhöz való buzgóságból közönségesse tétettenek – Luk. 16,29. Vagyon Mózesek és Prófétájok, hallgassák azokat. Fejérvárott 1641. esztendőben.”

²⁰ ÁGOSTON I.: *A nyomtatott könyvek*, 360.

Köztudott, hogy a fejedelemasszony készített egy másik művet is, azonban ez csak kéziratban készült el, s idővel el is kallódott, elveszett. A mű olvasói közül sokakban merült fel a gondolat, hogy mivel teológiai jellegű írás, nem Lorántffy Zsuzsanna készítette. Ezt a kétséget azonban Vanoviczai János pálos szerzetes a fejedelemasszonyhoz írt levelével eloszlatta. E levél bizonyítéka annak, hogy Vanoviczai olvasta a munkát, s egyértelműen a fejedelemasszony írásának tekintette, sőt Rómában megmutatta tudós embereknek, akik levele szerint nem győztek csodálkozni a szerző „szép okosságán”, és azt sajnálták csupán, hogy a fejedelemasszony nem katolikus, vagy ahogyan ők fogalmaztak: „...nem ismeri azt a hitet, melyet Krisztus szerzett, s melyben üdvözlnek most is az igaz keresztyének.”²¹

Lorántffy Zsuzsannával kapcsolatban – annak tudatában, hogy az egyháztörténet-írás mint a puritánok legfőbb pártfogóját tartja számon – azt a kérdést is fontos tisztázni, hogy vajon ő maga puritán volt-e? Dienes Dénes erre a kérdésfelvetésre először is fontosnak tartja leszögezni, hogy a kort, amelyben élt, egyrészt a református ortodoxiával, másrészt a puritanizmussal, illetve e két teológiai álláspont vitájával, harcával szokás jellemezni. Az ortodoxia a tanra, a puritanizmus a személyes kegyességre helyezte a hangsúlyt. S hogy a fejedelemasszony puritán volt-e, véleménye szerint a leghelyesebb válasz erre az, hogy nem volt ortodox, és nem volt puritán sem: egyszerűen hívő, kegyes asszony volt. A ránk maradt levelei alapján mindkét teológiai irányzat hatása kimutatható vallásos gondolkodásában. Támogatta a puritánokat, amennyiben áldást, haladást, épülést hoztak az anyaszentegyház életében. S szembe helyezkedett az ortodoxokkal, ha ezt akadályozták. Számára nem úgy vetődött fel a kérdés, hogy ortodox vagy puritán, hanem mindig a konkrét ügy érdekelte: mit tűz ki célul, és mit, hogyan tesz a megvalósítás érdekében.²²

I. Rákóczi György személyes kegyességével kapcsolatban, azon túl, hogy ő is rendszeresen olvasta a Bibliát, szinte alig tudunk valamit. Ágoston István megjegyzi, hogy annak ellenére, hogy vallására nézve református volt, élénk kapcsolatot

²¹ Uo., 361.

²² DIENES D.: *I. Rákóczi György*, 5.

tartott a kor neves és magas irodalmi színvonalat képviselő római katolikus személyiségeivel, hittudósaival, így a jezsuita Pázmány Péterrel is.²³

Az irodalmi tevékenység csírái a fejedelmi udvarokban kezdtek kibontakozni és életre kelni. De ezek az udvarok adtak helyet sok esetben különböző hitvitáknak is. Rákóczi György udvara is ilyen volt. Gyakran rendezett hitvitákat lelkipásztorai és az erdélyi jezsuiták között, amelyekbe időnként a fejedelem maga is, sőt még felesége, a fejedelemasszony is bekapcsolódott. Rákóczi támogatta prédikátorait, segítette munkájukat. Elmondhatjuk, hogy udvarában a vallás gyakorlása állt a középpontban.²⁴

Érdeemes még némi figyelmet szentelni annak – mivel a nevelés kérdése a központi témánk –, hogy hogyan viselkedett a fejedelmi pár szülőként. Péter Katalin *Lorántffy Zsuzsanna 1600–1660*²⁵ című tanulmányában nagyon sok érdekes adalékot szolgáltat erre nézve. Tanulmányát mindjárt egy érdekes levélrészlettel kezdi.

„Tudja azt kegyelmed, hogy immár Isten kegyelmessége által annyi idejek vagy az gyermekeknek, hogy az mit látnak, megemlékeznek róla, azért ha kegyelmednek tetszenék és akadályára nem lenne kegyelmednek, talán nem ártana, ha kegyelmed elvinné őket csak egy hálásra is, mégis látnák még mind az két tábort.»²⁶

Ezt a levelet a Lorántffy Zsuzsanna 1636-ban írta férjének, amikor az erdélyi seregek a török táborral álltak szemben. Péter Katalin több meglepő elemet is felfedez ebben a pár sorban, amelyek egyrészt szokatlanok még a 17. században, másrészt talán a mai anyák szemében nem éppen pozitívek. Lorántffy Zsuzsanna tisztaban van azzal, hogy amit az ember gyermekként átél, annak hatása lesz egész életére nézve, pedig hol van még a modern pszichológia, ami a gyermekkori

²³ ÁGOSTON I.: *A nyomtatott könyvek*, 359.

²⁴ Uo., 359.

²⁵ PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna 1600–1661*. In: R. VÁRKONYI Ágnes (összeáll.): *Nők a magyar történelemben*, Zrínyi, Budapest, 1997. 85–96.

²⁶ Uo., 85.

élményeknek olyan nagy szerepet szán? Péter Katalin szerint a fejedelemasszony szavait nem lehet félreérteni. Azért akarta, hogy fiai lássák a háborúban egymással szembenálló két félt, hogy maradandó élményt szerezzenek róla. Furcsa talán egy anyától ez a hozzáállás. A mai anyák megkímélnék gyermekeiket a háború látványától, a fejedelemasszony viszont épp azt akarta, hogy fiai ilyet is tapasztaljanak. Nem véletlen, hiszen I. Rákóczi György, Erdély fejedelme, az apa, éppen a törökkel szembeni nagy győzelem után készült hazatérni. Az erdélyi fejedelemség ekkor a török porta fennhatósága alatt élt. Éppen az imént említettből kifolyólag ilyen még sosem fordult elő, mivel az erdélyi uralkodóknak a török elleni harc lehetősége nem adatott meg. Lorántffy Zsuzsanna azt akarta, hogy fiai lássák a megvert török haderőt, s a győztes sereg élén pedig apjukat.²⁷

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György természetükben, temperamentumukban, a közülethez való viszonyukban, a politikában különbözőek voltak, de így egészítették ki egymást. Lorántffy Zsuzsanna nem engedte, hogy a Rákócziétól eltérő természete miatt ellentét támadjon a házasságukban. Viszont mint szülők, sok mindenben különböztek kortársaiktól. A kor szokása az érzelmek területén konvencionális semmitmondást igényelt. Rákóczi Györgynél azonban nem ez tapasztalható a legközelebbi családtagjaihoz való viszonyában. Feleségéhez és gyermekeihez egyaránt bensőséges kapcsolat fűzte. Mi sem támasztja ezt jobban alá, mint hogy minden egyes gyermeke szülésénél felesége mellett volt. Péter Katalin kiemeli ezzel kapcsolatban egy jellemző esetet. 1621 januárjában Bethlen Gábor hadjárata idején épp egy kritikus helyzetben, Bethlen tiltása ellenére elhagyta a tábort, mert felesége szülni készült. A fejedelem, mivel sérelemként élte meg az esetet, még évekkel később is szemére vetette Rákóczinak.²⁸ Lorántffy Zsuzsanna számára férje viselkedése ebben az esetben természetes volt, annak ellenére, hogy ebben az időben még a legjobb férjek között is ritka az, aki otthon tartózkodik, vagy hazamegy gyermeke születésére.

²⁷ Uo., 85–86.

²⁸ Uo., 89.

Ugyanakkor Lorántffy Zsuzsannáról is megállapíthatjuk, hogy nem volt tipikus anya. Ugyancsak Péter Katalin írja, hogy anyaságának kezdetéről nem maradtak fenn adatok. Így nem tudjuk, hogy kellett-e neki olyan fájdalmas és veszélyes betegségekkel szembenéznie, ami miatt esetleg nem szoptathatta saját gyermekeit, de a szülés másik nagy kockázatát, a gyermekági lázat viszont minden bizonnyal sikerült elkerülnie.²⁹ Annál is inkább, mert erre vonatkozólag valószínű maradtak volna fenn feljegyzések. A kor szokása szerint a főúri gyermekek esetében két dajkát alkalmaztak. Az egyik a szoptatós, a másik a szárazdajka. A Rákóczi fiúk esetében is valószínű, hogy ez a gyakorlat érvényesült.

Első gyermekük, Zsigmond 1617-ben született. Erre az időre esett Rákóczi politikai karrierjének kezdete. Péter Katalin szerint sok kortársa hasonló helyzetben bizonyára a politikát és a karrierjét részesítette előnyben, nem úgy Rákóczi. Vele kapcsolatban így fogalmaz: „gyönyörűséget talált elsőszülött kisfiában”.³⁰ Nem sokáig gyönyörködhetett benne, mert a gyermek alig kétévesen meghalt. Második fiúk, akit Samukának vagy Samulkának becéztek, szintén kisgyermekkorában hunyt el. G. Etényi Nóra írja, hogy két másik gyermekük kora ismeretlen.³¹ Szintén tőle tudjuk meg, hogy Lorántffy Zsuzsanna számára a legtöbb gondot a nehezen irányítható György fia jelentette, aki 1621-ben született. Sok öröme volt Zsigmond fiában, aki 1622-ben jött világra. A legnagyobb boldogságot, és korai halála miatt a legnagyobb szomorúságot is a legfiatalabb, a hatévesen meghalt Ferkó fia jelentette számára.³² De nemcsak Lorántffy Zsuzsanna számára jelentett óriási veszteséget Ferkó halála, hanem Rákóczi Györgynek is. Vele kapcsolatban Péter Katalin jegyzi meg, hogy Ferkó halála napját egész életében hetente egy napi böjttel gyászolta, ami nemcsak kiáltóan szokatlan volt, de igen nagy feltűnést

²⁹ PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*, Sárospatak, 2000. 38.

³⁰ PÉTER K. (1997): *Lorántffy Zsuzsanna 1600–1661*, 89.

³¹ G. ETÉNYI Nóra: *Lorántffy Zsuzsanna politikai és kulturális szerepe hazai és európai tükrökben*, <http://radaygyujtemeny.hu/etenyin.htm>. O. n. Letöltés ideje: 2017. 06. 22.

³² G. ETÉNYI, 2017.06.22.

is keltett.³³ Elmondható mind Rákóczi Györgyről, mind Lorántffy Zsuzsannáról, hogy családi érzelmeikben nem törődtek a szokásokkal, még csak azt sem bánták, ha a külvilág is tudomást szerez róluk. Bár a kor szokása szerint az ilyenfajta érzelmmegnyilvánulás nem helyénvaló, a fejedelmi házaspár nem volt tipikus korabeli pár ezen a területen sem. Lorántffy Zsuzsanna kivételes pszichológiai érzékeléssel rendelkezett, Rákóczi György pedig kivételes apai ösztönökkel. Nem hasonlítottak azokhoz a kortársaikhoz, akik általában passzívan viselték a sorsukat, de azokhoz sem, akik rajtuk kívül álló erők játékszerének tekintették magukat.

A nevelés területén saját gyermekeik életében is érvényesítették azt, amit ők hoztak magukkal a saját szülői házból. Lorántffy Zsuzsannának és férjének két gyermeke élte meg a felnőttkort. Azt a fajta tudatos és irányított nevelést alkalmazták fiaik nevelésében, ami későbbi helyzetükhöz, szerepükhöz, pozíciójukhoz elengedhetetlen volt. Vagyis elveikhez híven, tudatosan nevelték őket, kiaknázva tehetségüket. Györgyöt inkább arra készítették, hogy majd apját kövesse a fejedelmi székben, ezért vele szemben szigorúbbak voltak. Zsigmond helyzete más volt, így ez nevelésében is megmutatkozott. Utóbbi talán több gyengédséget kapott, míg György életében ennek kevésbé volt helye. Péter Katalin szerint ez abból adódott, hogy a fejedelmi pár sem volt mentes az ősidők óta létező szülői hibától, miszerint gyermekeikkel szemben nem tudtak tárgyilagosak lenni, nem egyforma mértékkel mértek, és mindig volt kedvencük. Míg a szigorúság segít később az életben, addig a kedvenc megkülönböztetése csak ritkán nem okoz a testvérek között konfliktust.³⁴ Bár a fejedelemasszony igyekezett minden gyermekét egyformán szeretni, mindig volt kedvenc az életben maradt fiúk között. Először Samuka, majd Zsigmond, akinek kivételezett helyzete már a kortársaknak feltűnt, de erről tanúskodnak a szülők fennmaradt levelei is. Péter Katalin írja, hogy Zsigmondhoz a fejedelemasszony mindig kedves, gondoskodó hangú leveleket küldött, míg György rendszerint dorgálást kapott.³⁵ Ez a megkülönböztetés azonban a Rákóczi fiúk

³³ PÉTER K. (1997): *Lorántffy Zsuzsanna 1600–1661*, 90.

³⁴ PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna*, MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2015. 75.

³⁵ PÉTER K. (2015): *Lorántffy Zsuzsanna*, 77.

között nem okozott sem gyermek-, sem felnőttkorukban konfliktust, még akkor sem, ha Györgynek minden oka meglett volna rá, hogy irigykedjen Zsigmondra, vagy ártson neki. És Zsigmondból sem vált elkényeztetett szörnyeteg.

Iskoláztatásukban is megtalálták a legmegfelelőbb módot, amikor nem küldték őket külföldre, hanem Alsted,³⁶ Bisterfeld³⁷ és Piscator³⁸ személyében a legjobb tanárokat biztosították számukra. A gyulafehérvári kollégium mellett egy fejedelmi intézménynek nevezett iskolát is szerveztek, ahol fiaik más erdélyi előkelők gyermekeivel együtt tanultak. A fejedelmi intézmény szigorú református keretek között működött, épülete közel volt a kollégium épületéhez.³⁹ A fejedelmi fiúkat főként Keresztúri Bíró Pál tanította, a kor legnagyobb pedagógus egyénisége Erdélyben.⁴⁰ Péter Katalin sommásan fogalmazza meg a szülők iskoláztatási gyakorlatát, amikor azt írja, hogy végeredményben azt lehet mondani, hogy a Rákóczi fiúkat nem küldték külföldre tanulni, hanem a külföldet hozták ide nekik. Ez

³⁶ Johann Heinrich Alsted (1588–1638), német protestáns teológus, filozófus és polihisztor. A herborni főiskolán tanult, majd ugyanott 1608–1619 között a filozófiai, 1619–1629 között a teológiai fakultáson tanított. Meghívást kapott weseli, hanaui és frankfurti állásokra, de ezeket elutasította. 1629-től 1638-ig, vagyis haláláig a gyulafehérvári akadémia vezetője volt, ahova Bethlen Gábor meghívására érkezett, de I. Rákóczi György idejében is maradt. Több munkája a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában jelent meg. Számos enciklopédikus művet adott ki a filozófia és teológia területén, amelyek széles körben hatottak.

³⁷ Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) tanult Heidelbergben, Genfben, Leidenben és Oxfordban, majd az észak-brabanti Gravéban szolgált. 1629-ben a herborni egyetem professzora lett, és még ugyanebben az évben Bethlen Gábor fejedelem a gyulafehérvári főiskolára hívta, ahol teológiát és filozófiát adott elő. Alsted halála után az akadémia vezetője lett. I. Rákóczi György fejedelem nemesi birtokot adományozott neki Tövisen. 1645-ben pedig házat vett Nagyszebenben. Alsted professzor lányát vette feleségül, akitől Susanna nevű lánya született, második felesége Johann Stenzel nagyszebeni tanácsos lánya volt. Tudományos hírnevét teológiai és filozófiai írásaival szerezte, de a természettudományok területén is sokoldalúan tájékozott volt. Tanári és tudományos működése mellett I. Rákóczi György követeként is tevékenykedett. Könyvtárát a gyulafehérvári kollégiumra hagyományozta.

³⁸ Ludwig Philipp Piscator másik két társával együtt tanított a Collegium Bethlenianumban.

³⁹ PÉTER K. (2015): *Lorántffy Zsuzsanna*, 83.

⁴⁰ Keresztúri Bíró Pál életét, munkálkodását lásd bővebben DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*. Sárospatak, 2001. 188.

nyilván a fiúk számára nem volt annyira élvezetes, mint lehetett volna a szülői felügyelet nélküli külföldön való tartózkodás. Kiváló tanárok szerződtetésénél többet fejedelmi szülőktől abban az időben nem nagyon lehetett elvárni.⁴¹

Lorántffy Zsuzsannáról az is köztudott, hogy nem csak saját gyerekei nevelését viselte szívén, hanem rengeteget fáradozott a különböző oktatási intézményekért, illetve az azokban tevékenykedő pedagógusokért. Apáczai Csere János egyik levele, amelyet 1657. április 23-án írt Kolozsvárról a fejedelemasszonynak, amellet, hogy iskolájának kért támogatást, megemlékezett arról a gondoskodásról, amelyet a fejedelemasszony irányában tanúsított.

„Apáczai Csere János alázatos supplicatiója [kérelme] Nagyságodhoz mint kegyelmes asszonyához. Kegyelmes asszonyom, noha jól tudom, mely sok ecclesiák s scholák támaszkodnak a Nagyságod fejedelmi kegyelmességére, mindazáltal, mivel Nagyságodban az Isten dicsőségére való indulatot mind azok is meg nem határozhatják, én is, Nagyságodnak egyik méltatlan cliense [pártfogoltja], kényszerítetem scholám nevével nagy szükségében Nagyságod előtt esedezni, hogy Nagyságod Istenét és igaz vallásunknak ennyi derék adversariusok [fő ellenfelek] között való gyarapodását kegyelmesen megtekintvén, méltóztassék fejedelmi kegyelmességéből szegény scholánk előmenetire valami beneficumot [adományt] rendelni, hadd tapasztalja meg scholám is, nemcsak én magam, hogy az igaz reformáta religiónak [református vallásnak] dajkájául ez hazában ama nagy országló király, úr Krisztus, Nagyságod rendelte, s ehhez képest igyekezzék annál nagyobb indulattal a Nagyságod mind világi és mind örökkévaló boldogságáért Isten előtt esedezni.”⁴²

Zika Klára írja, hogy Apáczai kérése a kolozsvári iskola számára eredménnyel járt. Lorántffy Zsuzsanna „a szegényebb szerű, jóindulatú s serényen tanuló alumnusoknak [bennlakó iskolai növendékek] táplálásokra ezer magyar forintot” adományozott, kamatokkal együtt.⁴³

⁴¹ PÉTER K. (2000): *Lorántffy Zsuzsanna*, 43.

⁴² ZIKA Klára: *Lorántffy Zsuzsanna, a fejedelemasszony*, http://magyarokforrása.hu/elfeledett_magyarokrol/lorantffy_zsuzsanna. O. n. Letöltés ideje: 2018. 02. 28.

⁴³ ZIKA K.: *Lorántffy Zsuzsanna*, o. n.

Életének szerves része volt a segítségnyújtás. Gazdag alapítványokat tett a sárospataki kollégium számára. 1621-ben törvényt hozott arról, hogy minden nemes ifjú és paraszt egyaránt tanulhasson ott, ami forradalmi újításnak számított abban az időben.⁴⁴ 1630-ban, amikor I. Rákóczi György fejedelem lett, Gyulafehérvárra költöztek, ahol bőkezűen támogatták az ottani kollégiumot, mely rövid időn belül külföldön is hírnevet szerzett magának. Tehetséges ifjakat külföldön is tanítottak. Prédikátorokat és gyülekezeteket támogattak.⁴⁵

Nemcsak a reformáció tanainak alapján álló prédikátorok élveztek támogatást részéről, nemcsak udvarának nemesi rendjéhez tartozókra volt gondja, de sokat tett fejedelmi birtokain a lányok oktatásáért is. Erdélyben például nem volt megelégedve a román gyermekek általános oktatásával, intézkedett, hogy vonják be őket is a hitoktatásba. Vagyis, hogy „a fiú és leánygyermekek” egyaránt járjanak templomba, és részesüljenek románul hitoktatásban.⁴⁶ 1657-ben alapította meg a fogarasi román tanodát. Alapító levelében nemcsak a katekézisi oktatás az, amit előír, hanem az egész vidék szellemi nevelésén fáradozva olyan iskolát akar, mely egyformán nevelje a tehetősebbek, a bojárok fiait és a jövődő román prédikátorokat is.⁴⁷

A mindenkire kiterjedő általános népnevelési gyakorlat a reformátoroktól indult meg. Lorántffy Zsuzsannának gondja volt arra is, hogy udvartartásához tartozó mindennemű személy részesüljön a kegyesség valamilyen formájában. Megbízta Medgyesi Pált, udvari papját, hogy készítsen cselédei számára lelki olvasnivaló

⁴⁴ BALOGH Judit: *Ama kegyelemnek mennyei harmatja, a 17. századi magyar puritanizmus irodalmából*. Budapest, 1995. 192–193.

⁴⁵ GAÁL Izabella: *A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára*. In: Egyháztörténeti Szemle, 2006, 1. sz. 189–197. Elektronikusan: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gaalizabella.htm>, letöltés ideje: 2019. 03. 28.

⁴⁶ PÉTER K. (2000): *Lorántffy Zsuzsanna*, 57.

⁴⁷ BEKE György: *Az anyanyelvűség történelmi igénye*. In: Magyar Szemle, új folyam, XXVIII., 7-8. szám, elektronikusan: http://www.magyszemle.hu/cikk/az_anyanyelvuseg_tortenelmi_igenye. O. n. Letöltés ideje: 2019. 03. 28.; GAÁL I.: *A nők szerepe*, o. n.

könyvet. Medgyesi, aki maga is különösen fontosnak tartotta a nép egészséges irányú nevelését, szívesen tett eleget ennek a kérésnek. Ugyanis a prédikátor is szükségesnek tartotta, hogy a nép egyszerű fiai szabad idejüket értékes erkölcsnevelésről foglalatossággal töltsék el ahelyett, hogy „a sok Historia, kártya, ostábla, etc.” által lelki életüket csak durvítsák.⁴⁸ Ezen az erkölcsnevelésről foglalatosságon az egyszerű nép által is felfogható, jó és istenes olvasmányokat, s elsősorban a Bibliát értette. Ilyen célzattal írta a fejedelemasszony felkérésére a *Lelki Ábécét*. Könyvét felkérőjének ajánlotta a következő szavakkal:

„Kegyelmes asszonyom! Az Nagyságod apróbb cselédjének oktatásokra fordítottam én legközelebb ezeket. Az Mi Atyánk, Hiszek egy Isten és a Tíz Parancsolat felett vegye bé Nagyságod közikbe ez formán való könnyű tanításnak módját is, és egyebeket is Nagyságod az maga foganatos jó példájával ez lelki magok és cselédjek gyakorlására indítson fel.”⁴⁹

A cseléd szó a 17. században még elsősorban a háznépre vonatkozott. Familiáris-patriarchális kapcsolatot kell feltételeznünk a fejedelemasszony és háznépe között. Azt szerette volna a kegyes nagyasszony, hogy cselédei, akik olykor kimaradtak munkájuk miatt az istentiszteleti alkalmakról, ne szenvedjenek hiányt lelki életük terén, hanem az ő nyelvezetük, felfogásuk szerinti lelki olvasmányokat olvashassanak, a hitoktatás ilyen nemű formájában is részesüljenek.

Amikor Rákóczi György halálos ágyán feküdt, így beszélt feleségéről: „Bizonyosságot teszek Isten s az ő szent angyalai előtt, mitől fogva az Úristen összehozott bennünket, se szebbet, se okosabbat, se gazdagabbat, se akármilyen dicséretre méltóbb személyt nálad kívül nem láttam.”⁵⁰

⁴⁸ MEDGYESI Pál: *Lelki Ábécé*. In: VAJTHÓ László (szerk.): Magyar irodalmi ritkaságok, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. 13.

⁴⁹ MEDGYESI P.: *Lelki Ábécé*, 44–45.

⁵⁰ S. SZABÓ József: *A Lórántffyak, történeti rajz*. Budapest, 1896. 23.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a fejedelmi házaspár, I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna neveléshez való viszonyulása és hozzáállása rendkívüli volt. Először, azontúl, hogy tisztáztuk, miszerint a Lorántffy Zsuzsannát ábrázoló festmény valójában nem őt ábrázolja, a házaspár saját neveltetését vizsgáltuk meg, mert meggyőződésünk, hogy ez messzemenően meghatározta a házaspár későbbi magatartását, a neveléshez és az egyházhoz fűződő viszonyát, de hasonlóképpen jellemét is. Lényeges elem az életükben a bibliás kegyesség. Gyermekeikről kezdve ennek szellemében nevelkedtek. Életük szerves részét képezte felnőttként a Szentírás naponkénti olvasása, aminek tanúbizonyságai a Bibliáikba írt bejegyzések. Életük, magatartásuk, kegyességük, egyházpolitikájuk a Biblián alapult. De a nevelés, akár a saját gyermekeik életében, akár udvartartásuk személyzetének nevelésében, akár oktatási intézmények létesítésében és támogatásában, szintén rendkívüli módon nyilvánult meg életükben és minden napjaikban. Teljes egyértelműséggel állíthatjuk, hogy I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna nem volt sem tipikus szülő, sem tipikus nagyúr és nagyasszony, mert azontúl, hogy saját gyermekeiknek igyekeztek a legjobb nevelést és nevelőket megadni, sem cselédek neveléséről, sem a birtokaikon élő parasztság neveléséről nem feledkeztek meg. Erről tanúskodnak bőséges adományaik, rendeleteik, az intézetekben tanító tanárok hálaadó sorai, a sok-sok óriási lehetőséget és támogatást kapó prédikátorok élete és köszönete.

Felhasznált irodalom

- ÁGOSTON István: *A nyomtatott könyvek első magyar írónője*. In: Theologiai Szemle, 1993/6.
- BALOGH Judit: *Ama kegyelemnek mennyei harmatja, a 17. századi magyar puritanizmus irodalmából*. Budapest, 1995.
- DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*. Sárospatak, 2001.
- DIENES Dénes: *Lorántffy Zsuzsanna – Töredékes ecsetvonások kegyességének portréján*. In: Miskolci Keresztény Szemle 2010/23. 85.
- SZENCI MOLNÁR Albert (kiad.): *Hanaui Biblia*. Hanau, 1608.

- MEDGYESI Pál: *Lelki Ábécé*. In: VAJTHÓ László (szerk.): Magyar irodalmi ritkaságok, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.
- MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660*. Szeged, 1996.
- PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna 1600–1661*. In: R. VÁRKONYI Ágnes (összeáll.): *Nők a magyar történelemben*, Zrínyi, Budapest, 1997. 85–96.
- PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*, Sárospatak, 2000.
- PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: TAMÁS Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna*, MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2015.
- S. SZABÓ József: *A Lórántffyjak, történeti rajz*. Budapest, 1896.
- SZILÁGYI Sándor: *A két Rákóczy György családi levelezése*. Budapest, 1875.

Internetes források

- BEKE György: *Az anyanyelvűség történelmi igénye*. In: Magyar Szemle, új folyam, XXVIII., 7-8. szám, elektronikusan: http://www.magyzszemle.hu/cikk/az_anyanyelvuseg_tortenelmi_igenye. O. n. Letöltés ideje: 2019. 03. 28.
- GAÁL Izabella: *A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára*. In: Egyháztörténeti Szemle, 2006, 1. sz. 189–197. Elektronikus: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gaalizabella.htm>, letöltés ideje: 2019. 03. 28.
- G. ETÉNYI Nóra: *Lorántffy Zsuzsanna politikai és kulturális szerepe hazai és európai tükrében*, <http://radaygyujtemeny.hu/etenyin.htm>. O. n. Letöltés ideje: 2017. 06. 22.
- TOMPA Mihály: *Lórántfi Zsuzsanna emlékezete*. In: Tompa Mihály összes költeménye, <https://mek.oszk.hu/01100/01101/html/index.htm>, letöltés ideje: 2019. 09. 20.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Wibrandis Rosenblatt mint Lorántffy Zsuzsanna*. In: Irodalomismeret, 11. évf., 2-3. sz., 2000. O. n. <http://www.c3.hu/~iris/00-23/rosen.htm>, letöltés ideje: 2017. 09. 12.
- ZIKA Klára: *Lorántffy Zsuzsanna, a fejedelemszöveg*, http://magyarokforrása.hu/elfeledett_magyarokrol/lorantffy_zsuzsanna. O. n. Letöltés ideje: 2018. 02. 28.

*Lukács Olga*¹:

Analógiák az erdélyi mennyezetfestmények és a katakombafreskók képteológiájában²

Abstract. Analogies between the Image Theology of the Transylvanian Ceiling Paintings and the Catacomb Frescos.

The age of institutionalization and consolidation of the Reformation coincides with the blooming of Renaissance art, and this is why this style was adopted by religious architecture and ornamentation. The emergence of the new style gradually led to the appearance of paintings on the tablets in the Protestant churches as well, being decorated with images, in particular, the choir boards and ceiling coffers.

The primary source of the painted coffered ceilings is considered to be the painting on wooden boards during the Italian Renaissance and starting from here, in the entire Carpathian Basin and in Transylvania, the ancient art of catacomb painting has re-emerged through these painted coffers. Like the frescoes in the catacombs, the painted ceilings are not icons, their vast panorama turning, rather, towards metacommunication through which eternal life can be contemplated. As with the motifs used in the catacomb paintings, all the figures on the coffered ceilings represent symbols and emblems

¹ Egyetemi docens, Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zene-művészeti Kar, email: lukacso@yahoo.de

² Dávid István orgonaművésznek ajánlom e tanulmányomat szeretettel és nagyrabecsülésem jeléül, mivel tudom, hogy nemcsak a muzsikában szereti a szépet, hanem a templomi környezet is inspirálja a szép és felemelő orgonálásra. Jelen tanulmány *A katakombafestmények mint vizuális prédikációk értelmezése* c. tanulmány folytatása, amely a *Studia Transylvanica* 2019/1-es számában jelent meg.

of the church and nature, finding a justification in the Protestant theology of the image. The painted ceilings therefore represent a means of meta-communication, of mediation, referring to the invisible world of the Scriptures and Gospels, this invisible world being depicted by real or imaginary animals and plants, and generally through figurative and floral ornamentation. The coffers are the ideal of the sanctification of life, the life created by God, which is sublimated into a higher existence, honouring God through the paintings. This study parallels the richness of motifs on the painted boxes and the frescoes in the catacombs, presenting the found similarities.

Keywords: coffered ceilings, Protestant image theology, religious art, Protestant religious art, figurative representations.

A reformáció több vonatkozásban az ősi egyszerűséget hozta vissza a keresztyénségbe. Kezdetben a templomok falán lévő freskókat lemeszelték, a templomok belső bútorzatát leegyszerűsítették. A reformátorok az imágóképet mint imádás tárgyát kezelték kritikával. Többek között Kálvin az ószövetségi törvényre hivatkozva elzárkózik a képi ábrázolástól, a kép-teológiától, azzal a kijelentéssel, hogy ez „nekünk nem használ.” Így a képigény és a képhez való viszony a későbbiekben nem épült be a protestáns teológiai rendszerbe. Ennek ellenére a reformáció századát követően úgy tűnik, hogy a képi ábrázolás a továbbiakban is foglalkoztatta a protestáns teológusokat, ezt bizonyítja a 17. század eleji vita részlet: „Lám az Istennek egynéhány féle képei vóltac az Salamon Templumában is. Felelet: Vóltac bizonynyal. De nem az megholt Szentec képei, ugy mint Ábrahámé, Isaké és Iacobé; semmi históriára emlékeztető képec nem vóltac, az minemükről itt vagyon szó.”³

³ [LANI Mihály]: *Consecratio Templi Novi. Szent Iras szerint való rövid Tanitas az Bálvány Képekről, mellyel Németül Scultetus Abraham boczáttott ki, mostan pedig az Bekeczí Templumnac commendálására Magyarra fordított Szenci Molnár Albert.* Kassa, 1625. 185.

A reformáció megerősödésének, intézményesedésének kora egybeesik a reneszánsz művészet felvirágzásával, s így nem véletlen, hogy e stílus honosodott meg a templomi építkezésében, díszítésében. Az újra felfedezett római ábrázolásokkal együtt a keleti eredetű és egyben népi szimbólumokat a humanista szimbólumrendszer fogja egybe.⁴ Az új stílus megjelenése azt eredményezte, hogy a protestáns templomokban is fokozatosan jelent meg a fatáblafestészet, mely elsősorban a karzat mellvédlapjait és a mennyezet kazettáit díszítette képekkel. Természetesen felvetődik a kérdés: hogyan férhet össze a puritán kálvinista felfogás képtilalmával a mennyezetek allegorizáló-tipologikus, színesen festett világképe? A merev kálvinista képtilalom a magyarázat arra, hogy kezdetben csak a virágdíszes kézművesség virágzott fel, s olyan festett virágos ornamentika honosodott meg a magyar templomokban, amelynek motívumvilága a népművészetben található. Ez a díszítőművészet több mint 300 éven át uralta a magyar protestáns templomokat.

A festett kazettás mennyezetek eredeti forrásának az itáliai reneszánsz táblafestészetet tekintik, s ebből kiindulva a Kárpát-medencében, s így Erdélyben, a katakombafestészet mint ókori művészet, reneszánszát élhette a festett kazettákban. Akárcsak a katakombák freskói, a festett mennyezetek nem ikonok, széles panorámájuk metakommunikációs irányultságú, tükör, amely által szemlélni lehet az örök életet. Akárcsak a katakombafestészet motívumai, a kazettás mennyezet minden figurája az egyház és a természet jelképe, emblémája, amelynek van létjogosultsága a reformáció képteológiájában. A festett mennyezet tehát metakommunikáció, közvetítő elem, a Szentírás és az evangéliumok láthatatlan világára utalnak, s a láthatatlan világ rajzolódik ki a valós teremtet és szimbolikus állatokban, növényekben és általában a figurális és florális ornamentikában. Az élet megszentelésének eszményét lehet látni a kazettákon, Isten teremtet élővilágát, amely egy magasabb rendű létállapottá, istentiszteletté szublimálódik a festett képek által.⁵

⁴ BÉKÉSI Sándor: *Vizuális nyelv. A síkbeli vizuális műalkotások olvasási technikája és értelmezése*. Károli Gáspár Református Hittudományi Kar, Budapest, 2015. 146.

⁵ GÖRÖG Hajnalka: *Az értelmes élet tükre 17-18. századi erdélyi templomok kazettás mennyezetein*. In: Koinónia, 2004, 62. szám. 23.

Újabb párhuzam a katakombák és a protestáns mennyezet képanyaga között, hogy mindkettő „vizuális prédikáció”, azaz „igehirdető művészet”,⁶ nem csak azért, mert a falusi protestáns templomokban nagyon gyakran olvashatunk bibliai és zsoltárból vett idézeteket vagy kegyes szövegeket, hanem ahogy a freskókról leolvasható, hogy az őskeresztyének milyen bibliai, akár ószövetségi, akár Jézussal kapcsolatos történeteket ismertek, úgy a protestáns templomok mennyezetén is a prédikáció üzenete reflektálódik képi megjelenítésben. Szacs vay Éva is felhívja a figyelmet, hogy a korabeli prédikációk és képi ábrázolások összefüggenek, a különböző kommunikációs csatornákon megjelenített üzenetek csatlakoznak a reformáció teológiai programjához.⁷ Említést érdemel 1702-ben, Lőcsén kiadott, Miskolczi Gáspár *Egy jeles Vad-kert, avagy az oktan állatoknak históriája* című teológiai írása. Ez viszont nem zárja ki, hogy ezeknek az ábrázolásoknak díszítő funkciójuk is van. Az ábrázolások képtartalma túlmutat az ornamentális kereten, gyakran egy-egy mennyezet valóságos vadkertet vonultat fel, ahol feliratozva megtalálható az „állatok neve”. A feliratozásnak kialakult egy hagyományos rendje, a kép a szövegbe utalt.

Ahogy a katakombák az üldözött őskeresztyének temetkező-, s ebből kifolyólag emlékező- és gyülekezőhelyük volt, a lehetőségekhez mérten igyekeztek díszíteni és adekváttá tenni a célnak, úgy a 16-18. századi falusi közösségeknek is a templom volt a „közösségi terük”, s innen is fakad a primer díszítési igény.⁸ A katakombák freskói, „epikus” képei könyvvé, olvasmánnyá alakítják a teret, tanítóeszköz az olvasni nem tudók számára.⁹

⁶ Az elnevezést Szacs vay Évától kölcsönöztem.

⁷ SZACSVAY Éva: *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet–népművészet)*. In: Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 1(2008). 11–33. Elektronikusan: <http://pseg.hu/html/begy/kiad/bef-1/11-34.pdf>

⁸ TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból*. Budapest, 1968. 28.

⁹ SZACSVAY É.: *Protestáns ábrázolások*, 15.

A kazettás mennyezetek ma is látható motívumkincse¹⁰ szorosan összefügg más népművészeti alkotások díszítőkincsével. Egyes művészettörténészek, pl. Pap Gábor meglátásában a kazettás mennyezetek kapcsolópontot jelentenek az eurázsiai műveltséggel, s a képes ábrázolásokba csillagjósást és a magyar ősvallást is belema-gyarazza.¹¹ Meglátásában a ma már jól ismert freskófestészettel, pl. az Afrasiabbal, a Pendzsikenttel, hozza kapcsolatba, amelynek motívumvilága elevenedik meg a protestáns templomokban. Pap Gábor a magyar és eurázsiai vonásokat a meny-nyezetek ábraanyagában található rendszertípusokból következteti, pl. a tizenkét csil-lagképből, illetve jegy-érvénytartalomból álló zodiákusból; a klasszikus hétbolygó-rendszerből (Patapoklosi); a magyar néphagyományban továbbélő „ősi magyar hit-világ” egyik jellegzetes képviselőjével, a sárkányon lovagló garabonciásból (Técső), aki a tancsi Nagy Sándorral analóg; a szkíta gyökerekig visszakövethető manicheista üdvtörténeti rendszerből, amelynek központi jelvényei a szőlő és a dinnye, s ezek a kazettákon is megtalálhatók, stb. (Noszvaj).

Görög Hajnalka a festett mennyezetekről, úgy vélekedik, hogy az ikono-gráfia olyan gyakorlata, amely nem vezetett bálványozáshoz.

„A festett famennyezetek alakos ábrázolásai már olyan emblematikus figu-rák, melyeknek kép volta az imágó konkrét azonosítása mellett ontológiailag magában hordozza a kép utalásos jellegét: az állatfigura a szentre utal, Isten országára vagy a Sátán állatkertjére, illetve a szimbolikus állattanok felől értel-mezve Krisztusra vagy az Antikrisztusra.”¹²

Tombor Ilona pedig az alakos ábrázolásokat csupán az ornamentika része-ként értelmezi.¹³

¹⁰ A kazetták teljes motívumkincsének a feltérképezésére vállalkozott Bereczky Zoltán, magyarországi lelkész, és figyelemre méltó a már eddig is megjelent képanyaga, amely által szeretne didaktikai esz-közként az utókornak is megőrizni e hatalmas protestáns kincset. Ld. BERECKY Zoltán: *Ősképes-könyv – Jelképolvasókönyv*, Budapest–Balatonszepezd, 2014.

¹¹ Vö. PAP Gábor: *Az ég mennyezeti*. Uro-path Kiadó, 2012. Két Hollós Kiadó, 2016.

¹² GÖRÖG Hajnalka: *Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17-18. század prédi-kációelméletében és -gyakorlatában*. In: Erdélyi Múzeum, 63. kötet, 2001, 3-4 füzet. 119.

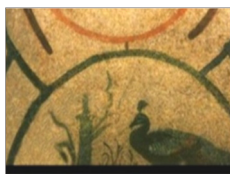
¹³ TOMBOR I.: *Magyarországi festett famennyezetek*, 15.

A festett mennyezet alkotási formája is a reneszánsz ösztönzőjévé vált a templomi művészetben, s maga a reneszánsz árkádsor is megtalálható a templomi karzatokban. Meglátásomban a kazettás mennyezetek funkcionalitásukban, színvilágukban, motívumkincsükben a katakombafestészet továbbhordozói.

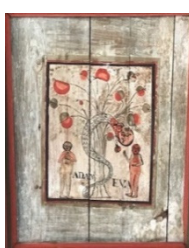
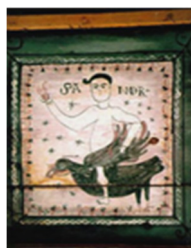
Hasonlóság van az alkotó „művész” kilétében is. Míg a katakombaképeket egyszerű „fossoresek” – „sírások” rajzolták meg, a festett kazettákat „festőasztalosok” készítették. A katakombaképek őskeresztyén szimbólumokat ábrázolnak, ugyanazt a motívumkincset találjuk meg a festett mennyezeteken is, gyakran még a rajzok, alakok ecsetvonása, vörös kontúrja, naivitása is hasonló. A későbbiekben részletesen bemutatjuk a táblaképeket, a hipotézisünk alátámasztására most csak néhány, a katakombákban is fellelhető példát említsünk: Noé bárkája, szőlő, galamb, Jónás a cet hasában, zodiákus; míg a katakombában Orpheus alakjában a Krisztust ábrázolták, addig párhuzamként szintén Krisztussal analóg pl. a tancsi templom kazettáján Nagy Sándor alakja mint „világmegmentő”.

Priscilla katakomba

Callixtus katakomba

Szilágyolompért, 1778

Ami új a katakomba motívumvilághoz viszonyítva, hogy a díszítőfestés részeként megjelent számos felirat, amely a közösség teológiai irányzatát volt hivatva feljegyezni, pl. rovásírással az énlaki unitárius templomban: „Csak egy az Isten”, zsoltárból vett idézetek, valamint a hívek, gondnokok, patrónusok adakozó tevékenységének emléket állító neveket és szövegeket tartalmazó feliratokat is.

A festőasztalosok a mennyezeten kívül a papi széket, a szószéket, a szószék-koronát, az úrasztalát, az éneklőszéket is kifestették a késő reneszánsz, barokkos mintákkal, s így Erdélyben létrehozták az egyházi építészet egyik legmarkánsabb „protestáns” alkotását.¹⁴

Commodilla-katakomba

Szilágylompért, ref.

Csíkdélne r.k.

Lupsa, ort

Énlaka-unit.

A kazettás mennyezetek eredete

Ha az európai építészeti hagyatékokat vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy találunk festett kazettákat a gótikában, a román korban is, sőt az előképeket már az ókorban is megtaláljuk, a római Pantheonban, a forma- és motívumvilága pedig a katakombafestmények analógiája.

¹⁴ BALASSA M. Iván – FURU Árpád: *Festett asztalosmunkák unitárius templomokban*. In: Unitárius Köz-
löny, Kolozsvár, 2016/11. 10–12.

Ezen előzmények ellenére a művészettörténet a plasztikus kazettás térfedési módot a reneszánsz kor építészeti sajátosságának tekinti, mivel ebben a korban vált divatossá, és legszebb darabjai is ebben az időben készültek.

A reneszánsz korában a térfedési módok közül a festett kazettás mennyezetek számítottak újdonságnak Erdélyben is.¹⁵ Ritka használatának egyik oka, hogy Erdélyben nem voltak szakképzett, a készítési technikát ismerő mesteremberek.

Írásos emlékekből¹⁶ tudjuk, hogy szép, festett, aranyozott, feliratos mennyezetek voltak a következő épületekben: a szentbenedeki kastélyban, ahol a nagyteremben reneszánsz virágmintával festett mennyezet volt; Vajdahunyadon és Keresden az úgynevezett „Aranyos palota”, illetve „a nappali torony-bástya”, a gerneszezi régi kastélyban (1754) pedig a Veres bástya „kereszt-bolthajtása” alatti vakolatpárkány volt virágmintás. A mikesfalvi udvarház (1736) férfiszobájában a stukkós boltozat szintén virágmintás volt.¹⁷

A kazettás mennyezetek előképeül a díszesen faragott és aranyozott itáliai reneszánsz táblafestészetet, valamint a kazettás mennyezetek szolgáltak, ezek minden esetben plasztikus hatásúak voltak. Az erdélyi festett mennyezetek legkorábbi darabjai a 16. századból maradtak fenn, amely azóta elpusztult budai királyi vár festett mennyezetű templomának berendezését és formakincsét utánozták. A 16. században öt templomban találunk ilyen mennyezetet: Gogánváralján (1502–1510), Homoródszentpéteren (1520), Ádámoson (1526), Miklóstelkén (1532), Vasasszentegyeden (1543).¹⁸ A történeti források alapján elképzelhető, hogy 1499-ben a magyarsárosi – későbbi unitárius – templomban is létezett egy festett mennyezet.¹⁹

¹⁵ Gyönyörű példái Firenzében találhatóak.

¹⁶ BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Magvető Kiadó, [Bp.], 1985. 97.

¹⁷ KELÉNYI György – FARBAKY Péter – SZÉPHELYI F. György: *A reneszánsz és a barokk építészete Magyarországon*, elektronikusan: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=40

¹⁸ LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések 1. Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest, 2004. 76; LÉSTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek*. A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség kiadása, 2000, elektronikusan: <http://vmek.oszk.hu/04600/04684/html/1181.html>; SZENTGYÖRGYI Edit: *Festett famennyezet Gogánváraljáról*, www.ace.hu/tudvil/szentgah.html*

¹⁹ BALASSA M. Iván: *A homoródszentpéteri karzat az 1520-as évekből*. In: Acta Siculica, 2009. 573.

Az 1614-es medgyesi országgyűlés elrendelte Erdély-szerte a templomok általános felújítását. E rendelkezés eredményeként a 17. században egyre inkább szaporodott Erdélyben is a festett mennyezetű templomok száma, s a forrásokból kitűnik, hogy ez időből a festési technikák a gyulafehérvári fejedelmi vár díszítését követik. Ebben a században a szép minták és színek több falusi gyülekezetet csábíthattak a mennyezet utánzására, karzat, szószék padfestőit, főleg az asztalosokat, akikre a 17. közepétől jutott az iparművészetnek ez az ága.²⁰

A festett mennyezetek divatja a 18. században nemcsak az egyházi, hanem a világi építészetben is jelen volt.²¹ A festési technika fellendülését segítette az a fontos esemény, hogy a 18. század közepétől Mária Terézia elnézőbb volt a protestáns templomok felújítási munkálataival szemben. A templomok renoválása során gyakran helyettesítették a megromlott boltozatokat festett famennyezettel. Egyediek az itáliai reneszánszban gyökerező alkotások, amelyek több esetben is barokkos vonásokat mutatnak. A festett mennyezetes és karzatos „nagypaloták”, valamint a hasonló kiképzésű templombelsőik rendeltetésüktől eltekintve nagyon hasonlítottak egymásra.

A kazettás mennyezeteink nem felekezet-, hanem etnikumspecifikus jelenségek a Kárpát-medencében. A Kárpát-medencében egészben vagy részben fennmaradt kazettás mennyezetek száma a százas nagyságrendű, és egy-egy templomra átlagosan száz kazettát számíthatunk. Vannak helyek, ahol ennél jóval kisebb a számuk, például a székelyföldi Székelydályán, de vannak olyan templomok is, ahol kétszáznál többet találunk belőlük, pl. a szilágysági Krasznán vagy Szilágysomlyón.

Erdélyben összesen 64 festett kazettás templomot tartunk számon, ebből a már említett öt a 16. századból, húsz a 17. századból, a többi a 18. századból való. Ha a tájegységet nézzük, akkor Kalotaszeg áll az élen tizenkilenc kazettás mennyezetű templommal (Magyarvita, Magyararkiskapus, Magyarlóna, Bánffyhunyard, Ketesd, Magyarbikal, Nagypettri, Sztána, Gyerőmonostor, Farnas, Gyerővásárhely, Körösfő, Bádok, Kalotadámos, Magyarvalkó, Bánffyhunyard, Bogártelke, Kövend,

²⁰ KELEMEN Lajos: *Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. százév végéig*. In: Művészeti Szalon, 1928, 6–7. sz. 6–10.

²¹ BALOGH Jolán: *A reneszánsz és barokk Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 97.

Daróc), a szomszédságában lévő Szilágyságban nyolc ilyen templom található (Szilágysomlyó, Szilágyszóvány, Krasznahorvát, Varsolc, Szilágylompért, Kraszna, Somlyóújlak, Ákos), míg Udvarhelyszéken tizenhárom található (Homoródszentpéter, Kisfalud, Székelydálya, Székelyudvarhely, Énlaka, Felsőboldogasszonyfalva, Szentábrahám, Tarcsfalva, Ége, Bögöz, Homoródkarácsonyfalva, Oklánd, Medesér). Az utolsó ilyen jellegű templomot Erdélyben 1810-ben festették Medeséren, Udvarhelyszéken.

Az idők során a fa elkorhadt, helyenként restaurálták, míg a 19. században a puritánabb divat szellemében több településen is átfestették egyszínűre. A napjaink kutatásai igazolják, hogy az egyszínűre festett padelők, papi székek, karzatok között több a korábbi festett emlék. A teljes Kárpát-medence területén az erdélyi analógiára léteznek, elsősorban protestáns templomokban, festett kazettás mennyezetek. Ezek ábraanyaga és formaképlete nagymértékű egyöntetűséget mutat a Kárpát-medencén belül, az egymástól több száz kilométer távolságra eső helyiségekben is, és ugyanabból a korból datálódhatnak. A legtöbb a református egyházhoz tartozik, utána az unitáriusok következnek, de két római katolikus templomban is maradtak fenn ilyen emlékek: Csíkdelnén és Gelencén. Kiemelnénk, hogy két román templom is fakazettás Nagylupsa (románul Lupșa, Fehér megye), Lesnyek (románul Leșnic, Hunyad megye; Asztalos Márton munkája 1681-ből.)

Az előbbi adatokból kitűnik, hogy a kalotaszegi templomokban legelterjedtebb a festett mennyezet, ezek a 17. és 18. században készültek.

A festett mennyezetek mesterei

A 17. századtól a protestáns templomfestés átkerült képiróktól a festőasztalosok,²² s ezen belül a mennyezetfestők hatáskörébe. Tombor Ilona 1968-as munkájában²³ összesen 126 templomban dolgozó mester nevét tette közzé, ez a szám az utóbbi időben még szaporodott.

²² A festőasztalos elnevezés Voith Pál művészettörténészről származik. Ld. VOITH Pál: *Régi magyar otthonok*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

²³ TOMBOR I.: *Magyarországi festett famennyezetek*.

Egy-egy műhely területének nagysága, a fennmaradt nevek alapján, egy-két megye területére terjedt, de vándorlásaik során eljutottak távolabbi vidékekre is.

Csak néhány mesterről maradtak fenn részletesebb adatok, a többinek maximum a neve és kiléte, mint népi festők maradtak fenn egy-egy templomi kazettán, csak monogramjukat vésték be az utókor számára, s egyházi jegyzőkönyvekből is csak a nevüket és származásukat lehet rekonstruálni. Ennél fontosabbnak tartották megörökíteni a patrónusok, gondnokok, támogatók és megrendelők nevét és az alkotás évszámát.

Egyik legkorábbról ismert táblafestő Mezőbándi Egerházi Képiró János (1600–1647), aki nemes családból származott,²⁴ és Bethlen Gábor udvarában, az idegen mesterek mellett ő is részt vett a gyulafehérvári és alvinci fejedelmi paloták építkezésében, festésében, díszítésében. Úgy tartották számon, mint Bethlen Gábor mennyezetfestőjét, aki kitűnt az arany-, ezüstszínek választékos kezelésében és alkalmazásában. Feltehetően több templomi mennyezetfestményt is készített, de ezek közül egyértelműen 1626-ból a gyulakutait tekintik az ő munkájának. Díszítményei emlékeztetnek a Gyulafehérvári Pál Deák (1560–1630) által használt címeres levéldíszítő motívumaira, levél- és betűdíszítményeire, feltehetően tőle tanulta el a fejedelmi udvarban a festési technikákat.

Parajdi Illés Jánosról annyi ismeretes, hogy „Odvarhely székében” lakó mester, aki feltehetően a görögkeleti templomok festésével is foglalkozott, mert az általa 1676-ban festett tancsi mennyezeten ilyen motívummal is találkozunk. Pl. a csillagok jelzik, hogy Nagy Sándor égi tájakon kalandozik, s e formai megoldás miatt arra lehet következtetni, hogy rokonság van a görögkeleti ikonfigurák stilizáltságával.²⁵

Gyalui Asztalos János szintén kisnemes család sarja, akinek neve is elárulja származási helyét. Életrajzi adatok róla sem ismeretesek, csak annyit tudunk,

²⁴ Sz. F.: Egy ismeretlen erdélyi művészről. (Az Egerházi család két nemes levele.) In: *Erdélyi Múzeum*, 1902, 19. kötet, 2. füzet. 106–108.

²⁵ Vö. BORZSÁK István: Egy népi festő groteszk hagyatéka 1676-ban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996, 5-6. füzetek, 669–672; BORZSÁK István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Budapest, 1984; BORZSÁK István: Nagy Sándor irodalmi képének kétarcúságához. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2002, 106. évfolyam, 1-2. füzet, 101–111.

hogy a 17. század végén, a 18. század elején élt, és nevéhez hét kalotaszegi református templom díszítése kötődik: az elsőt 1687-ben, Körösfőn festette, s ezt követte Nádasdaróc, Magyarvista, Ketesd, Magyarbikal, Tordaszentlászló; az utolsó Sztánán készült, 1743-ban. A díszítésmódjára jellemző a centrális, néhány motívumból álló minta egy sorban elhelyezése.²⁶

Az Erdélybe letelepített szászok 1376-ban Nagy Lajos királytól általános céh-kiváltságlevelet kaptak. Ennek nyomán a következő évszázadokban számos céh jött létre. Így alakult meg 1601-ben Medgyesen, majd 1631-ben Segesváron az önálló asztaloscéh is, amely a középkortól befolyásolta a környék protestáns vallási és világi bútorművességét. Mindkét céhnek híres mesterei voltak, akik nemzedékről nemzedékre örökítették a művészeti hagyományt. Az 1700-as években Szászbudán (Budendorf, Bunești) létrejött egy jelentős festődinasztia, amelynek feje Rössler János volt. Ők főleg a szász evangélikus templomokban dolgoztak, a díszesen faragott és festett oltárokat, szószékkoronákat, padosorokat készítettek. Feltehetően az ő műhelyében tanult a Szászkézden született evangélikus vallású Umling Lőrinc, aki jelentősen járult hozzá az erdélyi mennyezet- és templomi bútorfestészethez.²⁷

Umling Lőrinc 1740-ben költözött feleségével és szintén Lőrinc nevű fiával Kolozsvárra. Döntését a több munka reményében hozta meg, amikor Mária Terézia engedélyezte a protestáns felekezetek számára a templomok feljavítását. 1742-ben lépett be a helyi asztaloscéhbe, és hamarosan jó hírnévre tett szert. 1759-ben megkapta a „bejáró mester” címet, amely azt jelentette, hogy az ő tiszteje volt rendszeresen ellenőrizni és véleményezni az inaslegények munkáját. Fiát, az ifjú Umling Lőrincet 1763-ban jegyezték be a kolozsvári céhkönyvbe, s apjával és az inasaikkal közösen végezték a mennyezetek festését. Az idős Umling Lőrinc 1794-ben halt meg, s özvegye Anna Catharina Rimmer vette át a céh vezetését, amíg a három fiúk is sorra belépett a céhbe.

²⁶ Vö. HORVÁTH Zoltán – GYÖRGY-GONDOS Béla: *Kalotaszeg középkori templomai a teljesség igényével*. Romanika Kiadó, Budapest, 2006; LÁNGI-MIHÁLY: *Erdélyi falképek*.

²⁷ Vö. B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti Tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1970.

Az Umling család öröksége harminchat templomban található Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megyében. Az első 1742-ben, Magyarapason, s az utolsót 1796-ban, Kendilónán készítették. Az idős Umling Lőrinc kezdetben munkájában a Rössler festőasztalos díszítését utánozza. A jelképes bibliai növények: szőlő, gránátalma, búzakalász és szimbolikus állatok: szarvas, pelikán, provinciális naivitással jelennek meg ecsetvonása nyomán. A tengely- vagy középpont-szimmetriába rendezett ornamentikái közül felismerhető a reneszánsz olasz koszorú, virágkompozíció, de ugyanakkor megjelennek a barokkosabb elemek is. A későbbiekben stílusát a megrendelő kalotaszegi néphagyomány, magyar folklór vonásaival keverte. Mintakincsük változatos, és az alakos ábrázolások is egyre gyakoribbak lettek. A figurális ábrázolások legnagyobb csoportját az állatalakos és emblémaszerű állatok teszik ki. Legtöbb esetben az állat nevét is feltüntetik. Az Umling-műhely mesterei temperával díszítettek, a festék kötőanyaga állati enyv, tojás vagy kazein volt, alapanyagként elsősorban fenyőfát használtak.²⁸ A színeket természetes ásványi pigmentekből, mesterségesen előállított pigmentekből és szerves színezékekből keverték. Umling Lőrinc megmarad a szász identitásában, ez a munkái megjelöléséből is kitűnik. Pl. a kispetri templomban: „Kol. Lakó Szász Asztalos” vagy „Asztalos Lőrinc”.

Kalotaszegen több asztalosmester neve is fennmaradt, akikről hiányosak az információk, csak annyit tudunk róluk, hogy az Umling családdal voltak céhtársak. Ilyen volt Kövendi Asztalos János; a bábonyi templom karzatán olvashatjuk nevét, 1759-ből. Szintén Umling céhtársa volt Asztalos Boka János, aki komáromi származású, és 1771-ben érkezett Kolozsvárra. A nevét a szucsági padokon olvassuk.

Mások viszont csak utánpótlás voltak az Umling-munkáknak, pl. Asztalos Tamás János, akinek neve 1771-ből, a győrvásárhelyi mennyezetről ismeretes, vagy Simon György, aki az ifjabb Umlingoknak volt a követője. Zemplén megyéből érkezett 1783-ban Kolozsvárra, a bogártelki karzatot készítette 1794-ben.²⁹

²⁸ PÁLOSY Piroška: *Az Umling család öröksége*. In: Népújtság, Budapest, 2016. május 4.

²⁹ Vö. KOCSI Márta – CSOMOR Lajos: *Festett bútorok a Székelyföldön*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1982.

A festett mennyezet keresztyén szimbólumai

A mennyezeteken túlnyomórészt állatalakos és növényornamentikás szimbólumokkal találkozunk. Érdekes jellemzője a mennyezeteknek, hogy szimbólumai ciklikus és felemelkedés-szimbólumok, valamint zárttér-archetípusok. Az állatalakos és növényornamentikának megvannak a sajátos szerepe és jellegzetességei a templom díszítőművészetében.³⁰

Szilágylompért, 1778.

Lupša, Fehér megye

Tancs, 1676

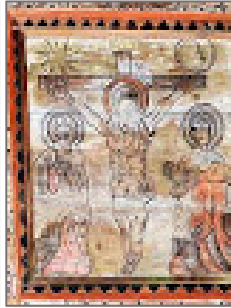
Gelence, 1628

Akárcsak a katakombákban, ritka számban vannak Krisztus- vagy Szűz Mária-ábrázolások. A két katolikus templomban, Csíkdelnén és Gelencén találhatunk ilyen ábrázolások, mindkettő kivételt képez. Az egyik a feszületet, míg a másik a centrális helyet elfoglaló Szűz Máriát ábrázolja.

³⁰ JANKOVICS Marcell: *Jelképkalendárium*. Csokonai Kiadó, [Debrecen], 1997; TAKÁCS Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Budapest, 1986.

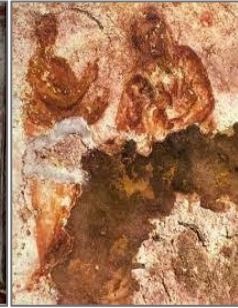
Csíkdélné, 1613

Gelence 1628

Commodilla-catak.

Priscilla-catak.

Állatalakok képmetamorfózisa

Az állatalakos díszítések világszerte megtalálhatók, általában a geometrikus és növényi ornamentika kíséretében vannak jelen. A kazettás mennyezeteken az állatalakok többsége valóságos állatok stilizált képe, szimbolikus jelentéssel vannak jelen, és hozzájuk is társul néhány fantázialény, pl. sellő, hárpia, sárkány, szirén.³¹ A Biblia állatvilága tipologikusan szerveződik: vannak jó és gonosz állatok, Krisztus és az Antikrisztus példázói. A fantázialények és a szimbolikus állatok moralizációt közvetítenek. A korabeli emblémáskönyvek, prédikációgyűjtemények³² állatvilága köszön vissza tükörként a festett kazettákról. A Babilónia pusztulásáról szóló jövődőlés és így közvetve az apokalipszisre is kitekintő Ézsaiás próféta szimbolikus állatvilágát elevenítik meg a táblafestők. „Hanem pusztai vadak tanyáznak

³¹ ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 79.

³² Csak néhányat említsünk: BORNEMISSZA Péter: *Ördögi Kísértetekről*. Vál. Nemeskürty István, Budapest, 1977; SZATHMÁRI ÖTVÖS István: *Titkok jelenése. Avagy Sz. János apostol Mennyei látása*. Szeben, 1668; MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter: *Az Szent Iánosnak tölt lelenésné igaz es Irás szerint valo Magyarazata Praedikatioc szerint*. Várad, 1568; PATHAI István: *Amaz het fejjü és tiz szarvu fene bestian ülö Barsonnyal s Draga kövekkel fel-ruházatatott parázna Babilonnak, mely az ő tisztátalan paráznságának, arany pohárba töltött részegítő utálatosságával megrészegétette ez földnek lakozoit, mezitelenységének tüköre*. Sárospatak, 1671, fol C5, C6, C7, D. MEDGYESI Pál: *Bűnön buskodo lelek kenszergése a reménységnek s-késésgben esésnek Szorosi közöt*. In: Uő.: *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, 1660; Vö.: GYÖRI L. János: *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban*. In: Bitskey István (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Studia Litteraria, 1994. 157–169; DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, 1992.

ott, és bagolyokkal telnek meg házaik. Struccok laknak majd ott. Hiénák üvöltöznek kastélyaikban, gyönyörű palotáikban sakálok, mert hamar eljön az ideje, nem késnek napjai.”³³ (Ézs 13,21-22) Babilon tehát az egyetemes bűnszimbólum, a hely átkozott, és gonosz állatok népesítik majd be a dicsőséges várost. Tehát ördögök, szirének és sünök fognak táncolni Babilonban. Ezeket a bibliai példákat veszik be korabeli prédikációmagyarázatba, s az állatoknak a természetben megfigyelt tulajdonságaival az egész állatvilág emblémává válik: a jó vagy rossz természetük szerint illusztrálják az isteni teremtés jóságát vagy a sátáni rosszat.³⁴

A jó kategóriájába sorolható állatok: galamb, pelikán, teve, elefánt, unikornis.

A rossz kategóriájú állatok: tigris, farkas, róka, oroszlán, majom, páva.

Ezek a képek interpretációtól függően metamorfózison mehetnek át, pl. a páva vagy a kígyó. A legkorábbi nagyszámú alakos ábrázolást az 1676-ban, a Parajdi Illyés János által festett tancsi mennyezzen találhatjuk meg.³⁵

Megjelenésük legfontosabb típusai: az állatalakok egy nagyobb, geometrikus kompozícióhoz tartoznak, de attól elhatárolva jelennek meg, szervesetlenül ékelődnek a kompozícióba, vagy annak szélére tolódnak. Pap Gábor szerint az állatalakok ilyen ábrázolása eredetileg a vadászmágia célját szolgálta. Egy másik típusú ábrázolás, amikor az állatalakok a virágornamentikához kapcsolódnak – ezeken már a kompozíció szerves részét képezik. Harmadik fajtájuk a jelenetes ábrázolások – itt általában mellékfigurák. Egy másik módja az ábrázolásnak – bár ez igen ritka – az állatalakok önálló megjelenítése, valamint egyes állati testrészek – általában állat fejek – megjelenítése.³⁶

Az állatábrázolások az állatiasság szimbólumaiban – a rohanó, harapó állatok archetípusa: ló, bika, farkas, kutya, vadkan – és a ciklikusság állatszimbólumaiban – sárkány, csiga, béka, kígyó, szarvas, nyúl, bárány, medve – jelennek meg. A madarak pedig a felemelkedés szimbólumainak kategóriájába tartoznak.

³³ Károli fordítása, Káldi György „sárkányokat” fordít a sakálok helyett.

³⁴ GÖRÖG H.: *Az értelmes élet tükre*, 23.

³⁵ BOROS Judit: *Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–VIII. században*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1982/2. 128.

³⁶ ORTUTAY Gy.: *Magyar Néprajzi Lexikon*, 79–80.

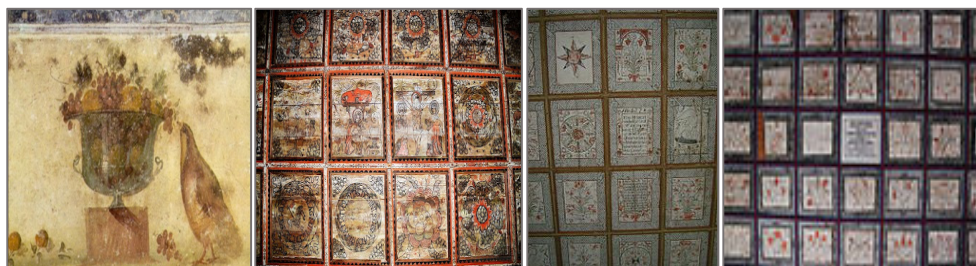
Akárcsak a katakombákban, az állatok formájából jól kiérződik, hogy a festőnek csak elképzelése van egy-egy állatról, nem volt lehetősége ilyent élőben, esetleg csak könyvekben látnia.

Szilágylompért, 1778

A növényornamentika

A növényornamentika stilizált növényi elemekből szerkesztett díszítmények, formaelemek gyűjtőneve, mindenike élet- és termékenységjelkép. A katakombákban is találunk virágmotívumokat.

Szt. Sebestyén katakomba

Gelence, r.k.

Magyarvalkó, ref.

Oklánd, unit.

Erdélyben legkorábban a 14-15. századi ötvösműveken jelennek meg ezek a virágkompozíciók, főként olasz hatásra, szélesebb körben a reneszánsz hatására terjedtek el, elsősorban olaszorsós és centrális kompozíciójú változataik.³⁷ A növényornamentika szimbolikus jelentését a népművészetben őrizte meg legtovább.³⁸ A növényi jelképek a gyógyulás, egészségvarázslás szimbólumai, és feltehetően a kazetták esetében is megmarad a jelentésük.

Általában elmondható, hogy a mennyezetek nem pusztán a nép vagy a megrendelő esztétikai érzékét hivatottak kielégíteni, hanem a felemelkedést, a transzcendenssel való találkozás lehetőségét is felkínálták, felkínálják, a mindenkori embernek. A katakombákban, akárcsak a festett mennyezeteken üzenetük van, a díszítmény mindig tartalmazza az illető alkotó, nép világnézetére, étékrendjére, hitvilágára vonatkozó elemeket. Ugyanakkor ezek az üzenetek belesimulnak az összeurópai szimbólumrendszerbe. Gazda Klára szerint

„a díszítmény az emberre pszichikailag is pozitíven hat. Az anyagok, formák és színek ugyanis rendelkeznek bizonyos érzelmi potenciállal, amely spontánul, az egyén pillanatnyi hangulatának megfelelően, és tudatosan, kulturális ismereteinek hatására egyaránt aktivizálódnak.”³⁹

Felhasznált irodalom

- BALASSA M. Iván: *A homoródszentpéteri karzat az 1520-as évekből*. In: Acta Siculica, 2009.
BALASSA M. Iván – Furu Árpád: *Festett asztalosmunkák unitárius templomokban*. In: Unitárius Közlöny, Kolozsvár, 2016/11.
BALOGH Jolán: *A reneszánsz és barokk Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970.
BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Magvető Kiadó, [Bp.], 1985.

³⁷ ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 45.

³⁸ GAZDA Klára: *Közösségi tárgykultúra- művészeti hagyomány*. Kriza János Magyar Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. 296–297.

³⁹ GAZDA K.: *Közösségi tárgykultúra*, 13.

- BÉKÉSI Sándor: *Vizuális nyelv. A síkbeli vizuális műalkotások olvasási technikája és értelmezése.* Károli Gáspár Református Hittudományi Kar, Budapest, 2015.
- B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti Tanulmányok.* Bukarest, Kriterion, 1970.
- BERECZKY Zoltán: *Ösképeskönyv – Jelképolvasókönyv,* Budapest–Balatonszepezd, 2014.
- BORNEMISSZA Péter: *Ördögi Kísértetekről.* Vál. Nemeskürty István, Budapest, 1977.
- BOROS Judit: *Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–VIII. században.* In: *Művészettörténeti Értesítő,* 1982/2.
- BORZSÁK István: Egy népi festő groteszk hagyatéka 1676-ban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1996, 5-6. füzetek.
- BORZSÁK István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon.* Budapest, 1984.
- BORZSÁK István: Nagy Sándor irodalmi képének kétarcúságához. In: *Irodalomtörténeti Közlemények,* 2002, 106. évfolyam, 1-2. füzet.
- DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* Budapest, 1992.
- GAZDA Klára: *Közösségi tárgykultúra- művészeti hagyomány.* Kriza János Magyar Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008.
- GÖRÖG Hajnalka: *Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17-18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában.* In: *Erdélyi Múzeum,* 63. kötet, 2001, 3-4. füzet.
- GÖRÖG Hajnalka: *Az értelmes élet tükre 17-18. századi erdélyi templomok kazettás mennyezeite.* In: *Koinónia,* 2004, 62. szám.
- GYÖRI L. János: *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban.* In: Bitskey István (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban.* *Studia Litteraria,* 1994. 157–169.
- HORVÁTH Zoltán – GYÖRGY-GONDOS Béla: *Kalotaszeg középkori templomai a teljesség igényével.* Romanika Kiadó, Budapest, 2006.
- JANKOVICS Marcell: *Jelképkalendárium.* Csokonai Kiadó, [Debrecen], 1997.
- KELEMEN Lajos: *Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. százád végéig.* In: *Művészeti Salon,* 1928, 6–7. sz.
- KELÉNYI György – FARBAKY Péter – SZÉPHELYI F. György: *A reneszánsz és a barokk építészete Magyarországon,* elektronikusan: http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=40
- KOCSI Márta – CSOMOR Lajos: *Festett bútorok a Székelyföldön.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1982.

- LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések 1. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest, 2004.*
- LÉSTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség kiadása, 2000, elektronikusán: <http://vmek.oszk.hu/04600/04684/html/1181.html>*
- [LANI Mihály]: *Consecratio Templi Novi. Szent Iras szerint való rövid Tanítás az Bálvány Képekről, mellyel Németül Scultetus Abraham boczáttott ki, mostan pedig az Bekeczí Templumnac commendálására Magyarrrá fordított Szenci Molnár Albert. Kassa, 1625.*
- MEDGYESI Pál: *Bünön buskodo lelek kenszergése a reménségnek s-kétségben esésnek Szorosi közöt. In: Uő.: Magyarok Hatodik Jajja. Sárospatak, 1660.*
- MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter: *Az Szent Ianosnac tött lelenésnec igaz es Irás szerint valo Magyarazata Praedikatioc szerint. Várad, 1568.*
- ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.*
- ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon. 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.*
- PÁLOSY Piroska: *Az Umling család öröksége. In: Népűjság, Budapest, 2016. május 4.*
- PATHAI István: *Amaz het fejű és tiz szarvu fene bestian ülö Barsonnyal s Draga kövekkel felruházatatott parázna Babilonnak, melly az ő tisztátalan paráznaságának, arany pohárba töltött részegítő utálatosságával megrészegétette ez földnek lakozoit, meztelenségének tüköre. Sárospatak, 1671, fol C5, C6, C7, D.*
- PAP Gábor: *Az ég mennyezeti. Uropath Kiadó, 2012. Két Hollós Kiadó, 2016.*
- SZACSVAY Éva: *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet–népművészet). In: Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 1(2008). 11–33. Elektronikusán: <http://pseg.hu/html/begy/kiad/bef-1/11-34.pdf>*
- SZENTGYÖRGYI Edit: *Festett famennyezet Gogánváraljáról, www.ace.hu/tudvil/szentgah.html*
- SZATHMÁRI ÖTVÖS István: *Titkok jelenése. Avagy Sz. János apostol Mennyei látása. Szeben, 1668;*
- Sz. F.: *Egy ismeretlen erdélyi művészről. (Az Egerházi család két nemes levele.) In: Erdélyi Múzeum, 1902, 19. kötet, 2. füzet.*
- TAKÁCS Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben. Budapest, 1986.*
- TOMBOR Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból. Budapest, 1968.*
- VOITH Pál: *Régi magyar otthonok. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.*

*Siba Balázs*¹:

Travel Guide for Home – Aspects of Living the Protestant Spirituality in Everyday Life

Abstract.

This study reflects on changing everyday habits from a protestant theological perspective. Our faith grows not only in celebration or on Sunday, but also in everyday actions and habits from Monday through Saturday. The study deals with questions such as: Despite our good intentions, why is it so hard to achieve long-term changes in our lives? In what ways should we change in relation to our bad habits? How can God's justification and sanctification play a role in our spiritual development?

Keywords: spirituality, habits, protestant theology

*"Above all else, guard your heart, for everything you do flows from it."
(Proverbs 4,23)*

*"We do not want to be beginners. But let us be convinced of the fact
that we will never be anything else but beginners, all our life"*²

The search for the soul is and was an ongoing attempt throughout the history of our Christian faith. To lift up our soul through music and singing are as important channels to reach God, as through prayer and other rites of life. In

¹ Associate Professor, Budapesti Kárlí Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar, email: siba.balazs@kre.hu

² MERTON, Thomas: *Contemplative Prayer*. Doubleday, New York, 1969. 37.

this article we take a close look at everyday action, weather during our common days we could find harmony with God as we do in Sunday service with organ music and on other special days of our lives.

1. Introduction

“Everyone wants a revolution. No one wants to do the dishes.”³ This sentence is also true in spiritual life. Sometimes we would love to experience revolution in our own life or in other people’s lives. But what happens in everyday life? What if some changes come through daily practice in our ordinary days?

In our congregations we often take action for change and help each other in the community for our pious routines: we fast for 40 days together, we read a devotional book together for two months, we pray together for 90 days, or read the Bible in three years. In my experience, the revolutionary actions may work in the short- or mid-term, but after a few weeks it could happen that we cannot live up to our hopes and dreams and disappointment remains instead.

K. James Smith writes that we may look for God’s work more frequently in the extraordinary than in the ordinary.⁴ God promised His presence every day, so in ordinary days as well. What does that mean in our faith practices from Monday through Saturday?

In this study I try to make an attempt to investigate how we can produce habits from a protestant theological understanding. The study deals with questions such as: Despite our good intentions, why is it so hard to achieve long-term changes in our lives? In what ways should we change in relation to our bad habits? How can God’s justification and sanctification play a role in our spiritual development?

³ WARREN, Tish Harrison: *Liturgy of the Ordinary*. IVP Books, Downers Grove, 2016. 35.

⁴ SMITH, James K. A.: *You Are What You Love – The Spiritual Power of Habit*. Brazos Press, Grand Rapids, 2016. 67.

2. “Open his eyes, so that he may see!”

In the Second Book of Kings, we can read a story about the Syrian king's revenge against Elisha, because the prophet warned the Israeli king about where the enemy was expected and so the Syrian attack on the country failed. As revenge, the Syrian army surrounded the city of Dothan so that they could catch the prophet there. Elisha's servant became anxious when he saw the army, but Elisha prayed that the servant would see God's reality: “When the servant of the man of God got up and went out early the next morning, an army with horses and chariots had surrounded the city. “Oh no, my lord! What shall we do?” the servant asked. “Don't be afraid,” the prophet answered. “Those who are with us are more than those who are with them.” And Elisha prayed, “Open his eyes, Lord, so that he may see.” Then the Lord opened the servant's eyes, and he looked and saw the hills full of horses and chariots of fire all around Elisha.” (2 Kings 6:15-17)

This story shows the motif, what we call in Christian tradition “seeing in faith.” In everyday reality, God appears as the One who holds the events in His hands. Although the sky is not always open, as in the above story, the believer has a definite “knowledge” that the events of earthly life have a spiritual dimension that can be interpreted from the point of view of a God-man relationship.

In the New Testament we meet many times with the aspect of faith that Paul summarizes: “Do not conform to the pattern of this world, but be transformed by the renewing of your mind” (Romans 12:2). In faith, besides the aspect of repentance, there is an important element of the “change of mind.” With conversion, a process of sanctification begins along with a new chain of thoughts and deeds develop in the life of the believer. For those who went through conversion in a dramatic way, old habits are overwritten by those rooted in Christian faith.⁵ However, even in the case of sudden conversions, the personal formation

⁵ MCGRATH, Alister E.: *Mere Discipleship – Growing in Wisdom and Hope*. Baker Books, Grand Rapids, 2018. 36.

of the Christian “world and life” is a process. It takes time to form a real life concept and a real life practice from the recognition of God’s reality in our lives. For others, who become a Christian through a longer process, it is also a crucial element of faith that they understand and interpret their life experiences through the lens of their relationship with Christ.

Augustine also emphasizes the importance of developing a hermeneutical skill for a Christian understanding of life: “Our whole business in this life is to heal the eye of the heart in order that God may be seen. It is for this reason that the holy mysteries are celebrated and the word of God is preached, and it is towards this goal that the moral exhortations of the church are directed.”⁶ Charles Gerkin likewise sees the importance of transformed understanding: “The central purpose of ministry practice is best fulfilled in assisting individuals, families, and communities in the transformation of life by means of the transformation and interpretation of their core stories. Such transformations, if they are to be seen as taking place within the ongoing Christian community and its tradition, should rightly be grounded in dialogical interaction with the primary images and themes of the biblical and Christian story of the Creator God and God’s human family, the people of God.”⁷

God is not present in our lives only in single events, but in the way we interpret these events and in the way we understand the world. The difference between a Christian and a non-Christian is not only in that they give different explanations for the same phenomena, but that there is a difference in the perceiving itself. Along with many other things, the Christian world view is a system of clues and norms that influence our later experiences. I interpret the events of my life from the point of view of my faith. The hermeneutical role of religion lies in the particular processing of experiences, and it helps us to interpret our

⁶ ST. AUGUSTINE OF HIPPO: *Sermons On Selected Lessons of The New Testament*, Jazzybee Verlag, North Charleston, 2017. Sermon 88, 156.

⁷ GERKIN, Charles V.: *Prophetic Pastoral Practice - A Christian Vision of Life Together*. Abingdon Press, Nashville, 1991. 59.

lives from a special point of view which considers God as an existing reality with whom we can converse and who influences not individual life only, but the wider community or the whole world. From a hermeneutical point of view, two things happen simultaneously. Partly, I rewrite my life from a new perspective, in relation with God, and partly my life becomes involved in the common story of God and man. I interpret or reinterpret the events of my life as a sinful but redeemed child of God. Religion thus transcends life by interpreting it from its end, and by integrating it into a community.⁸

From the Christian point of view the center of history is the earthly life of Jesus Christ, of which the main characteristic is that it is completed by our own stories, for Jesus remained with his disciples even after the ascension, as he promised: "And surely I am with you always, to the very end of the age" (Matthew 28:20). Practically everything that happens before that in the Christian meta-story prepares for this event, and everything that happens after "does not add anything to the history of salvation," but it is the time of the work of the Holy Spirit and of waiting for Christ's return. What it means to be a Christian is most evident in Jesus' stories. We have to follow Him with the help of his Spirit.⁹ Remembrance and collective memory do not only reconstruct an old story, but they organize the experiences of the present and the future: "Our task is to go on writing the story of Jesus by adding our own stories, by seeing and living our small stories, stumbling imitation Christi in the light of the story of Jesus and God."¹⁰ That means that the story of the individual is a continuous part of the

⁸ ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet - Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 1999. 131.; NASSEHI, A.: *Religion und Biographie - Zum Bezugsproblem religiöser Kommunikation in der Moderne*. In: WOHLRAB-SAHR, M. (Hg.): *Biographie und Religion - Zwischen Ritual und Selbstsuche*. Campus, Frankfurt am Main, 1995. 103-127. 104.

⁹ KLEIN, Stefanie: *Theologie und empirische Biographieforschung - Methodische Zugänge zur Lebens- und Glaubensgeschichte und ihre Bedeutung für eine erfahrungsbezogene Theologie*. Kohlhammer, Stuttgart, 1994. 20.

¹⁰ ARENS, E.: *Wer kann die großen Taten des Herrn erzählen? - Erzählstruktur christlichen Glaubens*. In: systematischer Perspektive, in ZERFAß, R. (Hg.): *Erzählter Glaube - Erzählende Kirche*. Herder, Freiburg, 1988. 13-27, 22.

common story of God and man. On the other hand, every individual life is embedded into the collective human story. Every Christian life story amplifies the collective narrative of Christianity. Every single believer is a “carrier of meaning.” “In every interpretation of life, tradition leaves its imprints; thus, with every single life story even the elements of the traditions are written further, and tradition lives on.”¹¹ The center of this collective narrative is God, who is present in every moment of life, who is with us but can see our lives from above. The main characteristic of this Christian world view is to see the world as the stage of God’s judgment and work. This knowledge we obtain about life orients our actions.

The first step in faith is trust, then comes the change of thoughts, seeing God’s presence in our everyday lives. As a consequence of trust and the new way of seeing life, there comes a further step, which is converting our thought into action.

3. Bridging the gap between knowledge and action?

As a Christian, gaining a new approach to life should also mean the development of new habits.

Many attempts have been made to help bridge the gap between thought and action through church history. At certain times Christians created fraternal community in order to help lead life according to Christian principles: “From the first centuries of the Church, men and women have felt called to imitate the Incarnate Word who took on the condition of a servant. Eastern monasticism gives pride of place to conversion, self-renunciation and compunction of heart, the quest for *hesychia* or interior peace, ceaseless prayer, fasting and vigils, spiritual combat and silence, Paschal joy in the presence of the Lord and the expectation of his definitive coming, and the oblation of self and personal possessions,

¹¹ DRECHSEL, Wolfgang: *Lebensgeschichte und Lebens-Geschichten: Zugänge zur Seelsorge aus biographischer Perspektive*, Gütersloh, Gütersloher/Chr. Kaiser, 2002, 41.

lived in the holy communion of the monastery or in the solitude of the hermitage. The West too from the first centuries of the Church has practiced the monastic life and has experienced a great variety of expressions of it, both coenobitic and eremitical.”¹²

The Reformation was polemic to the monastic way of life and drew attention to the fact that ordinary people and also, in secular professions can live with God and we do not need external boundaries and rules. As Calvin states: God has made us lords of all things and has so subjected them to us that we may use them all for our own benefit. Consequently, if we yield ourselves in bondage to external things (which ought to be of help to us), there is no reason we should expect it to be a service acceptable to God. I say this because some try to win praise for humility through ensnaring themselves in many observances, from which God has with good reason willed us to be free and exempt.¹³

Although the Churches of the Reformation have also developed pious habits over the centuries, Protestants have retained suspicions about any set of rules or prescribed habits of Christian practices: “Protestants do not usually go for the habitual when it comes to spirituality. For some reason we grow up with the bias that spiritual practice is “real” only if it is spontaneous. Habits (whether garments worn or behaviors cultivated) and read prayers often strike us as a fake spirituality... It is strange that we take the advice of our dentist and floss regularly to maintain healthy gums or follow doctor’s orders to exercise on schedule to enhance our physical well-being, while often spurn the counsel of spiritual physicians and trainers to develop habits that will maintain and enhance our spiritual life. It’s not a bad thing to wake up every morning reciting the Psalmist’s words “Open my lips, O Lord” as if it was a second nature, any more than it is a bad thing to go through a morning ritual of showering, shaving, and brushing teeth.”¹⁴

¹² II. John Paul: *Vita Consecrata*. http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_25031996_vita-consecrata.html

¹³ CALVIN, John: *Institutes of Christian Religion, Volume 2*, MCNEILL, John T. (ed.) Westminster John Knox Press, Louisville, 2006. 4.13.10, 1264. cf.: OKHOLM, Dennis: *Monk Habits for Everyday People – Benedictine Spirituality for Protestants*. Brazos Press, Grand Rapids, 2007. 122.

¹⁴ OKHOLM: *Monk Habits for Everyday People*. 21-22.

We also need to learn the right way of life and it takes effort to take the religious rituals and everyday habits of the Christian community into our practice of faith, as Rowan Williams puts it: “the particularities of experience are brought slowly into interconnection with the communally-confessed truth of God’s nature and activity.”¹⁵

Seeing life in a different Christian way, does not only mean having thoughts, but also the acceptance of God who affects the whole personality.

The question is how understanding (vision) and insight (personal interpretation) will be practiced in our daily life? In festive moments, worship, and receiving the sacraments, we experience the drama of repentance and forgiveness of sin. But can it be that, in a cycle-like manner, we come again and again to receive God’s grace, without visible change of our sins, our bad habits, our old innervations in our everyday practices?¹⁶

It takes three steps, as to how one can grow spiritual discipline in his/her life:

1. The first is that we accept God’s revelation as true and relevant to our lives.
2. Second, to find the link between our life and God’s revelation.
3. The third is that we act / live in the light of that revealed understanding.

The difficulty of regarding the third point is that in everyday life we find ourselves not in a special space (e.g.: church sanctuary) and time (holiday), but we live in an ordinary environment where we should be connected to the surrounding people, but we should live up to other norms than they do.¹⁷

Living in the world, but not of the world (John 15:19) is a common call to all Christians both on an individual and a community level. Being at the same time “in the world” and “in Christ” is not always tension-free. Not only in

¹⁵ WILLIAMS, Rowan: *Teaching the Truth*. In: JEFFREY John (ed.): *Living Tradition - Affirming Catholicism in the Anglican Church*, Longman & Todd, London, 1991. 41.

¹⁶ BORG, Marcus J.: *Meeting Jesus Again for the First Time – The Historical Jesus & The Heart of Contemporary Faith*, New York, Harper, 1994. 130.

¹⁷ MCGRATH: *Mere Discipleship*. 42.

communication with the outer world, but within ourselves. Christian principles should be put into practice also at an emotional level and also at the less conscious levels of our personality.

We can also read about this tension in the Scriptures. As Matthew says: “The spirit is willing, but the flesh is weak” (Matthew 26:41), or what Paul writes about: “We know that the law is spiritual; but I am unspiritual, sold as a slave to sin. I do not understand what I do. For what I want to do I do not do, but what I hate I do” (Romans 7:14-15).

Sin is originally part of our human nature and it is also human how we fight against it, as Foster puts it: “frontal attack.”¹⁸ We are fighting with our total willpower against sins and bad habits, but when we do not manage to overcome them, then at first we are desperate, and if we get used to failure, we might still have a sense of shame. Could we not get used to the proclaimed grace and is it not too easy to get back into the old path of our lives? As Protestants, we do not believe that there would be a “heavenly ladder” that we could climb upwards day by day through sanctification. However should not the disciple change through living in a personal relationship with Christ, even if we stay beginners in the faith in many ways?

4. Some rules of overwriting habits

When we deal with the topic of everyday life and personal piety, the question may be raised as to whether it is appropriate to compare our spiritual life with the results of social science and neurobiological research. As we Protestants see it, we get guidance through the Scriptures, so why should we care about natural science? There is no unequivocal answer to these questions.

¹⁸ FOSTER, Richard J.: *Celebration of Disciple – The Path to Spiritual Growth*. Special Anniversary Edition, HarperOne, San Francisco, 2018. 4.

On the one hand, the vocabulary and language that Christian theological and spiritual literature has created and used in the past two thousand years may be sufficient for us. As the Scriptures and the followers of Christ before us can enrich us with many aspects to interpret the events and hopes of our lives.

On the other hand, Jesus did not want to take his disciples out of the world and the new discoveries, – or old discoveries in a new framework – are present in the worldview of today's person, and social science shapes our own understanding of ourselves and the world around us.¹⁹ Therefore we can get aspects of reflection from the most recent research findings, even on habits.

Most of our habits are the result of a minor decision, which we then repeat.

For example, if someone visits a library on a regular basis and finds a place on the first day where one spend a pleasant and useful time, then she will have a positive memory of this place. At the next visit she will not spend time deliberately finding the best place, but rather looking for the place where she once felt good. If she regularly goes to that library and there is no disturbing circumstance, then a process starts all over again. She develops a habit of sitting at a certain place in the library. The decision that was conscious for the first time, becomes "automatic" in the long run. There are a number of habits in our daily lives that we may not be aware of such as brushing our teeth, coffee making, driving a car, etc. Many daily routines could become subconscious. Our system of habits not only affects the level of our everyday action, but also affects deeper layers of our personality and plays a fundamental role in how we live our day-to-day lives.²⁰

Charles Duhigg in his book "The Power of Habit" makes a number of statements that we may possibly consider in terms of the Christian spiritual life:

- For real change, we need to take our habits seriously and examine them. Duhigg claims that about 40% of our daily activities are guided by our habits.²¹

¹⁹ FOSTER: *Celebration of Disciple*. 3.

²⁰ DAMASIO, Antonio R.: *Descartes' Error – Emotion, Reason, and the Human Brain*. Avon Books, New York, 1994. 252.

²¹ DUHIGG, Charles: *The Power of Habit – Why We Do What We Do in Life and Business*. Random House, New York, 2014.

- These habits are not conscious. Our nervous system wants to save energy and requires less mental effort to perform automatic routines: “When a habit emerges, the brain stops fully participating in decision making. It stops working so hard, or diverts focus on other tasks. So unless you deliberately fight a habit – unless you find new routines – the pattern will unfold automatically.”²²
- According to the basic scenario of habits, there is a sign that triggers the operation of the routine and this process is associated with a reward. The trigger signal and the action-closing reward will result the next time when the signal reappears, the automatic action will start all over again.²³
- Habits are fragile, so if there were any change in the circumstances, the automatic process would not function.
- Most habits are not simply replaceable, but can be overridden by new habits.²⁴ In order to develop new habits, we need to understand our inner motivations, which our habits were born in response to. We can generate new habits in between the cycle of the trigger of our old habit and the original reward. (e.g.: exchanging chips for fruit)
- We have key habits. If we changed at least one of our key habits, it could affect our entire personality and other habits as well.
- Faith plays a crucial role in change: “Belief itself that made a difference. Once people learned how to believe in something, that skill started spilling over to other parts of their lives, until they started believing they could change. Belief was the ingredient that made a reworked habit loop into a permanent behavior.”²⁵
- Small step changes and small “victories” can lead to the transformation of the entire system.
- Willpower is a skill that can be developed.

²² DUHIGG: *The Power of Habit*. 20.

²³ DUHIGG: *The Power of Habit*. 19.

²⁴ DUHIGG: *The Power of Habit*. 62.

²⁵ DUHIGG: *The Power of Habit*. 85.

- We need a community of support for change: “Change occurs among other people... It seems real when we can see it in other peoples’ eyes.”²⁶
- It’s easier to get on the road to change if the new habit is similar to what we have known and loved.²⁷

In his book, Duhigg – along with many everyday examples – also presents Rick Warren’s church-development model. The Saddleback Church builds on a new way of habitualizing Christian customs. The leader of the congregation, Rick Warren, has developed a series of training materials for the various groups and home groups of the congregation, aimed for developing new habits for the participants.²⁸ – With great success. – Warren writes about this approach in one of his training materials: “Sometimes God will work on one area of your life for several weeks or even months. It takes time to change ingrained character traits, habits, and attitudes. New habits and ways of thinking are not set in one day.”²⁹

Regarding the methods, however it is important to keep in mind the inner motivations behind the deeds. Otherwise, it would be only cheap pragmatism, to pay attention to the development of habits, just because they work effectively. I agree with K. James Smith’s warning that we should avoid the “Jesufied liturgies.”³⁰ In the church, we should be careful about adopting on business sales and marketing techniques without any reflection. Paul’s guideline may be true in this case as well: “Prove all things; hold fast that which is good” (1 Thessalonians 5:21).

On the surface, it may appear similar to develop a spiritual life practice to develop a new eating habit or sports routine, but the approach must be quite different. Since the order of cause and effect is the opposite in the spiritual life.

²⁶ DUHIGG: *The Power of Habit*. 88.

²⁷ DUHIGG: *The Power of Habit*. 211.

²⁸ DUHIGG: *The Power of Habit*. 238.

²⁹ WARREN, Rick: *Rick Warren's Bible Study Methods - Twelve Ways You Can Unlock God's Word*, Zondervan, Grand Rapids, 2006. 37. see also: WARREN, Rick: *The Purpose of Christmas*, Howard Books, New York, 2008. 56.

³⁰ SMITH: *You Are What You Love*. 79.

In faith matters we should not “put the chariot in front of the horse.”³¹ I will not have a relationship with God because I am looking for God, but God has already sought me and transformed me. Living in the loving presence of God, I need to realize this relationship and open myself to the change that has already happened.

Tom Schwanda casts light upon a very important theological difference between what we do in order to achieve God and what we perceive to be more and more in God’s presence: “Sometimes people make statements such as “God really showed up in worship today.” Or, when God appears to be absent, “If we pray harder, maybe the Holy Spirit will show up.” I think I know what they mean, but I am concerned that this communicates an unhealthy theology. This language fails to grasp the central truth of God’s omnipresence. It more resembles Elijah’s experience on Mount Carmel with the prophets of Baal. After their initial failed efforts, including shouting to Baal, “Elijah began to taunt them. ‘Shout louder!’ he said. ‘Surely he is a god! Perhaps he is deep in thought, or busy, or traveling. Maybe he is sleeping and must be awakened’ (1 Kings 18:27). This unbiblical view is too common among many believers today. God’s presence is not something we create by our efforts. It is always God’s gift to us totally independent of what we do. For, in reality, God is already present; it is we who need to be awakened to God’s presence. The biblical truth and resulting comfort that we must remember is that God is always with us.”³²

5. God’s call and human response

According to Calvin, believers receive “double grace” by faith. Christ purifies the believers in two ways: by justification and by sanctification.³³ The declaration of righteousness has already been made for the merit of Christ, and sanctification is a

³¹ STREIB, Heinz: *Hermeneutics of Metaphor - Symbol and Narrative in Faith Development Theory*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1991. 23.

³² SCHWANDA, Tom: *Cultivating Attentiveness to God’s Presence*. In: Knowing & Doing, C. S. Lewis Institute, 2019. 1-20. 3.

³³ CALVIN, John: *Institutes of Christian Religion, Volume 1*, MCNEILL, John T. (ed.) Westminster John Knox Press, Louisville, 2006. 3.11.1. 725.

process in the life of the believer.³⁴ Justification includes the forgiveness of our sins and the promise of eternal life, therefore it is central to Christian teaching. Justification is the soil from which the Christian way of life (sanctification), grows as a consequence.³⁵ The believer does not have to worry, because one has been declared right, and so one is freed to live a life of gratitude and to live for the glory of God. The famous sentence of Augustine: “Love God and do what you want!” wins meaning in the light of divine grace.³⁶ If I want to stay in God’s grace as much as possible, I strive to live a life wherein I do not set myself apart from the love of the One whom I love.

In the life of the believer, change begins with a desire: is there a desire in me to associate my personal story with God’s presence in the world?³⁷ The desire and vision of this is reflected in Lewis’ poetic image: “One’s mind runs back up the sunbeam to the sun.”³⁸ God awakens in us the desire to seek Him. In this sense, our action is a responsive action we use as an answer to God’s grace and call.³⁹ Becoming aware of an already existing relationship, we have the opportunity to become more conscious disciples in following Christ. In such an approach, we have the opportunity to create a space for the Holy Spirit to inspire us and others in our daily lives.⁴⁰

³⁴ BEEKE, Joel R.: *Calvin on Piety*, In: MCKIM, Donald K. (ed.): *Calvin's Work – Part II.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 125-152.

³⁵ CALVIN, John: *Institutes of Christian Religion, Volume 1*. 3.15.2., 545.

³⁶ SAINT AUGUSTINE (of Hippo): *Homilies on the First Epistle of John*. New York City Press, 2008, VII/8. 110.

³⁷ SMITH: *You Are What You Love*. 65-68.; BORG, Marcus J.: *Meeting Jesus Again for the First Time*. 133.

³⁸ LEWIS, C. S.: *Letters to Malcolm – Chiefly on Prayer*. Harcourt, New York, 1992. 89–90.

³⁹ SMITH: *You Are What You Love*. 71.

⁴⁰ “A farmer is helpless to grow grain; all he can do is provide the right conditions for the growing of grain.” FOSTER: *Celebration of Disciple*. 7.

6. Travel guide instead of prescribed rules

The real change in our spiritual life depends mostly on what we are looking at. A biblical example for focus finding and losing is the story of Peter walking on water: “Tell me to come to you on the water.” “Come,” he said. Then Peter got down out of the boat, walked on the water and came toward Jesus. But when he saw the wind, he was afraid and, beginning to sink, cried out, “Lord, save me!” Immediately Jesus reached out his hand and caught him. “You of little faith,” he said, “why did you doubt?” And when they climbed into the boat, the wind died down. Then those who were in the boat worshiped him, saying, “Truly you are the Son of God” (Matthew 14:28-33). In this story, there are three main aspects of Christian spirituality, since following Jesus Christ has relational, transforming, and vocational aspects.⁴¹ These three can be the key to our change, because the vision of the calling can give us direction both in personal transformation and communal relationships. Engaging in the Christian meta-story can give us direction in our daily decisions and lifestyle: “The Christian community, through the centuries, has sustained its identity through the appropriation and reappropriation of the images, themes, and metaphors of that biblical narrative. For Christians it contains a normative vision of what life is and should be. To say that the biblical and Christian narrative contains of normative vision of what love is and should be is to suggest that there is a certain aesthetic ethic – an aesthetic vision of the good, the true, and the beautiful – that has powerfully operative in the Christian community’s self-understanding. [...] Wisdom about human affairs was to be guided by the wisdom found in the biblical narratives and teachings.”⁴²

Humility, service, and love are the guidelines of following Jesus. The values of these should be present in any spiritual practice. These guidelines may

⁴¹ SCORGIE, Glen G.: *Overview on Christian Spirituality*. In: SCORGIE, Glen G. – CHAN, Simon – SMITH, Gordon T. – SMITH, James D. (ed.): *Dictionary of Christian Spirituality*. Grand Rapids, Zondervan, 2011. 27-33. 29-30.

⁴² GERKIN: *Prophetic Pastoral Practice*. 16-17.

appear in many forms, without setting certain rules for everybody.⁴³ There are at least two reasons for using guidelines instead of rules:

One reason is that God is always greater than we imagine (*Deus semper maior*), and the other reason comes from our human diversity.

1. According to the *Deus semper maior* principle:

God is always greater than we imagine. Throughout our lives, the way we understand God could change many times. C. S. Lewis writes: “Images of the Holy easily become holy images – sacrosanct. My idea of God is not a divine idea. It has to be shattered time after time. He shatters it Himself. He is a great iconoclast.”⁴⁴

2. For the cause of human diversity:

The fact that every human being has different qualities and talents means freedom as to when and how she prays. Since it is not about performance but about living in Christ.⁴⁵ If we are in Christ, then the following sentence applies: “pray as you can, not as you cannot!”⁴⁶

Let me give two examples to illustrate this statement:

- One of my Protestant missionary acquaintances shared with me that he is most likely to be silent before God and make his personal devotion in a particular chair and at a specific time of the day. Of course he can pray any

⁴³ DYKSTRA, Craig: *Growing in the Life of Faith*. 2nd ed., Westminster John Knox, Louisville, 2005. 63.

⁴⁴ LEWIS, C. S.: *A Grief Observed*, HarperCollins, New York, 1994. 55-56. see also: ROOT, Jerry: *C. S. Lewis and a Problem of Evil – An Investigation of a Pervasive Theme*. Princeton Theological Monograph Series 96, Pickwick Publications, Princeton, 2009. 93-94.

⁴⁵ „What matters supremely, therefore, is not, in the last analysis, the fact that I know God, but the larger fact which underlies it in the fact that he knows me... All my knowledge of him depends on his sustained initiative in knowing me. I know him, because he first knew me, and continues to know me. He knows me as a friend, one who loves me; and there is no moment when his eye is off me, or his attention distracted from me, and no moment, therefore, when his care falters.” In: PACKER, James I.: *Knowing God*. IVP, Downers Grove, 1993. 41– 42.

⁴⁶ A quote from John Chapman. see: LAWRENCE, Philip: *An Abbot's Notebook*. New Sinai Press, 2013. 78.

other times and in any other places, but this certain habit helps him to calm down and be more present to God and himself. This practice is far from spontaneity, but the question is why could it not be that the frameworks and rules we choose, might lead to freedom rather than to bondage?

- During a conversation, a theological professor told me that during a spiritual formation course, many forms of prayer were introduced to the students. The students were free to choose any of these prayer forms that they would follow till the end of the semester. They received instructions and not prescriptions for the personal discovery of their spiritual path.

Matthew Boulton writes about the spiritual practices of Calvin: “For Calvin, the church is a gymnasium, a training ground, a school, and community of preparation and practice enrolled (we hope and pray) in God’s sanctifying, transformative *paideia*.”⁴⁷

If we follow Calvin’s metaphor, the church can be a ‘gym’ where not only a single workout plan exists. Besides the common warm-up exercises, we get help to have our own workout plan as well.⁴⁸

The divine ‘iconoclast’ and the freedom of human diversity are simultaneously present in following Christ. Tom Schwanda offers two simple reflection questions that involve these two aspects to shape our own spiritual habits: “Cultivating an attentiveness to God closes the gap between recognizing that God is present and experiencing God in that moment. This exercise is based on two questions: (1) Where have I met Jesus (or God or the Holy Spirit) today? (2) Where have I missed Jesus (or God or the Holy Spirit) today? Ask these questions throughout each day and week, and you’ll be surprised how much more you recognize God’s presence with you.”⁴⁹

⁴⁷ BOULTON, Matthew Myers: *Life in God – John Calvin, Practical Formation, and the Future of Protestant Theology*. Grand Rapids, Eerdmans, 2011. 229-230.

⁴⁸ Luther writes in one of his letters: “I shall tell you as well as I know how what I myself do when I pray. May our Lord God help you and others to do it better.” LUTHER, M.: *To Peter Beskendorf*, in THEODORE, G. (ed. and trans.): *Luther: Letters of Spiritual Counsel*. Westminster, Philadelphia, 1955. 124-130, 125.

⁴⁹ SCWANDA: *Cultivating Attentiveness to God’s Presence*. 12.

7. Final words

From Monday to Saturday, during the weekdays following the usual routines, we do not perceive growth day by day. Our faith however does not change only at celebrative occasions or unexpected events.

The study focused on less spectacular moments of life, which are also essential in spiritual growth. This dynamic is nicely painted in the metaphorical work of S. C. Lewis' Narnia Chronicles:

“Aslan” said Lucy “you’re bigger.”

“That is because you are older, little one” answered he.

“Not because you are?”

“I am not. But every year you grow, you will find me bigger.”⁵⁰

Bibliography

- ARENS, E.: *Wer kann die großen Taten des Herrn erzählen? - Erzählstruktur christlichen Glaubens in systematischer Perspektive*. In: Zerfaß, R. (Hg.): *Erzählter Glaube - Erzählende Kirche*. Herder, Freiburg, 1988.
- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet - Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 1999.
- BEEKE, Joel R.: *Calvin on Piety*. In: MCKIM, Donald K. (ed.): *Calvin's Work – Part II*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- BORG, Marcus J.: *Meeting Jesus Again for the First Time – The Historical Jesus & The Heart of Contemporary Faith*. Harper, New York, 1994.
- BOULTON, Matthew Myers: *Life in God – John Calvin, Practical Formation, and the Future of Protestant Theology*. Eerdmans, Grand Rapids, 2011.
- CALVIN, John: *Institutes of Christian Religion, Volume 1-2*. McNeill, John T. (ed.), Westminster John Knox Press, Louisville, 2006.

⁵⁰ LEWIS, C. S.: *Prince Caspian – The Return to Narnia*, HarperCollins, New York, 1951. 141.

- DAMASIO, Antonio R.: *Descartes' Error – Emotion, Reason, and the Human Brain*. Avon Books, New York, 1994.
- DRECHSEL, Wolfgang: *Lebensgeschichte und Lebens-Geschichten: Zugänge zur Seelsorge aus biographischer Perspektive*. Gütersloher/Chr. Kaiser, Gütersloh, 2002.
- DUHIGG, Charles: *A szokás hatalma – Miért tesszük azt, amit teszünk, és hogyan változtassunk rajta?* Casparus Kiadó, Solymár, 2015.
- DYKSTRA, Craig: *Growing in the Life of Faith*. 2nd ed., Westminster John Knox, Louisville, 2005.
- FOSTER, Richard J.: *Celebration of Disciple – The Path to Spiritual Growth*. Special Anniversary Edition, HarperOne, San Francisco, 2018.
- GERKIN, Charles V.: *Prophetic Pastoral Practice – A Christian Vision of Life Together*. Abingdon Press, Nashville, 1991.
- II. JÁNOS PÁL pápa: *Vita Consecrata*. DIÓS István (ford.), Budapest, 1996.
- KLEIN, Stefanie: *Theologie und empirische Biographieforschung - Methodische Zugänge zur Lebens- und Glaubensgeschichte und ihre Bedeutung für eine erfahrungsbezogene Theologie*. Kohlhammer, Stuttgart, 1994.
- LAWRENCE, Philip: *An Abbot's Notebook*. New Sinai Press, 2013.
- LEWIS, C. S.: *A Grief Observed*. HarperCollins, New York, 1994.
- LEWIS, C. S.: *Letters to Malcolm – Chiefly on Prayer*. Harcourt, New York, 1992.
- LEWIS, C. S.: *Prince Caspian – The Return to Narnia*. HarperCollins, New York, 1951.
- LUTHER, M.: *To Peter Beskendorf*, In: THEODORE G. (ed. and trans.): *Luther: Letters of Spiritual Counsel*. Westminster, Philadelphia, 1955. 124-130.
- MCGRATH, Alister E.: *Mere Discipleship – Growing in Wisdom and Hope*. Baker Books, Grand Rapids, 2018.
- NASSEHI, A.: *Religion und Biographie - Zum Bezugsproblem religiöser Kommunikation in der Moderne*. In: Wohlrab-Sahr, M. (Hg.): *Biographie und Religion - Zwischen Ritual und Selbstsuche*. Campus, Frankfurt am Main, 1995. 103-127.
- MERTON, Thomas: *Contemplative Prayer*. Doubleday, New York, 1969.
- OKHOLM, Dennis: *Monk Habits for Everyday People – Benedictine Spirituality for Protestants*. Brazos Press, Grand Rapids, 2007.
- Packer, James I.: *Knowing God*. IVP, Downers Grove, 1993.

- ROOT, Jerry: *C. S. Lewis and a Problem of Evil – An Investigation of a Pervasive Theme*. Princeton Theological Monograph Series 96, Pickwick Publications, Princeton, 2009.
- Saint AUGUSTINE (of Hippo): *Homilies on the First Epistle of John*. New York City Press, 2008.
- SCHWANDA, Tom: *Cultivating Attentiveness to God's Presence*. In: *Knowing & Doing*, C. S. Lewis Institute, 2019. 1-20.
- SCORGIE, Glen G.: *Overview on Christian Spirituality*. In: SCORGIE, Glen G. – CHAN, Simon – SMITH, Gordon T. – SMITH, James D. (ed.): *Dictionary of Christian Spirituality*. Grand Rapids, Zondervan, 2011. 27-33.
- SMITH, James K. A.: *You Are What You Love – The Spiritual Power of Habit*. Brazos Press, Grand Rapids, 2016.
- St. AUGUSTINE of Hippo: *Sermons On Selected Lessons of The New Testament*. Jazzybee Verlag, North Charleston, 2017.
- STREIB, Heinz: *Hermeneutics of Metaphor - Symbol and Narrative in Faith Development Theory*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1991.
- TILLICH, Paul: *Systematische Theologie*. Stuttgart, 1955.
- WARREN, Rick: *Rick Warren's Bible Study Methods - Twelve Ways You Can Unlock God's Word*. Zondervan, Grand Rapids, 2006.
- WARREN, Rick: *The Purpose of Christmas*. Howard Books, New York, 2008.
- WARREN, Tish Harrison: *Liturgy of the Ordinary*. IVP Books, Downers Grove, 2016.
- WILLIAMS, Rowan: *Teaching the Truth*. In: JEFFREY, John (ed.): *Living Tradition: Affirming Catholicism in the Anglican Church*. Longman & Todd, London, 1991.

*Angi István*¹:

Az örömfosztás balladája²

Az örömkeltés bölcsője a remény. A biztató várakozás. Sírja: a vesztett remény, a lemondás. Az öröm maga a felkeltett remény valóra válása. A valóra vált remény örömét meg is ünnepeljük. Jaj annak, ki nem tud ünnepelni, figyelmeztet a *Síralmak könyve*, jaj neki, mert örülni sem tud, mert képtelen a várakozásra. Élni él, vesztett reménnyel, örömtelenül. Ám élet-e a reményfosztott örömtelen élet? Inkább az élet negatív másának bizonyul, és mint ellen-élet létezik. Csak jelene van, múltba vágyó jelene, a jövő távlatai nélkül. Éppen távlatnélküliségében zsugorodik percről percre, óráról órára, néha évekről évekre jelenébe sorvadt élettelen életté.

Ilyen életet él Rejtő Jenő Csontbrigádja Szudánban a Pokoltetőn. Regényében félelmetes sejtéssel vetíti előre a rövidesen életre keltett haláltáborok embertelen borzalmakkal teli történetét.

A jóra-szépére, öröme való emlékezés pszichikai védelmezője, a felejtés; a fájdalmak felejtése, homályba vonja a múlt rossz emlékeit. A rejtőzködő rossz emlékek mégis jelenidejűekké válnak, különösen azért, hogy mégse felejtsük őket. Mert El-Nem-Felejtésük, a Nagy Mementó arról és azért szól küszködve, hogy többé elő ne forduljanak.

A Nagy Mementókat a műalkotások gyakran megelőlegezik.

¹ Egyetemi professzor, zeneesztéta, kritikus, publicista, Kolozsvár, email: istvan_angi@yahoo.com.

² Megjelent a Keresztény Szó, 2015 augusztusi számában.

Ilyen megelőlegezés Rejtő Jenő *Csontbrigád*³ regényében a haláltáborok prototípusa, a Pokoltető és a rajta kényszermunkát végző halálraítélt Csontbrigád. Sirone, a légio kapitánya inspiciáló tisztársa kérdésére, mit tud a Csontbrigádról? – így válaszol:

– „Semmit. És ez a tiszta igazság. Nyolc év előtt egy század légionárius elindult, hogy a Bagharfennsíkon elfoglalja a szabad Baghar-mozlimek földjét Szudán északi részén. Itt fenn... - kimutatott az ablakon - táboroztak már egy hónapja. A rabokkal együtt vágták a sziklát, hogy utat készítsenek a hegyláncon át, a lapos fennsíkon, ahol nem terem meg se fű, se fa. Nincs árnyék. Irtózatos gránittönk... Azután robbanás történt. Állítólag merénylet volt. A munkahelyen tartózkodó tiszteket eltemette az explózió. A katonák nekivágtak a sivatagnak. Talán az ártatlanok is elszöktek, hiszen szárazon egy sem vihette el. Két hét múlva láncra verve visszahozták őket... Vezetőjük, egy tűzmester, azt vallotta, hogy parancsuk volt az indulásra, mert valami váratlan hírt kaptak a tisztek. Ez természetesen ostobaság. Felvezették valamennyit egy sziklába vajt lépcsőn a Pokoltetőre. Így nevezték a fennsíkot. Ez a keskeny feljáró volt az egyetlen összeköttetésük a külvilággal... Amikor mind fenn volt, Murier ezredes parancsot adott lent, hogy a lépcsőt felrobbantsák mögöttük.”(40)

Miben áll az életük, hogy élnek a Hiénák? Mert a *Csontbrigád* ban Hiénák szolgálnak.

„Aki meghal, azt elrejtik az üregbe, és betakarják kövekkel. Az üregben laknak a legrégebbi rabok. A Kor. Ezek még az áruló brigádból valók, és egy ajtót őriznek itt. Az Ajtó, Amelyik Nem Nyílik Sehová. Ez a neve. A foglyok elvégzik a halott munkáját, de elfogyasztják az élelmiszer- és vízádagját. Ez bizony kegyetlen szívósság, amivel az élet és a halál szövetséget köt, hogy fennmaradjon az ember. A levegő dögletes, elviselhetetlen, de több étel és egy korty víz az adagon felül az élet célja, tartalma, *öröme!*”(74)

³ Rejtő Jenő, *Légiós regények*, Videopont Kft., Budapest, 1955 (Az idézetek végén feltüntetett lapszámok erre a kiadásra utalnak.)

Rejtő Jenő a haláltáborok előszelében saját sorsát is megérezve írja meg minden idők legnagyobb szenvedésének paraboláját. Ráláttat a nagy igazságra, hogy sorsunkat szenvedve harcunk minden szenvedőé, ám szabadulásaink vágya a szenvedés halálhorizontján is túl minden egyén külön elszámolásával jár, illetve kellene, hogy járjon. Így vagy úgy, ám mindig egyedül. Simon de Beauvoir megjegyzése Szovjetunióbeli látogatása kapcsán arról, hogy az emberek itt is egyedül halnak meg, az egyéni elszámolás non plus ultrája.

A csontbrigád végtelen szenvedésében leteszi a garast minden eljövendő szenvedések helyett is. Már-már szinte a kierkegaardi teljes rezignáció visszhangjaként.

Fécamp, a halálok halálára ítélt egykori légionista, a magányos hős szabadságától megfosztottan még szenvedése igazságtalanságának lelki elégtételét is elveszíti. Az amerikai párbaj szabályai szerint lefolytatott tragikus sorsjátékáról – fej vagy írás – utóbb, a Pokoltetőn kiderül, csalás volt. A sorsdöntő garas, a pénzverde egyedül álló selejtje, mind két oldalán teljesen egyforma volt. Fej vagy írás helyett csupán fej és fej. A kockára tett Sors tragikomédiája. A döntés képtelensége. Az alternatíva – vagy-vagy – felcserélése az *idem per idemmel*. A tét: egy alávaló gazság elkövetésének felvállalása Fécamp és bajtársa, Carew között. Aki veszít, arra halálos ítélet vár. Aki nyer, feljeleníti bajtársát, amaz vállalja a gaztett elkövetését, ő pedig szabadul a légió poklából. A feldobott garas titkát Fécamp nem ismerte, Carew viszont pontosan tudta, és a garas leestében kiáltotta, fej! Persze hogy nyert.

Fécamp, megkésve, kényszermunkája során tudja meg egykori bajtársaitól azt, ahogyan Carew akkoron becsapta. Meg azt is csak ottlétében deríti ki, hogy a gyilkos gazember is maga Carew volt.

Íme, amikor azt is elveszik tőled, amiről csak hitted, hogy a tiéd: a szenvedésed tragikumát. Nem a sorsod tette veled azt, amivé lettél. Hanem egy alantas beugratás. A tragikus döntés lényegét cserélt egy abszurd beugratással. Ott, a Pokoltetőn tudod meg, hogy kockára tett becsületed vélt magasztosságát is elveszítetted.

Fécamp és a Csontribrigád viszonya a magány közösségének paradoxonjára alapozódik. Ebben a látszatközösségben a reménykeltés és a reményvesztés mágikus konfliktusa összekeveredik az örömmélmény semmivé foszlásával. Az öröm vágya

s vele együtt az élni akarás ösztöne a primitív létén is túli világgá fokozódik le. Mindez nehezen összeálló *pars pro totok* képsora: szilánkok, forgácsok, felvillanások, kialvások összevetődéseiben. Lényegcserék tanúi vagyunk.

Az idézett regényrészletekből a megfosztott öröm bonctana áll össze, amely az örömkereső reményvesztettség abszurdumát részről részre tárja fel.

Fécamp, aki az események során a Csontbrigád purifikátorává válik, egyik beszélgetése során Sirone kapitánnyal felidézi a Csontbrigád „szervezeti szabályzatát:

1. Élni azt jelenti, mint örülni, bármi áron

2. Nem rossz más, csak ami nekem fáj

3. A Gyenge Hiéna nem kell!

4. Ott van A Nincs.

5 Tűznézés és jajgatás. A Csontbrigád Hiéna-kórusa összeül este. És szenved.
(99-100)

A kapcsolódó előzmények és következmények körülírják e szervezeti szabályzat keserű igazságát.

A Pokoltetőn rákényszerül az emberi létre az állati lét csupasz lényege: élni, élni, mindenáron élni. A nyelvi közlés leépülésében és a birtoklás kicsinyes vágyában különbözik el a semmi a valamitől, akkor, amikor már a birtokolt valami is semmivé vált, ám mágikusan – a látszatok illúziójában – még fenntartja magát.

–„Neked jó - mondta Dugó, és rövid, sikolyszerű hörgéssel, mintha csodálkozna, gyorsan beszívta a levegőt. - Van kendőd. - És Fécamp nyakvédőjére mutatott.

– Nem mindegy?

– Ez fontos! - nézett rá ijedten Dugó. - Ez nagyon fontos!... Itt más az, hogy igaz, és más az, ami „nincs úgy”... Itt minden fontos, ami van valakinek. Mert akinek nincs semmije, az maga is... semmi... Én senki vagyok! Nincs semmim, ami csak az enyém. Én vagyok A Dugó, Akinek Nincs Semmije. Nézd: itt A Vak, Akinek Lámpája Van. Ha nem lenne lámpája, ő is senki lenne.

– Nem világít a lámpája.

– De van Valamije. Fontos, hogy mindenkinek legyen valamije. Ha nem világít, akkor is jó!”(80).

A primitív mágia varázsa – a valóság birtokolásának felcserélés e valóság vélt birtoklásával – az, ami a Csontbrigád életében még úgy-ahogy rendet teremt.

„A nedves barlangban még néhány felszerelési tárgy megmaradt a múltból, amikor katonák voltak. Egy asztal volt itt, két padféle és egy ajtó a szikla hátsó falának támasztva. Ezt úgy hívták, hogy: Az Ajtó, Amelyik Nem Nyílik Sehová. Bálványszerűen tisztelték, és félve megsimogatták olykor a rozsdás kilincset. Egy deszkaház bejárata lehetett valaha. A megfoghatatlan hit és az illúzió bálványa lett, mint a szíj, a karabély és minden, ami az elsüllyedt civilizáció jelképe. Ha nincs is célja, haszna: tisztelni azért lehet. És tisztelni jó. Egy közönséges használati tárgy is csodálatos és misztikus, ha gyakorlati céljától megfosztja a környezet. Egy harisnyakötő a lábon jelentéktelen holmi. Helyezd egy pagoda közepére, és mítosz lesz belőle, áldozatot mutatnak be neki, mert leprát gyógyít.”(86)

Az éjszakai tűznézés és jajgatás nélkülözhetetlen elemét alkotta a feledésbe merülő múlt bár nagyon halvány, de mégiscsak megélt felidézésével.

„A sziklák egy halomba roskadt része jelezte, hogy kilenc év előtt az árulók hol robbantották fel az átjárót.

Most tűz lobogott azon a helyen. És keskeny sziluettek guggoltak körötte. Átfogták egymás vállát, ütemesen himbálóztak jobbra-balra, és makogtak.

A füstnél soványabb árnyak a láng ritmusára imbolyogtak. Miért gyújtanak tüzet?(...)

Ami Volt, az A Völgyben maradt, de tudni kell!... Ez a Tűznézés... Reggel üvöltés van, hogy tudjuk, mi A Hang, mert jaj annak, aki elfelejti...”(68)

„Táncol a láng!

A *Csontbrigád* körülkuporogja a máglyát. Tűznézés van... ülnek, és pattanásig tágult szemükben táncol a láng tükörképe... És az egyik azt mondja hal-
kan:

– Jaj.

Mint egy csendes megállapítást, úgy közli szárazon: „Jaj...”

Recseg a tűz, táncol a fény.

– Mi van A Völgyben?

Guggolnak, néznek, nem tudják. Valaki felkiált rekedten.

– Töltőtoll.

Nagy zúgás! Kitűnő!

– Töltőtoll! Ez jó!...

– A töltőtoll nagyon jó... – közlik egymással fürge fejmozgások közben
buzgón. Csillog a szemük, és a pár centiméteres lángot nézik... Ott most
töltőtolltáncot jár a tűz”.(77)

A Csontbrigádot védő Fécamp a mágiába rejtett tételt, *Ott van A Nincs*,
így egészíti ki: „Főként ott van. Virág, fű, fa, forrás nem létezik. Csak társadalom.
A puszta társadalom. Es ahol társadalom van, ott törvény kell, és ahol törvény
van, ott feltámad az igazság... Es ahol az igazság van, ott megszületik az igazság-
talanság is...”(99)

Az igazság és az igazságtalanság feszültségében születik meg az újra emberre
válás imperatívusza, szabadulni a hiéna létből, és az a felismerés is, hogy a legna-
gyobb bűn „a kételkedés az ártatlanságban”.

Aztán a kiásott táskából előkerül az Írás Ami Nincs, s kiderül belőle, hogy
a Csontbrigád ártatlan

„A pokolgépet rosszul állították be, vagy a tiszt tévedett. Annyi bizo-
nyos, hogy előbb robbant, és eltemette a küldöncöt is! És eltemette sok-
sok ember szabadságát.

– Ártatlanok voltak! – kiáltja a 63-as. -A Tűzmester, Aki Mindent
Tud, jól sejtette!

– Mi van?... – kérdezte Dugó.

– Szabadság! Akarjátok?!

Az örvezető, Akinek Szíja Van, elgondolkozva felelt:

– Inkább a táskát...

Fécamp lecsapott a sziklára, és szerette volna tán, ha a Föld úgy széthasad a csákányfej alatt, hogy kétfelé esik az űrben, mint egy rothadt dió...”(89)

„A *Csontbrigád* ártatlan - szólt valaki a sötétben, és kavicsok zörrentek.

– Nem! – vágott végig egy éles tagadással Fécamp, szinte valósággal a húsukra.

– Láttad Az írást. Ami Nincs! Ártatlan!

És odaállt eléje Volpi, Aki Már Nem Dorong.

– Miben bűnös a Brigád?! Mi?

– Abban, hogy nem tudta az igazságát! Hogy kételkedett a hazugságban!

– És élesen kiáltott. Aki nem hiszi, hogy ártatlan, annak nincs igaza!”(86)

*

Fécamp elvezérli a haláltábor hőseit az öröm reneszánszához. Felfegyverzi a Csontbrigádot, és harcba viszi megvédeni a Pokolteret, szenvedéseik helyét, s egyben kiszabadítani halálos csapdába ejtett bajtársaikat – Győzelemre vezeti őket a szürrealizmus világában, amely mégis világ, miként a Borges madarának röpte is az, bár „visszafelé röpül”. És eljuttat el az öröm apoteózisához.

*

A csapdából szabadulni akaró zászlóalj katonái Futnak. „Iszonyúan záporoz rájuk a golyó. De a többség eléri a dombot! És a két géppuskaállás elnémíthatatlan.

– No, ez nem tart soká - mondja az örvezető.

– Legalább nem késő el a pokolban. Fiúk, akinél van dohány, az szíjon nyugodtan. Én már nem sokat mérgelődök veletek...

Gyászos kedvében felkavarja a laza homokot egy kis hirtelen jött szél.

– Hej, sergent! Oda nézzen! – rikoltja egy rekedt, mély hang.

A tüzelés is elnémul, olyan döbbenetes...

Az alkonyodó sivatag ibolyaszínű porfátylain keresztül látszott, hogy jön valami... Ott közeleg a végveszély.

A jelzett portyázok! A sok veszett bagara elébük nyargal... A szél zúg és zörög, portölcséreket vonszolva, a rótszínű, dagadt nap utolsó lobbanásával szétterül a homokhalmokon.

Azután elül a szél, a porfüggöny lehull a közeledők elől, amikor már csak kétszáz lépésre vannak...

Rémült kiáltással hátrálnak a bennszülöttek... De a katonák is eltakarják az arcukat.

Uram, ne hagyj el!

Szabályszerűen beöltözött és felfegyverzett hullák elképzelhetetlen látványa.

A Csontbrigád....

Lázalomszerű! A sírból érkező halott gránátosok, egyetlen, előírászerű menetoszlopban. Hamisan, recsegve rivalg a kürt. Pusztá szemgödörrel néző koponyák arcvonala.

Most villan egy kard... Gyerekes, artikulátlan vonítás:

En joue!

Szabályszerű súlyba.

És sortűz!... És még egy!

Azután erőtlen, de hallható recsegéssel „rohamra” fúj a trombita, és szuronyt szegezve fut a Csontbrigád...

Rémületes látvány. Szinte sikoltva, egyetlen lövés nélkül elrohan a tájról mind a bennszülött...

Mire feljön az este, vége a harcnak. A *Csontbrigád* győzött. Amikor az őrmester elindult feléjük, sikoltó, rekedt hang kiáltott rá:

– Ne jöjjön ide senki!...

És nem is ment oda senki...

A katonák dermedten, babonás, szorongó döbbenetben nézték, amint száz lépésre tőlük tábortűzet gyújt a *Csontbrigád*.

Oszlásnak indult, régi tetemek ültek némán a tűz körül, de nem néztek, nem láttak és nem álmodtak többé semmit a táncoló láng szuggesztiójában.”(129-130)

*

– Az öröm vesszőfutásának regénye rátalálásában az igazságra pozitív kicsengéssel zárul. A reményvesztettségbe száműzött öröm visszanyeri előjogait, és Vörös Rébék pallóján⁴ át a távolban sejlő boldogság felé int, figyelmeztetve e távolság messzeségére, ahogyan Bretter Görgy mondaná, arra, hogy „a hegyen túl is hegy van”⁵.

*

A Csontribrigád a győztes csata után szabadul, becsületrenddel tüntetik ki.

Szemben a Marsallal ott áll a *Csontribrigád*.

„Az ősz katona nyelt, és lehunyta a szemét egy másodpercre. De azután odalépett Az Örvezetőhöz, Akinek Rangja Lett, és feltűzte a Becsületrendet.

Katonák! A köztársasági elnök úr elrendelte, hogy rehabilitáljanak benneket, és előterjesztettem a *Csontribrigádot* a Becsületrendre!

Megszólalt a kürt, lendült a trikolor, és a *Csontribrigád* mozdulatlanul állt. Fáztak.

Megszokták a 60 fokos meleget.

Hol akartok letelepedni? – kérdezte a marsall. – Az állam segítségekre lesz.

Összenéztek.

Nekünk itt jó... – szólt Volpi, Aki a Dorong Volt. – Itt van a mi szenvedésünk”.(133) Örömük szenvedésük emlékének birtokbavételével válik megélt örömmé.

*

Fécamp is szabadul; öröme a visszanyert párbaj elégtétele: leleplezi Carew büntetettét.

⁴ Arany János, *Vörös Rébék*. Ballada. „Vörös Rébék általment a / Keskeny pallón s elrepült -”: e két sor népmondai töredék (Arany János jegyzete). Jegyzetével, úgy véljük, hogy a népművészet szürrealista elemeire utal, s azoknak tudatos átvételét igazolja.

⁵ Bretter György Sütő Andrásról szóló tanulmányának a címe, *A hegyen túl is hegy van*; in: Bretter György *Itt és mást*, Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1979, 472.

*

Búcsúzik a regény írója is: „A történetben most mindenkiről elmúlt a szenvedés, azonban A Térben vándorló fény, ha átsiet valahol, azért nem szűnik meg. Emlékeznek rá, félnek tőle, és tudják, hogy mindig áthalad, de örökké visszatér.

A titok itt van előttünk, és a forró évszak villamos feszültsége percenként rajzolja fenyegető grafikonjait a Szudán fölötti sötétre.

És senki sem érti.

De aki látja, hogy az ég, mintha maga is imádkozna, ájtatosan leborul a sivatag szegélyén, az hisz és remél, és alázattal várja az ítéletét.”(139)

Mintha az írásunk elején felsejlő kierkegaardi gondolat visszhangja csengene ki ebből a búcsúzásból:

„A végtelen rezignáció az utolsó stádium, amely a hitet oly módon előzi meg, hogy senki sem lehet a hit birtokában, aki nem tette meg ezt az utat; mert csak a végtelen rezignációban ébredek rá örök érvényességemre, és csak itt válik lehetővé, hogy a hit révén az ittlétet megragadhassam”⁶.

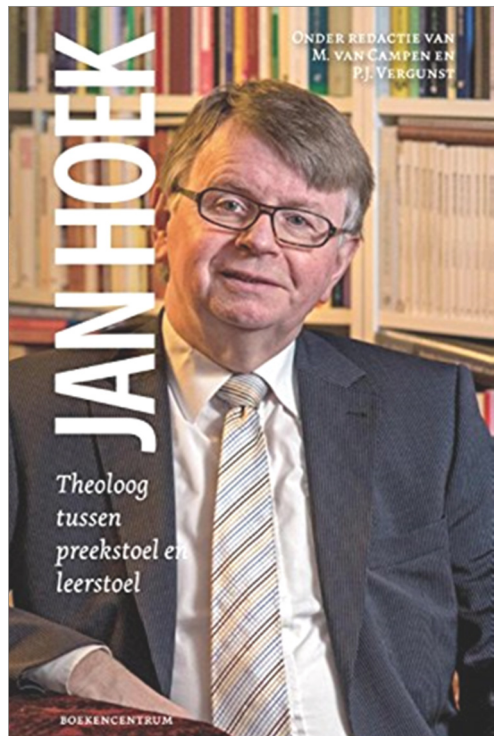
⁶ Kierkegaard, *Félelem és rettegés. A rezignáció lovagja* In: Søren Kierkegaard *írásaiból*, Gondolat kiadó Budapest, 1969, 294-295

*Simon János*¹:

P. J. Vergunst, és M. van Campen (szerk.):
Jan Hoek: Theoloog tussen preekstoel en leerstoel.
Boekencentrum, Zoetermeer, 2015. 176 oldal.
ISBN (Print) 9789023970514.

Jan Hoek a református spiritualitás, hitvallás és rendszeres teológia professzora volt előbb a kampeni Protestáns Teológiai Egyetemen (PThU), majd ugyanannak az egyetemnek groningeni fakultásán, az Edei Keresztyén Főiskolán, valamint a Leuveni Egyetem Teológiai Karán.

A szisztematika teológia professzoraként olyan kérdésekkel foglalkozott szívesen, amelyek élénk vitát váltottak ki a holland reformátusság körében. Ez talán abból is fakad, hogy Hoek professzor a katedrán és a tudományos kutatásban is megmaradt élethivatása mellett, azaz lelkipásztornak. Ebből következett többek között az is, hogy „mutatóujját igyekezett a gyülekezetek ütőerén tartani.” Ezért törekedett vitafórumok kialakítására, egyetemi kollégáival, lelkész társaival, és a más teológiai irányza-

¹ Doktorandusz, kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Ekumené Doktori iskola, email: simonjanika@yahoo.com

tok képviselőivel. Kritikusan vizsgálta és lereagálta a modern eszmék egyházi térhódítását és az egyház belső folyamatait.

Jelen kötetet, a PThU-ról való nyugdíjba vonulására szerkesztették kollégái. A kötet tanulmányai a professzor életére és teológiájára reflektálnak, ugyanakkor bele-szerkesztették a PThU groeningeni fakultásán tartott búcsúelőadását is. Az alábbiakban elsősorban a magyar nyelvterületen is ismert M. van Campen, A. van de Beek, és H. van den Belt írásait ismertetem röviden és néhány más tanulmányt említésszerűen.

Dr. M. van Campen (Jan Hoek és a prédikálás c.) tanulmányában a professzort „a szószék és az akadémiai szék” kettős erőterében látja, aki a Szentlélek munkájával minden prédikálásakor számol. Elsősorban annak felszabadító és felismerésekhez vezető jelenlétével, amit az Ige hirdetése közben munkál. A hirdetett kerugma-t pedig a paraklesis (könyörgés) színesíti, aminek jelen kell lennie az ige hirdetésében. A prédikáció címzettei pedig a szövetséget élők közössége, de ez sajnálatosan oda fejlődött Van Campen szerint, hogy azt „feltételezzük, hogy a gyülekezet minden megkeresztelt tagja élő tag”, holott a prédikációban jelen kéne lenni a Hoek által is hangsúlyozott megkülönböztető és „elválasztó” elemnek. Ezért a ma igehirdetőjének nem témákat és kérdéseket kéne körüljárnia, hanem jó hermeneutaként az Igét kéne a ma emberéhez eljuttatnia.

A református spiritualitás oktatása és kutatása fontos helyet foglalt el Hoek professzor munkásságában. Kutatási témáit elsősorban nem a múltból merítette, hanem a jelen kérdéseire keres válaszokat. A barátként megszólaló Prof. van de Beek nem rejti véka alá kritikáját, akkor amikor Hoeknak a jelen kérdéseire figyelésében kifogásolja annak nyitottságát az evangélikál és karizmatikus mozgalom felé. Van de Beek úgy ítéli meg, hogy ezzel Hoek ajtót nyitott a század szellemének, és elhagyta saját korosztályának hagyományait. Van de Beek „szemi-arminianus” tendenciákról beszél, amelyek a református teológiába utat törtek. Óvatosságra int ezekkel kapcsolatban, mert úgy tűnik, hogy valamit még hozzá kéne adni az Istennel való megbékéléshez, egyfajta személyes tapasztalatot vagy élményt.

Hoek teológiai munkáiban a Szentlélek ajándékainak is fontos hely jutott. Prof. van den Belt a Lélek munkájára koncentráló írásait veszi vizsgálat alá. Hoek mellett érvel, hogy nem korlátozhatjuk a kinyilatkoztatást a Szentírásra. Van den Belt szerint inkább az a kérdés, hogy a Szentlélek folytatódó munkája hogyan nyilvánul meg a keresztyén egyházban: Vajon nem kell-e keresni az Ige munkáját abban a kultúrában, ahol az Ige munkálkodik? Vagy, amikor „revelatio continua”-ról beszélünk, nem megyünk-e szembe a reformátori Sola Scriptura elvével?

A kötet további tanulmányaiban: G. van den Brink professzor rámutat arra, hogy Hoek „származási bűnről” beszél, eredendő bűn helyett és ezzel az „irányított evolúció” sikamlós talajára téved; C. Graafland pedig Hoek egy korábbi könyvére reagál, melyben a felelősségteljes református létet járta körül.

A könyv Hoek professzor búcsúelőadásával zárul, melynek címe: *A Márton-templom és az Academia Groningana között- Református imaoktatás és tudományos teológia*. Ebben a PThU számára kísérel meg irányt mutatni: Az akadémia számára elengedhetetlen a lelkiesség megélése az akadémián. Ezért különös figyelmet kell szentelni a személyes hitmegélésnek és lelkiességnek, olyan alkalmaknak, amikor az emberek együtt énekelnek, imádkoznak, és együtt tapasztalnak meg valamit Isten felszabadításából. Az imádkozás ugyanúgy elengedhetetlen a felkészítésben, ahogy a szakmai szerep megélésére való felkészítés az.

A könyv nemcsak Jan Hoek teológiai és akadémiai munkájába nyújt betekintést. Ajánlom mindazoknak, akik a holland református teológia mai kérdéseit, vitáit, vagy a holland lelkészképzés és teológiai oktatás érzékeny pontjait kívánják megismerni. Kiváló olvasmány lehet azok számára is, akik egy érett teológiai vitakultúrába kívánnak betekinteni.

*Simon János*¹:

**Timothy Keller: *Gyülekezet a központban*. Evangéliumi szolgálat a városban. Harmat-Kálvin-Luther, Budapest, 2019.
518 oldal. ISBN 978-963-380-152-9**

Tim Keller *Center Church* című könyvét Győri Péter Benjámín szolnoki evangélikus lelkipásztor fordította magyarra. A könyv eddig sem volt ismeretlen a magyar olvasók számára, hiszen sok nagyvárosi lelkipásztor forgatta azt, és gyakran volt hivatkozási alap gyülekezetplántálók beszélgetésében. Magyarra fordítva, Keller könyve, bizonyosan még többekhez fog eljutni és sokakat fog inspirálni a városi (és nem csak) gyülekezeti lét újragondolására, hiszen az elmúlt három évtized gyülekezetalapítási és építési tapasztalatát tárja az olvasó elé a new yorki Redeemer Presbitériánus gyülekezet egykori lelkipásztora, a Westminster Teológiai Szeminárium professzora, a City to City gyülekezetplántáló hálózat vezetője.

¹ Doktorandusz, kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Ekumené Doktori iskola, email: simonjanika@yahoo.com

A könyv három nagy részre tagolódik: evangélium, város, és mozgalom (azaz folyamatos evangéliumi megújulás, kontextuális szolgálat és megbízható tanítás). Az alábbiakban e három főrészt alapján fogjuk ismertetni Keller könyvének tartalmát. Az első főrészben ilyen kérdésekre keresi a választ: Mi az evangélium? Képesek vagyunk-e hírként fogadni? Hogyan adjuk tovább? Mi történik, ha megérint az evangélium? Lehet-e tenni az ébredésért? Az evangélium főrészt kifejtésében Keller alaptétele az, hogy nem tudjuk, mi az evangélium. Tertullianusra hivatkozva a Golgotán szenvedő Krisztust, mint evangéliumot mutatja be. Egyik oldalon Krisztus mellett ott van a vallástalanság (az őt kárhoztató lator), míg a másik oldalon ott van a vallásosság (a megtérő bűnös). Keller, amikor a képet kibontja, egyben azt is megállapítja, hogy az ember természetéből adódóan hajlamos arra, hogy vagy az egyik oldalon ott levő erkölcs nélküli életbe simuljon bele, vagy a másik oldalon megjelenő moralizmusba. Jézus azonban egyik sem ezek közül, de jobban ismerjük mindkettőt, mint Jézust. Különösen a moralizmusba vagyunk hajlamosak belecsúszni, ami arról ismerhető fel, hogy nem tudja kezelni az elbukást. Ebből derül ki, hogy nem evangélium, mert az evangélium a bűnösnek szól. Jézus nem azonosul sem a latorral, sem a moralizáló védővel. Kettejük között találjuk Jézust. Miközben kezelni tudja az elbukást, érti a moralizálásba menekülőt is. Az evangélium sem nem egyik, sem nem másik, hanem egy harmadik út, ami Jézusból fakad. Ennek kibontásában (az evangéliumról szóló részben) Keller azt állítja, hogy maga az evangélium sokféleképpen megfogalmazható. Észre kell vennünk, hogy az Isten nagy történetét mondja el a teljes Szentírás, de ezt különböző képekre, hasonlatokra, példázatokra lebontva. Keller több evangélium-elmondásra alkalmas képet is megemlít, és az egyik ilyen kép, amely manapság segíthet az evangélium lényegének a megragadásában az otthon és a fogság képe. Hogyan is beszél ez a kép az evangélium lényegéről? Például azért, hogy a ma embere közről ismeri az otthontalanság érzését, azt az idegenséget, hogy „nem vagyok otthon e világban.” Éppen ez a vágy (vágyok egy jobb világra) jelzi Keller szerint azt, hogy Isten eredeti terve másról szólt. A bűn által elrontott világból kikíváncozunk és erre lehetőségünk Jézus által adatik.

A könyv második részében a városról, mint kontextusról értekezik Keller. A fő kérdés itt: Kiknek akarjuk elmondani az evangéliumot? A körülöttünk élő emberek egy kultúrába ágyazottan élik hétköznapijait, ezért a korábbi kérdés így is megfogalmazható: Milyen kultúrában kell elmondani az evangéliumot? Az egyház egyik nagy veszélye az, hogy elszakad a környezetétől (gettósodik) és nem mondja tovább az evangéliumot. Vagy továbbmondja, de valamiért nem megy át. Nagy a valószínűsége annak, hogy szakadék áll a bemutatott evangélium és a kultúra között. Nem megy át az üzenet, mert bizonyos gondolkodásmódban élő embereknek olyan igazságot próbál meg átadni, amit az nem tud befogadni. Igaz lehet, amit mond, de éppen az a bizonyos gondolkodásmódú ember nem érti. Éppen ezért tudnunk kell, hogy a bennünket körülvevő világnak milyen érzékenységei vannak. Mit tart értékek? Hogyan lehet az evangélium igazságát a kontextushoz igazítva elmondani? Ez persze nem azt jelenti, hogy az igazság sérül, hanem inkább azt, hogy korhoz, kultúrához és bizonyos gondolkodásmódhoz kötötten fogalmazzuk meg. Ez a tudatos kontextualizáció. Keller itt radikális szemléletváltást sürget: az evangélium képviselését saját környezetünkre szabottnak kell megélnünk.

A *Mozgalom* című rész első fejezetében a missziós közösség ismérveit mutatja be Keller. Barth *Missio Dei* teológiájától indítva David Bosch és Lesslie Newbigin missziói teológiáján át érkezik meg a korábban említett ismérvekhez. Közben gyakorlati tanácsokkal látja a gyülekezetek lelkészeit arra vonatkozóan, hogy mire lesz szüksége a ma misszionáriusának.

Az intergratív misszió fejezetben az *Egyház a központban teológiai látásmód* (Center Church theological vision) kerül bemutatásra. Keller tézise, hogy az evangelizáció nem mehet a tanítványképzés rovására. Ezzel szemben a gyakorlat gyakran ennek az ellenkezőjét mutatja. Sok gyülekezet a plántálásra és növekedésre helyezi a hangsúlyt, elhanyagolva a közösség mélyebb megélését, míg mások ennek pont az ellenkezőjét teszik. De az sem ritka, hogy egy közösség szinte kizárólag a szociális kérdések megoldására fókuszál, míg mások a kulturális és művészeti élet lokális felvirágoztatását tekintik fő elhívásuknak. Ezek mindegyike

mögött egy leszűkített egyházkép húzódik meg, ami az evangélium valamiféle torzulásából fakad. A kegyelem ismerete integratívvá tesz, de nem eredményez beszűkülést, hanem inkább kiteljesedést minden fronton. Ha nem törekszünk arra, hogy a gyülekezetet minden oldalon erősítsük, félő, hogy nem fogjuk elvégezni ezt a munkát. Ezt követően négy különböző fronton mutatja be Keller a lehetőségeket: összekötni az embert Istennel, összekötni az embereket egymással, összekötni az embereket a várossal, és összekötni az embereket a kultúrával.

A *Mozgalom* című rész fő kérdése: hogyan működik egy városon átívelő misszió? Keller válasza erre a kérdésre: Az intézmény és az organizmus tengelyén az egyháznak valahol középen kell elhelyezkednie, de közelebb az organizmushoz. Ehhez kötődően pedig olyan témákat és kérdéseket vet fel, melyek segítenek újragondolni a gyülekezet szolgálatát és életét.

Timothy Keller könyvéről összességében elmondható, hogy a nagyvárosi misszió lehetőségeit vizsgálja, de sok tekintetben segítséget adhat vidéki gyülekezeteknek is. Biblikus alapokon építkezve, saját gyülekezetplántáló tapasztalatait beépítve ösztönöz a szolgálat komolyan vételére, látásmódunk átgondolására. Már címében is a gyülekezetek központi jelentőségére mutat, amit nem lehet sem központi intézményekkel, sem egyesületekkel helyettesíteni. Ezzel a gyülekezetek missziói felelősségét akarja tudatosítani és erősíteni. Miközben ezt teszi, az evangélium korszerű, de ugyanakkor biblikus megélésére sarkall. Kézikönyvként szolgálhat mindazoknak, akik gyülekezetplántálásban vagy gyülekezetépítésben gondolkodnak, de kellő inspirációval bír az egyháztan és misszió kérdéseivel foglalkozók számára is. Minden bizonnyal a gyakorlati teológia és a misszió teológia egy újabb kézikönyvvel gazdagodott Keller munkája által. Ahogy az is igaz, hogy minden rendszeres teológus megirigyelheti azt, ahogyan Keller összeköti a dogmát a gyakorlattal.

Instructions for Authors

The editorial board of the *Theologia Reformata Transylvanica* series of the *Studia Universitatis Babeş-Bolyai* journal accepts for publishing scientific papers regarding the fields of theology, religious education or pastoral care.

The financial status of the journal does not allow to pay the authors for the contributions, but every contributor gets a free copy of the issue in which his article was published. *Studia* is issued twice a year (in June and in December), there is no deadline for the articles, but every contribution sent to the board before February 1 will appear in the first, and those sent before September 1 will appear in the second issue.

Articles should be sent electronically, via email (in Rich Text Format) to the following address: **studia@rt.ubbcluj.ro**. We kindly request our authors not to mention their names in the article, to do a proofreading of the text, and to respect the following format and content parameters.

- a. The division of the text should be a logical one. Titles should be marked with Arabic numerals: I., I.I., I.2.I. etc.
- b. Authors should avoid exceeded formatting of the text (only the important highlights should be formatted with italics). Titles should not be formatted, since their level can be found from their numbering.
- c. Text should contain quotes translated in English. The original quote should be mentioned – if necessary – in footnotes. Use typographers quotes: “ ”. Quotes should be highlighted with italics. Those which are longer than 3 sentences should be written in a separate paragraph and indented from left and right.
- d. References to books and articles have to be placed in the footnotes. Please add a bibliography at the end of the article. The last name of the author(s) should be written in Small Caps, the initial of the first name followed by a period, in the position where it appears in the document (in front or after the name). The title of the book, periodical or volume in italic. The title of an article, the title of a study in a volume or periodical, etc. between quotation marks. For volumes the editors should be specified before the title,

the names of the editors followed by (ed.), (eds.) in English and Italian articles, (Hg.), (Hgg.) in German articles, (éd.), (éds.) in French articles. Do not use a colon after in. Do not use p., pp., etc. before page numbers. The series should be specified only for important theological series of publications. Do not specify the publisher. For references to websites use the full URL followed by the date: <full URL> [date accessed].

Books:

J. GNILKA, *Das Matthäusevangelium*, I, HThK I/1, Freiburg–Basel–Wien, 1986, 9–12.

C. K. BARRETT, *The Gospel according to St. John*, London, 21978, 435.

Articles from periodicals, collective volumes and festive volumes (Festschriften):

J.-N. ALETTI, “*Jn 13 – Les problèmes de composition et leur importance*”, in *Bib*, 87, 2006, 263–272 (264).

M. PESCE, “*Il lavaggio dei piedi*”, in G. GHIBERTI (ed.), *Opera Giovannea*, Torino, 2003, 234.

H. GESE, “*Natus ex virgine*”, in H. W. WOLFF (Hg.), *Probleme biblischer Theologie. Festschrift G. von Rad*, München, 1971, 75.

S. BROCK, “*Genesis 22 in Syriac Tradition*”, in P. CASETTI, O. KEEL, A. SCHENKER (éds.), *Mélanges Dominique Barthélemy. Études bibliques offertes à l’occasion de son 60e anniversaire*, Fribourg, Göttingen, 1981, 1–30.

Patristic works:

AMBROSIUS, *Expositio evangelii sec. Lucam II*, 87, PL 14, 1584D–1585A.

Once the full information on a book or article has been given, the last name of the author should be used. If you refer to several works of the same author, mention the short title after the first name (for example, Wolff, Hosea, 138), without any reference to the first note where the full title was given. Please avoid general references to works previously cited, such as op. cit., art. cit., a.a.O. Also avoid f. or ff. for “following” pages; indicate the proper page numbers. Do not use see, Vgl., etc. unless necessary.

Submitted papers should have the length at least 3, at most 40 pages (pages should be formatted with A4 paper size, 2,5 cm wide margins on every side, font size of 12 pt and line spacing of 1,5).

The journal also accepts book reviews for publication, which should not be longer than 5 pages. Book reviews regarding new publications, which present recent results in the field of theology, religious education or pastoral care. The book review should start with the details of the presented publication (author(s), editor(s), title, publisher, place, year, number of pages) and the scanned image of the cover should be attached.

If your text contains Hebrew or Greek characters, please attach the fonts to your email. If the text contains images, please attach them separately in high resolution (at least 150 dpi) JPEG format.

Submitted text should have an at least ten lines long, English abstract, the English title of the publication and at least five keywords. Please also provide the Hungarian, Romanian and English translations of the title, regardless of the language of the article. First authors should write a one line description of their profession, occupation, workplace and contact email.

After we receive the submitted papers, we send them to the reviewers (see their list on the inside cover page). The board uses blind reviewing, one article is reviewed by 2 reviewers. It is possible that reviewers would request the author to improve the article, their suggestions will be sent to the author, and the revised version of the article should arrive in 14 days. If the author does not send back the revised version, the article will not be published.

After reviewing, the texts will be edited and proofread, the final version of the text will be sent in PDF format to the authors. This copy should be approved in 48 hours by the author. Without this approval, the article will not be published.

After the publication of the issue, contributors will receive a copy by regular mail or personally. The journal is also published in online version, which is available before printing at the link: http://studia.ubbcluj.ro/arhiva/arhiva_en.php.